

A kritikai társadalomtudomány- történet kihívása

NAGY PÉTER TIBOR

ELTE TáTK Oktatás- és Ifjúságszociológiai Továbbképző Központ;
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet

A tanulmány, mely az *Educatio*[®] társadalomtudományok erőterével foglalkozó tematikus számának bevezetőjéül is szolgál, a kritikai társadalomtudomány-történetírás sajátos kihívását mutatja be. A tudománymetria a tudományos erőterben elért pozíciók, megszerzett tőkék alapján mutatja be egy-egy társadalomtudomány helyzetét, míg Mannheim óta tudjuk, hogy a társadalmi rendszer kihat a társadalomtudományok eredményeire, tehát a politikai hatalom által befolyásolt tudományos pozíciók/tőkék és a történelmi távú tudományos eredményesség között ellentmondás lehet. Kuhn óta tudjuk, hogy az önmagukat védő tudományos paradigmák nem adnak pozitív választ a jövőbe mutató tudományos kihívásokra. A tanulmány megoldásokat sorol a kétféle megközelítésmód különbségének csökkentésére, bár azzal a bourdieui csapdával, hogy az önkritikus tudomány éppen önkritikusságával próbálja önmagát a valóságnál hitesebbnek feltüntetni, így is szembe kell néznie.

Kulcsszavak: tudományszociológia, tudománymetria, tudománytörténet, Kuhn, Mannheim, Bourdieu

This paper serves as an editorial preface of this *Educatio*[®] volume, focusing on sociology of social sciences. It describes a special challenge of critical approach of sociology of social sciences. The scientometrics uses the listing of academic positions and objectivation of symbolic capitals for describing of the situation of one or other social science. But – as followers of Mannheim – we know that the social integration of a social scientist influence his/her opinion of his/her academic subject, and every political power try to hinder the climbing of most critical thinkers in the academic ladder – so the data of scientometrics could be false from the viewpoint of “future” of social science – starting from any historical date. And – as follower of Kuhn – we know that the aristocrats of one or other science, leaders of “normal science” are interested in to hinder to fire of scientific revolutions, so sometimes the scientometric facts sign the “best works” of normal science, which create an obstacle to revolutionary science. This study tries to offer solutions how – within these contradictions – the scientometrics could help the critical approach in sociology and his-

Levelező szerző: Nagy Péter Tibor, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1084 Budapest, Dankó u. 11.
E-mail: nagypetertibor@gmail.com

tory of social sciences. But we have to know that there is no chance to avoid the trap, described by Bourdieu: the self-reflective description of the social science helps to build the illusion of an “objective”, “out of interest”, self-reflective social science.

Keywords: sociology of science, scientometrics, history of science, Kuhn, Mannheim, Bourdieu

Az oktatás tartalmi kérdéseivel összefüggő társadalmi küzdelmek – gyakorlatilag minden iskolafokozaton – a tudományos és a nem tudományos logikával szerveződő műveltségkörök érdekeltjeinek harcaként is leírhatók.¹ A tudományos érdekkörök természetesen egymással is versengenek, melynek fő tétje az egyes tudományágak közműveltségben elfoglalt helye. Oktatásügyi elemzésekben ezt tantervpolitikai, tantárgypolitikai, vagy konkrétan például az érettségi vizsgák tárgyainak meghatározásáért folyó küzdelemként szoktuk leírni; a felsőoktatás tömegesedése után pedig a felsőoktatási szakindítások, szakalapítások körüli csatározásként érzékeljük.² Egy oktatás-szociológiai-oktatáspolitikai vizsgálatban alapvető kérdés, hogy leírjuk az aktorokat is, mégpedig az egymáshoz képesti súlyuk szerint. Úgy véljük, ebben mindenféle objektivációk (elitkritériumok, tudománymetriai mérőszámok stb.) a segítségünkre lehetnek. A tudományos erőterek jellemzésére számos módszer alkalmazható, mint ezt a későbbi tanulmányok mutatják.

Az oktatási mezőben zajló diszciplináris harc erősen összefonódott azzal a versengéssel, amely a diszciplinákon belül folyik.³ A belső küzdelmek aktorai ugyanis szövetségeket keresnek, mégpedig jellemzően kívülről, részben a szomszédos tudományágak velük rokonszenvező csoportjainál, részben a szélesebb értelmiségi, politikai nyilvánosságban.

Diszciplináris harc igen sok terepen és sok témában zajlik *egyszerre*. Az alkalmazott természettudományok, illetve a műszaki tudományok esetében a gazdaságpolitika leg-hatalmasabb tétjeivel és a körülöttük zajló politikai küzdelmekkel állnak összefüggésben. Ilyenek például az (atom)energetikával vagy a génmódosítással kapcsolatos csaták napjaink Magyarországon. A társadalomtudományok területén egyes harcok az alkotmányosság átalakulásával és a kormányzat alapvető gazdaságpolitikai stratégiájával is átfedő mezőt képeznek. Bármennyire is sikerként könyvelheti el például a 2010-es (illetve 2014-es, 2018-as) magyar választásokon győztes politikai párt az alkotmányjogi vagy gazdaságpolitikai mezőben bekövetkezett térnyerését, láthatólag arról sem mond le, hogy – az ehhez képest nagyon szerénynek tekinthető – tudománypolitikai vagy felsőoktatáspolitikai hasznokat is learassa. Gondoljunk csak a main streamtől eltérő gazdaságpolitikai nézetek egyetemi tanítása érdekében bevetett nemzeti banki milliárdokra vagy a

¹ Köszönettel tartozom Bíró Zsuzsanna Hanna, Csákó Mihály, Erős Ferenc és Ferge Zsuzsa tanácsaiért.

² Lásd az *Educatio*® tematikus számait: Setényi János (szerk.) NAT 1998/4, Sáska Géza (szerk.) *Műveltség* 2004/2, Sáska Géza (szerk.) *Ideológiák* 2011/1, Nagy Péter Tibor (szerk.) *Tantárgyak és társadalom* 2013/4.

³ Ezzel kapcsolatos tudásomért az interco-ssh projekt (https://archive.org/details/ssh_interco_Hungary) keretében készült tanulmányoknak, a Karády Viktorral folytatott beszélgetéseknek és – az ugyanerről az oldalról egyébként videobookként elérhető – tudomány-szociológiai konferenciasorozat, illetve a „Társadalomtudósok három rendszerváltás idején” című beszélgetéssorozat résztvevőinek tartozom köszönettel. Fontos objektiváció volt a *Magyar Tudomány* és a *Buksz* elmúlt három évtizedének áttekintése.

jogászképzés Nemzeti Közszolgálati Egyetemre való áthelyezésének kísérletére, az egyetemi kancellárok kinevezésére.⁴

A társadalomtudományokban és bölcsészettudományokban zajló verseny mindazonáltal zömében azokkal a társadalmi és politikai harcokkal összekapcsolt, amelyek az uralkodó közszellem, a kívánatosnak tartott beszédmód, az emlékezetpolitika területére esik – vagyis, általában a legfontosabb *ideológiai kérdésekkel* áll összefüggésben. Ilyen konkrét viták a közelmúltból: Hóman-szobor-állítás,⁵ az Országgyűlés Hivatala által kiadott parlamenttörténet,⁶ a Lukács György archívuma, illetve szobra körüli viták,⁷ ötvenhat emlékéve,⁸ a német megszállási emlékmű ügye,⁹ a miniszterelnöki sírok ügye, a lex-Biszku¹⁰ körüli viták,¹¹ a magyar Holokausztban betöltött magyar kormányzati szereppel kapcsolatos viták,¹² a Ságvári-vita¹³ stb., stb.

Az ideológiai relevanciájú tudománypolitikai harcok a meglévő intézmények vezetésével kapcsolatos *személyi* döntéseket is előhívhatnak: ilyen például a közelmúltban a Holokauszt Emlékközpont-ügy,¹⁴ a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének vezetése körüli ügy,¹⁵ az MTA kormányzattól függetlenebbnek tűnő vezetésének kormányzati elfogadásával párhuzamosan a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal pártpolitikus alá rendelése,¹⁶ de ilyen (korábbi) kísérlet volt egy akadémiai intézet szellemi arculatának átalakítására tett (Boros János MTA Filozófiai Intézeti kinevezésével kezdődő)¹⁷ akció is.

Ezek az ideológiai viták egy teljesen *alternatív tudományos intézményrendszer* létrejöttéhez is vezettek, ennek elemei a már régebben működő Terror Háza központi szerepe, de idekapcsolódik a Sorsok Háza ügy,¹⁸ a Veritas ügye,¹⁹ a Magyar Nyelvstratégiai

⁴ Az alábbi letöltések 2018. 03. 19-eiek. A napilap szintű hírek a legnagyobb példányszámú országos napilap, a *Népszabadság* online verziójából származnak, márcsak azért is, mert a *Népszabadság* sorsa is az ideológiai küzdelmek egyik példázata. A tanulmány írásakor még nem lehetett tudni, hogy a legrégebbi működő magyar napilap, a *Magyar Nemzet* története is azzá lesz. http://www.hetek.hu/belfold/201506/ellehetetlenített_jogaszkepzes, https://index.hu/gazdasag/2016/10/13/12_milliardert_epit_maganak_egyetemet_matolcsy/

⁵ <http://nol.hu/velemenyn/ki-mit-tett-a-homan-ugyben-1620605/>

⁶ <http://nol.hu/kultura/a-parlament-a-levesbe-ment-1610321>

⁷ <http://nol.hu/belfold/kivereztesre-kegyelemdofes-igy-herdaltak-el-a-vilaghiru-magyar-filozofus-orokseget-1606303/>

⁸ <http://nol.hu/jehu/1956-2016-emlekev-megint-1602659/>

⁹ <http://nol.hu/belfold/szabadsag-ter-azt-a-hatszazat-1577321/>

¹⁰ <http://nol.hu/belfold/politikai-sirgondozas-1577277/>

¹¹ <http://nol.hu/belfold/kemenyen-a-megbocsatasig-1553601/>

¹² <http://nol.hu/velemenyn/a-kormany-es-a-holokauszt-1536531/>

¹³ <http://nol.hu/velemenyn/sagvari-es-a-tobbiek-1520015/>

¹⁴ <http://nol.hu/belfold/automatikus-ujrainditas-1552227/>

¹⁵ <http://nol.hu/kultura/konyvpiaci-forradalmak-1561969/>

¹⁶ <http://nol.hu/belfold/nincs-kizarva-a-reszrehajlas-1508423/>

¹⁷ http://nol.hu/belfold/20110205-meg_egyszer_a_filozofusugyrol-970251

¹⁸ <http://nol.hu/belfold/schmidt-maria-nem-lehet-nyugodt-1505149/>

¹⁹ <http://nol.hu/belfold/elhatarolodik-a-kormany-szakaly-sandortol-1621647/>

Intézet ügy,²⁰ a Kertész Imre Alapítvány ügye,²¹ az OTKA megszüntetése és Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal létrehozása,²² a Nemzeti Emlékezet Bizottságának létrehozása²³ – de értelmezhető innen az akadémiai intézetek Kutatóközpontokba szervezése is.

Miközben a tudományágakon kívül – mint pl. a közintézmények és közterületek elnevezésében, köztéri szobrok megrendelésében, a műalkotások állami támogatásában, az ünnepi beszédekben, a gazdaságpolitika és jogalkotás mögött álló érvelésekben vagy az oktatásban – folyamatos viták folynak a társadalomtudományok témaköreibe tartozó *tartalmi* kérdésekről, a társadalomtudományok belső – a szélesebb nyilvánosság által kevésbé látogatott – fórumain a viták részben nem tárgyi kérdésekről, hanem a legitim módszerekről, eljárásokról, megközelítésmódokról zajlanak.²⁴ S minthogy a tudomány maga is egy alrendszer, mindezek a részben tartalmi, részben módszertani viták alapvető összefüggésben állnak a fokozatok, pozíciók, intézmények, erőforrás-elosztás egész rendszerével.

A tudományok belső ügyeibe való durva kormányzati beavatkozás természetesen ezzel kapcsolatos ellentétes ígéretekkel vált ki – s a tudományos közösség is a teljes függetlenség jelszava mögé sorakozik fel. Épp ilyen helyzetben célszerű mindennek elméleti és történeti áttekintése.

* * *

A humán- és társadalomtudományok fejlődésének társadalmi és politikai viszonyokkal való kapcsolatát a társadalomtudósok mindig is érezték, de sokáig ezt valamiféle „kiküszöbölendő, diszfunkcionális” jelenségnek tartották – úgy gondolták, hogy a lét-körülményeitől függetlenül gondolkodó társadalomtudósra méltánytalan bírálói „fogják rá”, hogy tudományos művét valamiféle társadalmi vagy politikai álláspont befolyásolja.²⁵ Ma is vannak olyan társadalomtudósok, humántudományi szakemberek, akik öndefiníciójukat a társadalmi/politikai semlegesség sikeres megvalósításában látják, sőt a tudományfilozófiának is van olyan ága, amely a tudomány teljes tárgyilagosságának lehetőségéből indul ki.²⁶

²⁰ <http://nol.hu/kultura/ami-nem-kell-kiesik-1495181/>

²¹ <https://444.hu/2018/03/19/2-milliardot-ad-a-kormany-schmidt-maria-alapitvanyanak-a-kerteszmre-intezet-kialakitására>

²² <http://nol.hu/belfold/nincs-kizarva-a-reszrehajlas-1508423/>

²³ <https://444.hu/2014/02/03/ma-felall-a-nemzeti-emlekezet-bizottsaga>

²⁴ Ez kétfelől tekinthető jól át: a tudományágakon „belülről” a *Századok, Történelmi Szemle, Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények* típusú szakfolyóiratok vitáinak áttekintésével, „kívülről” pedig a *Magyar Tudomány*, a *BUKSZ* és némiképp az *Élet és Irodalom* tanulmányozásával. Ha tíz év múlva írunk hasonló tanulmányt, akkor már a blogok, Facebook-csoportok, levelezőlisták, specifikált chatfórumok – remélhetőleg megőrződő – évtizedeiről is beszámolhatunk majd.

²⁵ Lásd pl. a száműzött Rákóczi körüli vitát (*Magyar Figyelő*, 1914. IV. évf. No. 2. pp. 62–64; *Huszdik Század*, 1914. XV. évf. No. 1. pp. 533–538.)

²⁶ *Forrai–Fehér 2017.*

Mannheim²⁷ óta viszont sokan úgy véljük, hogy a társadalom- és humán tudományok művelését – mégpedig nem egyszerűen kereteiket vagy finanszírozásukat, de a *tényleges* tudományos gondolatokat és eredményeket is – igen erősen befolyásolja az, *ahogyan* a társadalomtudós saját korának hatalmi erőteréhez, fő társadalmi kérdéseihez viszonyul. Ez nem valamiféle deviancia a tudós részéről, és nem valamifajta méltatlan vád a tudóssal szemben a tudományon kívülről, hanem egy természetes és elkerülhetetlen jelenség. Természetesen hatásról, befolyásról és nem determinációról van szó. A tudós társadalmi és politikai nézetei hatásának mértéke és módja, a témaválasztás indoklása, a tudományos normák betartása, s végső soron a tudatos hazugság minden tudományetikai rendszerben fennálló tilalmának betartása (illetve mindezek mértéke) bőségesen elég széles skálát biztosít ahhoz, hogy megkülönböztessünk „politikai érdekeket kiszolgáló” és „a tudományos meggyőződésüket mindenek fölé helyező” tudósokat – s a két végpont közötti fokozatokat.

És az is elkerülhetetlen, hogy minden kormányzat *valamiféle* (ha másban nem, finanszírozásban megjelenő) módon reagáljon arra, hogy a társadalomtudósok hogyan viszonyulnak társadalompolitikai, gazdaságpolitikai, külpolitikai elképzeléseihez. De a kormányzatok tudománypolitikai cselekvésének *mértéke és módja* egyértelmű lehetőséget ad arra, hogy valamiféle skálán helyezzük el a kormányzatokat „a tudomány és felsőoktatás szabadságát tiszteletben tartó” és az azokkal szemben „erőszakot tenni kész” végpontok között.

A tudomány és felsőoktatás szabadságát tiszteletben tartó finanszírozási beavatkozásra jó példa az 1997. évi 136 tv. az OTKA-ról (mely 2015. január 1-jével vesztette hatályát) az „erőszakot tenni kész” végpontra pedig a konkrét társadalomkutatók, „elkötelezett” témák (bevándorlás, szexuális jogok, genderkutatás) ellen indított kormánypárti hajsza²⁸, ill. azok az MTA autonómiája ellenes kormányzati lépések, melyekre például a *Nature* 2018. 06. 26-i szerkesztőségi cikke reagál: „Worrying changes in Hungary. The European country’s autocratic government has made a disturbing grab at the nation’s scientific institutions.”²⁹

Amikor magát a „tudományos erőteret” elemezzük, tudományszociológiát művelünk. A mannheimi álláspont elfogadása elkerülhetetlen következményekhez vezet, akár annak a látszólag objektív adatnak az értékelésekor is, hogy ki milyen pozíciókat tölt vagy töltött be a tudományos hierarchiában: ha elfogadjuk egyfelől, hogy a társadalom- és humán tudományok tartós eredményei minden társadalmi és politikai rendszerben *legnagyobb mértékben* a kritikusan gondolkodó, a társadalmilag is lényeges tudományos kérdéseket felvető kutatóktól várhatóak, a kormányzatoknak, fenntartóknak pedig *végső soron* az az érdekük, hogy a velük konform, vagy legalábbis velük nem kifejezetten ellentétes társadalomtudósokat juttassák a közpénzen fenntartott tudományos intézmények formális és informális vezető pozícióiba, akkor hasonlóképpen magától értetődő, hogy a vezető pozíciókhoz tartozás és a tudományos reputáció csak igen ellentmondásosan

²⁷ Mannheim tudományszociológiájának gondolati alapjai már az 1929-es ideológiában és utópiában felbukkantak, melyről a *Századunk* című folyóirat (a két háború között működő, híres *Huszadik század* utódlapja) gyakorlatilag azonnal hírt adott (1933. VIII. évf. No. 6–7. p. 197). A hivatalos tudomány ingerküszöbét a tudományszociológia – ha a Magyar Filozófiai Társaság vitaülését tekintjük bizonyítéknak – már 1940-ben elérte (*Athenaeum*, 1940. XXVI. évf. No. 5–6. pp. 343–367).

²⁸ http://hvg.hu/itthon/20180619_megint_listazott_a_figyelo_most_az_mta_tarsadalomkutaitoit; <https://www.nature.com/articles/d41586-018-055>

informál valamely tudós tudománytörténeti súlyáról. Mi több, autokratikus vagy afelé tartó rendszerekre akár érvényes lehet egy általános „kontraszelekciós” tézis is: hogy két versengő társadalomtudós közül, pl. az 1930-as vagy az 1950-es évek Magyarországon, ki kapta meg az akadémiai széket vagy a professzori kinevezést, akár ellenbizonyítékként is szolgálhat a tudományos teljesítményére nézvést. Még ha ez nyilvánvalóan csak egyfajta statisztikai valószínűségként értelmezhető is.

A tudományelmélet közben rámutatott – mégpedig éppen a korábban megkérdőjelezhetetlen objektivitású természettudományi változásokkal kapcsolatban –, hogy a tudományos teljesítmények objektív megítélésével kapcsolatban kételyeink lehetnek. Kuhn²⁹ óta sokan úgy gondoljuk ugyanis, hogy minden tudomány belső fejlődése során egy-egy nézetrendszer, egy-egy megközelítésmód, egy-egy paradigma válik *normál tudomány*-nyá, s a normál tudomány működésmódja az, hogy akadályozza az új gondolatok megszületését, fokozatos kifejlődését. Az új gondolatok, mondja Kuhn, „forradalmi módon” az uralkodó paradigmával – s konkrétan az adott tudományágban domináns tanszékek, folyóiratok, könyvsorozatok uraival – szemben törnek előre. Így a tudománytörténet mérlegén a megszületésük pillanatában rendszeridegennek számító munkák esetenként fontosabbnak bizonyulhatnak, mint amelyek a megszületésük pillanatában mindenféle tudományos elismerést megkaptak.

Az intézményesülést kutató tudománytörténet és a tudománymetriai alapon álló tudányszociológia tulajdonképpen a *normál tudomány* bemutatására és leírására alkalmas – a kuhni vagy mannheimi értelemben vett kritikai tudománytörténeti és tudányszociológiai elemzésre csak nagy fenntartásokkal. A kritikai társadalomtudományban felvirágzó „tudomány tudománya” viszont feltárja és elemzi azokat a folyamatokat is, ahogyan a „forradalmi tudomány” a „normál tudomány” pozícióit kikezdi.

Ugyanakkor a tudomány belső erőviszonyaival foglalkozó tudomány – ahogy Bourdieu³⁰ erre rámutat – abban különbözik más szférák önreflexiójától, hogy míg más rendszerek leírói a *saját* működésük „visszásságait” általában elleplezni akarják, addig a tudomány tudománya éppen azzal akarja saját kiválóságát és különösségét bizonyítani, hogy leleplezi a tudományos életben is fellelhető – idealista tudományleírások szempontjából visszas – érdekmeghatározottságokat. Bourdieu legfontosabb megállapítása, hogy az „önleplezés, mint az olvasó bizalmát növelő tőkefajta” leleplezésével végtelen regresszusba jutunk, hiszen mi magunk leleplezzük le, hogy a tudányszociológiai műveket írók az önleplezést valójában bizalomnövelési célból használják, amiből persze az következik, hogy az önleplezők önleplezése még „csalafintább” módja az olvasói bizalom megszerzésének stb. És amikor ezt leleplezzük (akár a felfedezéssel, mint maga Bourdieu, akár ennek alkalmazásával, mint jelen tanulmány írója), valójában még annál is rafináltabb módon akarjuk megszerezni az olvasó bizalmát.

²⁹ A *tudományos forradalmak szerkezete* 1962-ben jelent meg angolul. Tudomásom szerint, először a *Valóságban* idézték 1966-ban. A *Magyar Tudományban* – a Magyar Tudományos Akadémia tudományos önreflexióval foglalkozó lapjában – 1971-ben idézték először. Első „szaktudományos” folyóiratként pedig a *Jogtudományi Közönyben* 1979-ben. Első részlete „Thomas S. Kuhn: Az út a normál tudományhoz” 18 évvel megjelenése után (!!!) 1980-ban a *Világtörténet* című folyóiratban jelent meg magyarul. Szinte első perctől kezdve felmerült, hogy Polányi Mihály 50-es évekbeli tudományfilozófiai előadásai még meg is előzték Kuhn alapvető téziseit.

³⁰ Bourdieu 2005.

A tudomány belső erőviszonyait jellemző kritikai tudományszociológia a tudománytörténet idealista leírásához képest azt mutatja, hogy a tudósok – minden más réteghez *hasonlóan* – csoportosulásaikban az érdekeik és értékeik komplex rendszerének alávetetten viselkednek. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a tudományos mező minden más mezőtől vagy alrendszerétől *különbözik*.³¹ E mezőben általánosan elvárt, hogy a megszülető művek – még ha a normál tudomány szabályainak és viszonyainak teljesen megfelelőek, makro értelemben tehát konformak is – könyvkritikák révén a tudományos közösségben potenciálisan megkérdőjeleződjenek, a doktori, habilitációs, akadémiai doktori munkák – miközben az érdemi elfogadtatásuk/elutasításuk az esetek meghatározott részében előre adott – folyamatos viták tárgyai legyenek. A közigazgatás vagy a gazdasági termelés mezőiben egyszerűen hiányoznak azok a műfajok, amelyek a tudományos mezőben ténylegesen vagy potenciálisan vitát hordoznak: a könyvkritika, a vitacikk, az opponensi vélemény stb.

Míg tehát nem kérdéses, hogy a legnagyobb viták az egyes paradigmák között zajlanak, illetve a tudományos forradalmak egyik tünete az elfogadott kézikönyveket alapjában megkérdőjelező kritika, addig a kritika és a vita egyazon tudományos paradigmán *belül* is a tudományos közélet egyik legfontosabb *differentia specificája*. (Pontosabban: a viták száma és nyilvánossága, a tekintélyes emberek könyveiről írt érdemi kritikák megjelenése a nem forradalmi periódusban is alkalmas az egyes tudományszakok, egyes nemzeti tudományos közösségek, egyes periódusok egymással összehasonlítható minősítésére.)

Az empirikus tudományszociológia, tudománymetria, prozopográfia – mindenkori kortárs erőviszonyok által determinált számaira alapuló minősítések és a tudományfejlődés mindenkori jövőjéből visszatekintő minősítések egybe tehát *semmiképpen* nem eshetnek – *mégis van mód a kétféle módszer valamiféle együtthasználására*. Hogyan?

–Kiindulhatunk abból, hogy az „utókor” némiképp „igazságot szolgáltat”. Nyilván ez az igazságszolgáltatás nem egyszerűen az adott személy munkásságának elemzésén alapul, hanem a személy felfedezései és az utókor ugyanazon *tárgyra* vonatkozó tudományos nézetei hasonlóságán is. Platónért kultiválták a más antik gondolkodókkal szemben meglehetősen kritikus kora középkori keresztény teológusok, mert az ideatanban a saját keresztény „lélek” fogalmukat megelőlegező *platóni sejtést* véltek látni. Démokritoszt azért válogatták be az 1960-as évek történelemtankönyveinek csekély számú megismerendő személyiségei közé, mert az anyag természetére vonatkozó elmélete felmutatható volt a tudományos technikai forradalom egyik alaptételének számító atomelmélet előképeként. Ha – ehhez hasonló példákat nyilván mindenki tudna találni – elfogadjuk, hogy a távoli tudományos múlt „óriásainak” későbbi megítélését befolyásolják az efféle összefüggések, könnyedén beláthatjuk, hogy a közelebbi múlt tudományos szereplőinek megítélésében is számít ez. Az utókor értékítéletét tükröző kézikönyvek és lexikonok *személylistái* segítségével nemcsak egyedileg, de csoportosan is megragadhatjuk azokat a személyeket, akik saját korukban nem értek el, például, egyetemi tanári kinevezéseket vagy akadémiai tagságokat, de az adott tudománytörténet mérlegén fontosnak bizonyultak. Pl. a magyarországi világirodalom-történet tudományszociológiai kutatása során *egy részt* az 1919 és 1945 közötti professzori kinevezést kapott személyeket vizsgálhatjuk, mint a normál tudomány reprezentánsait, *másrészt* viszont az ezzel foglalkozó későbbi

³¹ E részzel kapcsolatos álláspontom tisztázódását a Polónyi Istvánnal folytatott beszélgetésnek köszönhetem.

kézikönyvek és lexikonok alapján bevonhatjuk a Szerb Antal típusú szabad értelmiségi munkásságát, világirodalom-tudósok nyilvánítva azt is, aki pl. a Magyar Nagylexikon megítélése szerint az.

–Kiindulhatunk abból, hogy egy adott tudományterület különféle szakmai ideológiákkal befolyásolt tudománytörténet-írása nem feltétlenül „szolgált igazságot” valamely tudósok, de az „élő” tudomány tényleges idézési, könyvhasználati gyakorlata minősít. Hosszú ideig nem született például olyan elemzés, amely Szinyei József életrajzgyűjteményének vagy a Magyar Zsidó Lexikonnak tudományos értékeit méltatta volna, de a példányok elrongyolódása, majd a reprint kiadások piaci sikere, a digitális kiadások kattintás számban mérhető rendkívül intenzív használata forrásul szolgál az adott művek és az azokat létrehozó személyek értékelésére nézve.

–Kiindulhatunk abból, hogy egy adott nemzeti tudományos erőterét értékelési gyakorlatát már kortárs nemzetközi értékelők is felülírhatják. Példák erre azok az esetek, amikor egy-egy tudományos mű nemzetközi sikere sokkal nagyobb, mint hazai sikere. Például: Szabó Árpád 1960-as évekbeli matematikatörténeti műveiről semmilyen korabeli hazai tudományos elismerés nem járt, mégis az *Anfänge der griechischen Mathematik* az egyik legtöbbet idézett tudományos mű lett világszerte, melyet a magyar akadémiai elismerést megelőző külföldi akadémiai tagságok is bizonyítanak. Az univerzális témájú társadalomtudományi könyvek, mint például Szelényi-Konrád „értelmiség útja az osztályhatalomhoz”, hazai és nemzetközi elismertségét nem tudjuk összehasonlítani, hiszen megszületésekor politikai okokból nem lehetett nyilvános tudományos viták tárgya, a későbbi magyarországi kiadásra pedig a világsiker után került sor, ami nyilván torzító tényező. Nyilvánvalóan kisebb a valószínűsége, hogy „nemzeti témájú” tudományos művek nemzetközi sikerre tegyenek szert, illetve ha van is erre példa – mint mondjuk Molnár Miklós 56-os könyvének elég magas elismertsége külföldön, s kifejezetten csekély elismertsége itthon –, ott a siker egy emigrációs szubkultúra viszonyaiba ágyazott siker.

–Kiindulhatunk abból, hogy nem csak történelmi távú változások vannak, néhány évtized alatt is átalakulhat a tudományos erőteret, vagy éppen hirtelen változások is bekövetkezhetnek, mint 1945-ben vagy 1990-ben. Tehát, konkrét tudósokkal történhet meg, hogy fiatalabb korukban „paradigmaidegennek”, egy tudományág perifériájához tartozónak minősítik, középkorú vagy idősebb korukra viszont elismerik őket. Az elismerés eredményeképpen egy meghatározott tudományág intézményrendszerében pozíciókat szereznek. Az így meghatározható személyi kör „fiatalabbkori” pozicionális viszonyai, publikációs lehetőségei alapján meghatározhatjuk azok körét, akik egy adott pillanatban nem számítottak a „normál tudományhoz” tartozónak, de „jelentős” tudományos munkásságot folytattak – mármint, ha abból indulunk ki, hogy évtizedekkel később a hivatalos tudomány az életműveket professzorsággal, nagydoktorsággal jutalmazta, vagy más módon jelezte, hogy a „normál tudomány” kereteibe fiatalként jobban beilleszkedő nemzedéktársainál többre becsüli.

–Kiindulhatunk abból, hogy a „normál tudomány” hatalmi viszonyai csak tudományágon belül tudnak meghatározóak lenni. Ha egyes tudományterületekhez nem kötődő folyóiratok magas presztízűek, akkor megvizsgálhatjuk, hogy az adott tudományterületekhez tartozó társadalomtudósok mennyire használják őket publikációs terepként – a tudományág saját szakfolyóirata helyett vagy mellett. Erre példa lehet az 1970-es és 1980-as évekből a *Valóság* folyóirat, mely a neveléstudományi szakfolyóiratoktól távol

tartott (és magukat távol tartó) oktatáskutatók számára szolgált publikációs terepül. De látott el hasonló funkciót – több tudományág vonatkozásában – a *Világosság* is.

–Kiindulhatunk az egyes tudományterületek belső erőviszonyainak ki nem szolgálta-
tott rangos szerkesztőségek arra irányuló döntéseiből, hogy mely könyvről hoznak, illetve
nem hoznak kritikát. Megalakulásától napjainkig efféle funkciót tölt be a *Buksz*.

–Kiindulhatunk az egyes szaktudományok érdekköréhez nem kötődő tudományos
könyvtárak katalogizálási munkájából. A könyvtári katalogizálás az egyes szakkönyve-
ket vagy szaktanulmányokat a könyv címe, tartalomjegyzéke, esetleg a tartalomra utaló
fülszövege alapján, valamint – nyilván elkerülhetetlenül – a könyvtáros szerzőre vonat-
kozó előzetes ismeretei alapján fogja tematikusan besorolni. Egy, lényegében minden
magyarországi társadalomtudományi könyvre kiterjedő könyvtár, mint pl. a FSZEK,
nem annak alapján fogja katalogizálni pl. az ókorról szóló szakkönyveket, hogy az ókor-
tudósok egyetemi vagy akadémiai érdekköréi elfogadják-e, avagy sem, a szerzőt vagy a
művet. Normatívan fogalmazva természetesen elmondhatjuk, hogy a szabad könyvki-
adás viszonyai között ez a katalogizálási gyakorlat áltudományos művek egyes tudomány-
ágakhoz sorolását jelenti, de tudományszociológiai értelemben a társadalmi hatással bíró
„áltudomány”³² is része egy korszak tudományos valóságának, s az sem érdektelen, hogy
tudományrendszertanilag meghatározható témákról egy adott pillanatban milyen tu-
dományos legitimitációval *nem* rendelkező értelmiségiék beszélnek, írnak. Ezek szakmai
színpontja nem feltétlenül alacsonyabb, mint a „hivatalosan is tudományos” szakköny-
veké, gondoljunk például a nyolcvanas évek külpolitikai csúcspontjaitól által írott egy-egy
ország vagy probléma elmúlt néhány évtizednyi politikátörténetét összefoglaló munká-
ira, melyek színvonalukban gyakran meghaladták a történetesen az adott szakterületre
vetődő egyetemes történészek vagy politológusok írásait.

A következő évtized legizgalmasabb elméleti kihívása, hogy a kétféle értelemben kriti-
kus tudománytörténeti, tudományszociológiai hagyományt – az előbb felsorolt módsze-
rek segítségével – valamiképpen egyszerre használja a társadalomtudományok leírására.
E munkához rengeteg előtanulmányon át vezet az út.

* * *

Az *Educatio*[®] tematikus száma sem azt a megoldást nem választhatta, hogy valamely
kitüntetett szempontból leírja a társadalomtudományokat egyenként, sem azt a megol-
dást, hogy mindezekből a szempontokból kiindulva szisztematikusan összehasonlítja
a társadalomtudományokat – ez egy kutatóintézet sokéves kutatásának eredménye le-
hetne. És még ilyen erőforrások birtokában sem küzdhetnénk le a fentebb ismertetett
bourdieu-i csapatát.

Ehelyett azt választottuk, hogy elemzési *példákat* mutassunk be a magyar társadalom-
tudományok megközelítési módjaira azt remélve, hogy a tanulmányok az olvasók fejében,
s későbbi tanulmányírók számítógépeiben összeérve segítenek kiformalni azt a komplex
módszertancsomagot, amivel a társadalomtudomány-történetírás egyszer megfelelhet
a kettős kritikai kihívásnak: a normál tudomány „metrizálásának” és a „forradalmak”
objektíválásának.

³² Lásd például a „kitalált középkor” jelenséget, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=9114>, illetve a folyamato-
san újjáéledő diskurzusokat Zrínyi Miklós vadkanbalesetének, Teleki Pál öngyilkosságának megkérdője-
lezése körül. [Letöltve: 2018. 01. 05.]

Háromszor két tanulmányt nyújtunk:

Az első tanulmánypár a tudományos személyzet tömeges leírásának két alapvető módját mutatja be. Karády Viktor elemzésében személysoros államigazgatási nyilvántartás alapján (doktori.hu) a tudományszakok összehasonlíthatóságát mutatja be, s az egyes ágakon belüli nemi és életkori egyenlőtlenségi viszonyok leírhatóságát az időtengely mentén. Inzelt és Csonka ezzel szemben klasszikus szociológiai adatfelvételt végeztek, hogy a PhD-vel rendelkezőket mint réteget – tudományszaktól függetlenül – bemutassák. A réteg specifikuma, hogy a doktori képzés részben tudományos, részben nem tudományos pályához vezet.

A második tanulmánypár arról szól, hogy egy klasszikus tudomány története (vagy annak egy szakasza) a tudományág elitjén és intézményrendszerén keresztül egyaránt megközelíthető. Polónyi István tanulmánya arra példa, hogy egy kis országban – kis tudományos térben – egy nagy tudományág teljes erőtere leírható a kulcsszereplőkön keresztül, prozopográfikus rendszerben, azaz közgazdászéletrajzok tömegével. Percz László tanulmánya arra példa, hogy egy tudományág – szoros összefüggésben a politikai rendszerváltással – hogyan tud teljes átfogó intézményesedésen átmenni. (Épp arról a tudományágról, a filozófiáról van szó, melynek 1990 előtt is volt egy hatalmas – dialektikus és történelmi materializmus tanszékekre épülő – intézményrendszere, de az szinte nyomtalanul eltűnt.)

A harmadik tanulmánypár az „egy témavilág egy tudományágon belüli önálló intézményesülése”, illetve „egy témával foglalkozó több tudományág” jellegzetes kettősségét mutatja. B. Kádár Zsuzsanna tanulmánya az altudományági intézményesülést speciális körülmények között, a munkásmozgalom-történetírás önálló folyóiratán mint esettanulmányon keresztül érzékelteti. Biró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor tanulmánya szerint egy nagy szféra – történetesen az oktatásügy – kérdései a legkülönbözőbb tudományterületek művelői által kutatottak, de a neveléstudománnyal másképp interdiszciplinárizálnak a történettudomány, a szociológia és a pszichológia „képviselői”.

IRODALOM

- BARNES, B. (1982) *T. S. Kuhn and Social Science*. New York, Columbia Univ. Pr.
- BARNES, B., BLOOR, D. & HENRY, J. (2002) *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. (Faragó P. & Tanács J. ford.) Budapest, Osiris.
- BIRÓ Zs. H. (2012) Kísérlet egy nemzetközi tudomány-szociológiai kutatás adaptációjára. In: BIRÓ Zs. H. & NAGY P. T. (eds) *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. [Közread. a] Wesley János Lelkészképző Főiskola Theológus és Lelkész Szak. Budapest, WJLF Theológus és Lelkész Szak; Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont. pp. 246–283.
- BOURDIEU, P. (2005) *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest, Gondolat.
- FORRAI G. & FEHÉR M. (2017) Az analitikus tudományfilozófia pengévaltása az empirikus tudásszociológiával. *Magyar Tudomány*, No. 9. pp. 1028–1036. <http://www.matud.iif.hu/2017/09/02.htm> [Letöltve: 2018. 01. 05.]
- HABERMAS, J. (1994) *A társadalomtudományok logikája*. (Mesteriskola.) Ford. Adamik L., Bacsó B., Kiss E., Mesterházi M., Némedi D. & Vajda M. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

- KUHN, T. S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró D. Budapest, Osiris Kiadó.
- LAKI J. (2006) *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Budapest, Gondolat.
- MANNHEIM K. (2000) *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris.
- MERTON, R. K. (1996) *On Social Structure and Science*. (The Heritage of Sociology.) Ed. and with introd. by P. Sztompka. Chicago, London, University of Chicago Press.
- RATZSCH, D. L. (2002) *Miből lesz a tudomány? Rövid bevezetés a tudományfilozófiába*. Ford. Boros A. Budapest, Harmat.
- SARDAR, Z. (2003) *Thomas Kuhn és a tudomány-háborúk*. Ford. Balatoni B. [Pécs], Alexandra.
- SCHWENDTNER T. (2009) Tudásgyár vagy egyetem. Hermeneutikai megfontolások a tudományos képzésről. *Educatio*, Vol. 18. No. 1 pp. 75–84.

A társadalom- és humán tudományos doktori iskolák oktatóinak akadémiai profilja (2000–2010)

KARÁDY VIKTOR

Central European University

A tanulmány az 1993 után a PhD-képzés intézményesítésére alapított humán és társadalomtudományi doktori iskolák személyzetének összetételét vizsgálja néhány – durkheimi értelemben vett – „társadalommorfológiai” szempontból, összehasonlítva az oktatókat a vizsgált szakterületek művelőinek egyéb kategóriáival, mint az akadémiai kandidátusok és a nagydoktorok, különös tekintettel a neveléstudományban tevékenykedőkre. A közel teljes körű prozopográfiai felmérésen alapuló vizsgálat így foglalkozik a különböző szakterületeken oktatók és publikálók számbeli arányaival, különös tekintettel a doktori iskolák oktatóinak képzettségi adataira, a nőiesedésre és a publikációkban megnyilvánuló szakmai termelékenységre.

Kulcsszavak: PhD-iskolák, tudományozsziológia, társadalommorfológia

The study focuses on the “morphological” composition (in the sense of Durkheim’s “social morphology”) of the staff active in the doctoral schools founded after 1993 in the social sciences and humanities for the training of PhDs, comparing this staff with other established categories of the same fields, like academic doctors and “candidates” with special attention to those in educational science. The survey, based on the close to exhaustive prosopography of the personnel concerned, deals specially via quantified data with their level of training, feminization and professional productivity as exemplified in their publications.

Keywords: PhD schools, sociology of sciences, socio-morphology

Jelen tanulmány annak a nemzetközi együttműködésben lezajlott kutatásnak a magyarországi részére vonatkozó előzetes és részleges eredményeiről számol be, amely a társadalom- és humán tudományok helyzetének alakulását vizsgálta 1945-től

Levelező szerző: Karády Viktor, Central European University, 1051 Budapest, Nádor u. 9.

E-mail: karadyv@gmail.com

napjainkig. A 2017 márciusában lezárt kutatási projektet négy éven át finanszírozta a brüsszeli Európai Bizottság. A kutatást Gisèle Sapiro irányította Párizsból (EHES – *Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales*), és elsődlegesen argentinai, ausztriai, franciaországi, nagy-britanniai, olaszországi és hollandiai partnerek, őket kiegészítve pedig brazil, svédországi és észak-amerikai résztvevők bevonásával zajlott.¹ Kutatásunk legfőképpen bizonyos központi tudományágak (szociológia és demográfia, közgazdaságtan, irodalomtudományok, filozófia, politikatudomány, pszichológia, etnológia) intézményesülésének (illetve esetenként intézményes leépülésének) hosszú távú folyamataira, a „nemzetköziesedés” felé történő elmozdulások vizsgálatára (különösen a határokon átívelő együttműködés tekintetében), illetve különböző országokban a jelentősebb tudományos paradigmák exportjára és átvételére irányult (ideértve főképp a kanonizált szerzők munkáinak terjedését). Kutatásunktól azt reméljük, hogy segítséget nyújt a társadalom- és humán tudományok területén az intellektuális együttműködés előmozdítására, és rámutat azokra a tényezőkre, amelyek egy valódi „európai kutatási tér” létrehozását akadályozzák.

Nagy Péter Tiborral közösen, a Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont² szervezeti keretében, szoros együttműködésben vezettük a magyarországi munkálatokat, melyek ugyan szerves részét képezték a nemzetközi projektnek, ugyanakkor számos mind ez ideig feltáratlan, más partnerországokban rendelkezésre nem álló forrás felhasználásának köszönhetően sokkal tágabb körűek voltak. Forrásaink lehetővé tették ugyanis, hogy a szerződésben vállalt kötelezettségeinken túl vizsgálódásainkba nemcsak a hét kiemelt szakot, hanem az összes társadalom- és humán tudományt bevonjuk. (Ez kódolási eljárástól és kategorizációtól függően – néha egyébként változó számú – összességében mintegy 15 diszciplínát jelentett.) Ezek között sokra a nemzetközi projekt nem terjedt ki. Ezenkívül, míg partnereink kizárólag másodlagos statisztikai és egyéb forrásokat használtak, nekünk lehetőségünk volt meglehetősen egyedi prozopográfiai adatbankokat létrehozni és elemezni, amelyekben különböző objektív kritériumok alapján az 1945 óta a társadalom- és humán tudományokhoz köthető mintegy 14 000 egyén személyes adatai, illetve a szellemi termékeik szerepelnek, többek között a társadalom- és humán tudományos területen született tanulmányok magyarról és magyarra történő fordításai, a magyarországi könyvtárakban meglévő külföldi társadalom- és humán tudományos publikációk is. Munkánk legfőbb bázisát tehát azok terjedelmes (majdhogynem teljes) listája képezi, akik Magyarországon a második világháborútól napjainkig a nevezett tudományágakban tevékenykedtek.³

A mintegy 14 000 érintett alapvető prozopográfiai adatai a listában szereplők intellektuális és karrierútjaira vonatkozóan is tartalmazznak információkat, noha bizonyos források töredékes jellegéből vagy szűkösségéből adódóan ezek az adatok nem mindenütt álltak egyformán rendelkezésre.⁴ Közöttük található a listán szereplők életének fontosabb évszámai, regionális kötődésükre és/vagy háttérükre utaló jelzések, iskolai képzésük adatai, tudományterületeik, valamint utalások szakmai pályájuk állomásaira (pozíciók,

¹ Lásd a projekt honlapját az INTERCO-SSH alatt.

² <http://wesley.hu/szervezet/wesley-egyhazi-es-vallasszociologiai-kutato-kozpont-wesz>

³ A prozopográfiai felhasználásának problémáiról lásd Broady 2002.

⁴ A legalapvetőbb eredményeket lásd: *Karady-Nagy 2017: Social sciences and humanities in Hungary, 1945–2010. First volume. Factbook about Hungarian social scientists.* John Wesley Publisher, Budapest, 2017 <http://mek.oszk.hu/16700/16701/>

helyek, intézmények) és szellemi produktívításukra (könyvek, folyóiratcikkek), szervezeti kapcsolataikra, együttműködéseikre, nemzetközi beágyazottságukra, kitüntetéseikre stb. Ezeket a nyers információkat jelentést hordozó változókká lehetett alakítani, amelyek többváltozós statisztikai elemzéseket alapoztak meg (Ferrarotti 1990).

Adataink rendkívül sokféle forrásból származnak. Lehetőségünk volt számos publikált és levéltári információt kombinálni egymással, olykor pedig az általunk korábban létrehozott, az 1950 előtt magyarországi egyetemekre beiratkozott diákokra vonatkozó prozopográfiai adatbankjainkat is felhasználtuk. A legfontosabb forrásaink a következők voltak:

- a kandidátusokra (2003-ig), valamint az MTA doktoraira és tagjaira vonatkozóan a *Magyar Tudományos Akadémia almanachjai* és az akadémiai könyvtár disszertációnyilvántartása,
- az egyetemi oktatókra vonatkozóan a World of Learning, a közlönyben megjelent egyetemi tanári kinevezések, egyetemi tanrendek, egyéb közreadott források,
- azok (sajnos többnyire hiányos) listái, akik magyarországi egyetemek társadalom- vagy humán tudományi karain (1993-tól) PhD fokozatot szereztek, de közülük a 14-ezres listába csak azok kerültek, akik a doktori.hu adatbázisa szerint valamilyen minőségben a doktori képzés oktatói személyzetébe 2010-ig bevonattak,
- a társadalom- és humán tudományok területén doktoranduszok képzésére akkreditált doktori iskolák tanárainak listája,
- (1990-től kezdve) Nagy Péter Tibor válogatásában a *Ki kicsoda?* kötetek, nemzeti lexikonon, életrajzi lexikonok (főleg az új akadémiai *Magyar Nagylexikon*),
- a társadalom- és humán tudományok területén az 1945 óta megjelent publikációk bibliográfiája a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban (hozzávetőleg 45 000 könyv és 800 000 tanulmány, illetve cikk könyvészeti jelzéseivel),
- a társadalom- és humán tudományok területén a tudományos művek tárába 2010-ig bekerült publikációk bibliográfiája, illetve a MATARKA folyóirat-katalógus címlistája,
- számos társadalomtudományi folyóiratból a szerzők munkahelyére és pozíciójára vonatkozó közlések,
- számos társadalomtudományi folyóiratból a folyóiratok szerkesztőbizottságainak összetételére és a tudományos társaságok vezető testületeinek összetételére vonatkozó adatok,
- a felsőoktatásban tanuló diákoknak a korábbi kutatások révén hozzáférhetővé vált prozopográfiai (az 1920 és 1950 közötti időszakra) (főként az irányításunkkal és az Európai Kutatási Tanács finanszírozásának köszönhetően megvalósult ELITES08 kutatási projekt eredményeként),⁵
- különböző kutatási adatok azokra a diákokra vonatkozóan, akik különböző időszakokban (főleg 1995 és 2010 között) a társadalom- és humán tudományok területén folytatták tanulmányaikat,
- a hivatalos és szakmai díjak, érmek, címek és egyéb kitüntetések birtokosainak (feltehetően nem teljes) listája,
- nem magyar szerzők vagy külföldi lexikonokban fellelt szakfolyóiratokban hivatkozott vagy magyar nyelvre lefordított magyar származású szerzők szakmai életrajzai.

⁵ <http://elites08.uni.hu>

Itt nincs mód mindazokra a szakmai és módszertani problémákra és nehézségekre kitérni, amelyekkel egy ilyen hatalmas adatbank létrehozásakor és felhasználásakor a kutatóknak számolnia kell. Ezek közül csak az ilyen nagyléptékű listák kezelésekor felmerülő hibák (homonimák, elütések, téves tulajdonítások stb.) gyakori előfordulását, a személyekre vonatkozó nemritkán ellentmondásos adatokat s a megbízható információk egyenlőtlen eloszlását emelném ki a kutatás tárgyai között szereplő különböző csoportoknál: életrajzi adatok többnyire csak bizonyos publikált forrásokban hozzáférhetők, mint a *Ki kicsoda?* vagy a lexikonok. Sajnos a legígéretesebb forrásanyagok egy része – például a Magyar Tudományos Akadémia kandidátusainak személyes dossziéi – nem voltak kutathatók. Ha az ilyen korlátozások később esetleg feloldásra kerülnek, a jövőbeli kutatók előtt még mindig nagy munka áll, amelynek révén a mi megállapításainkat és elemzéseinket pontosíthatják, kiegészíthetik vagy korrigálhatják.

Egy efféle ismertetés korlátait figyelembe véve a következőkben a társadalom- és humán tudományok területén tevékenykedő és az adatbankjainkban szereplő tudósok egyetlen csoportjára, a doktori iskolák tanáira fogok összpontosítani, különös tekintettel – az *Educatio*^o feltételezett érdeklődését követve – a neveléstudományra, a többi társadalom- és humán tudománnyal összevetve. A művelet célja a doktori iskolák mint tevékenységi mező „társadalmi morfológiájának” felvázolása (durkheimi értelemben). Ez az érintett szakterületeknek a tudományos mezőben való elhelyezkedése, súlya és belső szerkezete szempontjából néhány olyan, lényegesnek ítélt tulajdonságának a számszerűsített elemzését foglalja magában, mint a doktori iskolák oktatóinak számszerű megoszlása, képzettségi szintjük, a nők aránya, publikációik mérete és természete.

A doktori iskolák – érthető módon – csak 1993 után jöttek létre, amikor a magyarországi egyetemeken elindult a szervezett PhD-képzés. Ez jelentős fejlemény volt az egyetemek modernizálódása szempontjából, mivel korábban, a szocializmus előtti régi rendszer egyetemlein a doktorátus vagy kötelező formalitás volt a normális szakképzési ciklus végén (jogon vagy orvostudományban), vagy speciális vizsga letételéhez kötött fokozat volt (a bölcsész tudományi karokon és a pesti katolikus teológián), amelyet komolyabb kutatásokat nem igénylő, rövid disszertációk megírásával lehetett megszerezni. 1950 után – a szovjet modellt követve – kizárólag az MTA-nak volt joga akadémiai (kandidátusi, akadémiai doktori) fokozatokat odaítélni, és ez három újítást is eredményezett. Először is, a doktori címet minden tudományág esetében egy szakértőkből álló és az MTA által kijelölt állami bizottság ítélte oda. Másodsor, az előválogatott „aspiránsoktól” több évnyi előkészítő munkát követően formálisan meghatározott új kutatási eredményeket vártak. Harmadsor, az „aspiránsok” jó része az MTA kutatóintézeteiben vagy az államigazgatás egyéb területein (például az Oktatási Minisztériumban), tehát nem feltétlenül (bizonyos diszciplínák esetében pedig főleg nem) az egyetemeken működött. Az egyetemek, ha oktatóik nem is voltak kizárva az aspirantúra lehetőségéből, intézményesen és közvetlenül – pl. külön képzési programokkal – nem vettek részt a kutatók képzésében, bár a diplomáltak a tudományos fokozatnak nem minősülő egyetemi doktori („kisdoktori”) címet – egy külön dolgozat elkészítése ellenében – megszerezhették. A kommunizmust követő oktatási reformnak így fontos újdonsága volt, hogy nyugati mintára bevezette a PhD fokozatot és az ahhoz vezető sajátos képzési utat, amely magasan specializált doktori iskolák központi akkreditációját tette szükségessé minden szakterületen.

A neveléstudomány vagy a pedagógia – ahogyan ezt a területet sokáig hivatalosan nevezték – más társadalom- és humán tudományos diszciplínákkal szemben számos sajátosságot mutat fel. Korábban valamiféle alkalmazott tudománynak volt szokás tekinteni, amelynek az volt a feladata, hogy az általános és középiskolai tanárok számára szükséges kompetenciákat kiegészítse. Ebből adódóan az első olyan társadalom- és humán tudományos diszciplínának tekinthető, amely a magyarországi egyetemek bölcsészettudományi karain – már a 19. század végén – a tanterv szerves részévé vált. Ugyanez volt az oka annak, hogy a régi rendszer bukását követően az 1950-es évek sztálinista rezsimjében a legtöbb társadalom- és humán tudománnyal szemben a neveléstudományra nem sütötték rá a „burzsoá tudomány” ideológiai bélyegét. Jóllehet ez a szak is a felsőoktatásban tanított többi tárgyhoz hasonlóan ideológiai áramvonalasításon esett át és megfelelő politikai felügyelet alá került, a tanárképzésben való pragmatikus alkalmazásának köszönhetően a kommunizmus legsötétebb időszakát is mondhatni jelentősebb intellektuális sérülések nélkül vészelte át.

Néhány pillanatképszerű táblázatban láthatjuk, hogy melyek azok a közös vonások, amelyek tekintetében a jelenleg magyarországi egyetemeken működő doktori iskolákban a neveléstudománnyal foglalkozók a többi társadalom- és humán tudománytól különböznek. Legelőször is vessünk egy pillantást az érintett oktatói csoportok abszolút és relatív nagyságára.

1. táblázat: A társadalom- és humán tudományi doktori iskolák oktatói gárdája szakterület szerint 2010 körül

	Nyers szám	%	Rangsor
Jog- és államtudomány	271	8,5	5
Közgazdaságtan, szervezéstudomány	537	16,9	1
Művészeti képzések	267	8,4	6
Regionális kutatás és környezetvédelem	32	1,0	
Filozófia	127	4,0	9
Földrajz- és földtudományok	118	3,7	10
Nyelvészet, filológia	323	10,1	3
Katonai tudományok	146	4,6	8
Vallástudományok	98	3,0	
Irodalomtudomány	389	12,2	2
Politikatudomány, nemzetközi kapcsolatok	75	2,3	
Neveléstudomány, pedagógia	164	5,2	7
Pszichológia	96	3,0	
Szociológia	88	2,8	
Történelemtudomány	312	9,6	4
Folklor, etnológia	44	1,4	
Más humán tudományok, kommunikáció	96	3,1	
Együtt	3 183	100,0	

Ha azok számát vizsgáljuk, akik a társadalom- és humán tudományok egész területén nyújtott doktori szakképzésben részt vettek, akkor azt látjuk, hogy a doktori iskolák tanárainak huszadát adó neveléstudomány köztes pozíciót foglal el. A doktori iskolák közül a legtöbb oktatót a közgazdaságtudomány foglalkoztatja, ezt követően az irodalomtudomány, a nyelvészet és a történettudomány következik a sorban. A felsőoktatási piac e domináns szektorát továbbra is az iménti klasszikus – már a kora 20. században vagy még korábban egyetemi tanszékekkel rendelkező – tudományágak uralják az összes pozíciónak több mint felével. A „fiatal” társadalomtudományok (abban az értelemben, hogy csak az 1960-as évektől jutottak el a szakmai intézményesülés nyilvános stádiumába) – mint a szociológia, a politikatudomány és a pszichológia – a doktori iskolák nyújtotta pozícióknak kevesebb mint a tizedét foglalják el. A számok tehát még mindig a fiatal társadalomtudományokkal szembeni, mintegy negatív elfogultságot tükrözik, ezek ugyanis csak az 1960-as éveket követően kezdtek kiemelkedni az üldözött és megbélyegzett szakmák státuszából, ami a társadalom- és humán tudományok klasszikus ágainak kedvezett. Ez utóbbiak esetében kétségkívül többletelőnyt jelentett, hogy a gazdasági vagy oktatási piacokon, különösen a szaktanári képzésben – amely a bölcsészettudományi karok legfőbb alpiaca volt – alkalmazott tantárgyaknak számítottak. A pedagógiának ugyancsak megvolt ez az alkalmazott funkciója, azonban szemmel láthatóan csak kiegészítő státuszban, talán mivel kizárólag módszertani eszközöket biztosított a középiskolai tanároknak, anélkül természetesen, hogy a középiskolai tananyagban külön tantárgyként megjelent volna.

2. táblázat: A társadalom- és humán tudományok területén publikált tanulmányok megoszlása 1950 és 2014 között a szerzők szakterülete szerint

	Nyers szám	%	Rangsor
Jog- és államtudomány	1 165	7,9	5
Filozófia	653	4,5	7
Földrajz	393	2,7	
Más földtudományok	70	0,5	
Interdiszciplináris kutatások	78	0,5	
Irodalomtudomány	1 743	11,9	3
Közgazdaságtan, üzemszervezés	2 683	18,3	1
Kommunikáció, szállítás	7	0,01	
Művészettörténet	550	3,8	8
Etnológia, folklór	317	2,2	
Neveléstudomány, pedagógia	1 034	7,1	6
Nyelvészet, filológia	1 265	8,6	4
Politikatudomány	212	1,4	
Pszichológia	457	3,1	
Szociológia	511	3,5	9
Történelemtudomány	1 950	13,3	2
Vallástudományok, teológia	433	3,0	

2. táblázat: (folyt.)

	Nyers szám	%	Rangsor
Zenetudomány	238	1,6	
Katonai tudományok	493	3,4	10
Fizika	10	0,01	
Biológia	23	0,01	
Kémia	10	0,01	
Matematika	61	0,4	
Mezőgazdaság	79	0,5	
Technikai tudományok	148	1,0	
Orvostudomány	72	0,5	
Együtt	14 655	100,0	

A 2. táblázatban diszciplínákra bontva mindazokat vetettük össze, akik az elmúlt évtizedekben a társadalom- és humán tudományok területén publikációt adtak közre, a közelmúltban létrehozott doktori iskolák tanárait és a tudósok számos egyéb kategóriáit is ideszámítva. Közülük nem kevesen – majdnem 3% – vannak azok, akik nem tekintik magukat társadalomtudósoknak, jóllehet olyan tanulmányokat publikáltak, amelyek adott esetben a társadalom- és humán tudományok körébe is sorolhatók.

A tudományos produktivitás ezen indikátorai alapján a neveléstudomány – 7%-os eredményével – valamivel jobb pozíciót foglal el, mint a doktori iskolák tanárai esetében. A különbséget a neveléstudomány hosszú történelmi múltjával magyarázhatjuk, és azzal, hogy számos társadalom- és humán tudományos diszciplínával szemben nem vált a sztálinista kirekesztés, a szakmát mint olyant érintő cenzúra áldozatává. A neveléstudomány területén tevékenykedő tudósoknak az egész időszakban lehetőségük volt publikálni, míg a szociológusok, pszichológusok vagy a politikatudomány művelőinek működését (az 1960-as évek közepéig) korlátozták vagy (az 1950-es években) egyenesen tiltották.

A diszciplínáknak a 2. táblázatból kiolvasható rangsora szorosan követi az 1. táblázatból kiolvasható rangsort, jóllehet a megfigyelhető arányok jelentős eltérést mutatnak. A 2. táblázatban azok kerültek az első helyekre (rangsor szerint), amelyek a társadalom- és humán tudományi publikációkat közreadók között nagyobb arányt értek el, mint a doktori iskolák tanárai között. Ez a helyzet a közgazdaságtan, a történettudomány és az irodalomtudomány esetében, viszont a nyelvészetre ez nem érvényes. Ha a társadalom- és humán tudományok 1. és 2. táblázatban szereplő listáját összevetjük egymással, akkor elkülöníthetjük az úgynevezett „kutatásintenzív” diszciplínákat, amelynek művelői a többiekhez képest relatíve nagyobb arányban vannak jelen a „produktív” tudósok között – még akkor is, ha a két táblázatban nem pontosan ugyanazok a kategóriák szerepelnek. A „produktív” tudósok között a fent említett legnagyobb diszciplínák mellett a filozófusok, a pszichológusok, a szociológusok és az etnológusok is szignifikáns felülreprezentáltságot, míg a többi tudományág képviselői kisebb-nagyobb mértékű alulreprezentáltságot mutatnak. Amennyiben a helyszűke nem korlátozna bennünket, ezt az eredményt érdemes volna e tudományágak sajátos intézményes történetének figyelembevételével is ele-

mezni, különös tekintettel arra, hogy az 1950-es és 60-as években lehetőségük volt-e a korábbihoz hasonló publikációs tevékenységet folytatni.

Ezeket az eredményeket érdemes a 3. táblázat számaival is összevetni. Annak ellenére, hogy a neveléstudomány területén tevékenykedők az egész vizsgált időszakban nagyobb arányban voltak jelen a publikációt közreadók, mint a mai doktori iskolák tanárai között, a pedagógia mint tudományág mégsem tekinthető kutatásintenzív, innovatív tudományos területnek. Ezt igazolják adataink arra nézve, hogy bár e tudományágban a publikálás kvantitatív indikátorai erősek, azonban a minőségi mutatók inkább gyengék. Ennek megfelelően a PhD fokozatot szerzettek hozzáférhető listái alapján egyrészt tudható, hogy a fokozat intézményesülése óta a társadalom- és humán tudományok területén fokozatot szerzettek mintegy 12%-a szerzett neveléstudományi fokozatot. Másrészt azonban ha az 1986-ban létrehozott OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok) által finanszírozott kutatási projekteket szemügyre vesszük, akkor azt fogjuk látni, hogy csak 3%-uk kapcsolódik a pedagógiához.⁶ Ezt határozottan megerősítik a 3. táblázat adatai is, amelyek azt mutatják, hogy a társadalom- és humán tudományok kanonizált tudományos elitjében egyetlen neveléstudománnyal foglalkozó tudós sincs jelen, ugyanis a prozopográfiai listáink összeállítására céljából megvizsgált *Magyar Nagylexikon*ban nem találunk ilyen tudósról bejegyzést. És ez csak a neveléstudomány esetében fordul elő. Az enciklopédikus forrásokban az említések jó közelítő mutatói az értelmiségi reputációnak, amely többé-kevésbé a publikációk terén elért tudományos eredményekkel is összefügg. A pedagógia tehát nem kimondottan kutatásra orientált tudományág, legalábbis minden bizonnyal kevésbé, mint sok egyéb társadalomtudomány – politikatudomány vagy etnológia –, amelyek legfőbb piacát a számtalan publikációban testet öltő tudományos (vagy újságírói) vizsgálódások jelentik. Ez lehet az egyik oka annak, hogy (a jogászok mellett) miért a politikatudósokat és az etnológusokat említik a legnagyobb számban az enciklopédiák.

3. táblázat: A doktori iskolák tanári karának néhány kollektív tulajdonsága a társadalom- és humán tudományok területén (2000–2010)

	PhD	Kandidátus	Nagydoktor és akadémikus	Összesen	Szereplők % az <i>Új Magyar Nagylexikon</i> ban	Rangsor
Jog- és államtudomány	58,9	22,0	18,4	100,0	8,0	3
Filozófia	47,8	35,0	17,4	100,0	3,2	8
Földrajz	37,0	33,0	29,6	100,0	1,9	
Irodalomtudomány	61,2	20,1	18,8	100,0	4,7	5
Közgazdaságtan, üzemszervezés	48,5	37,6	13,8	100,0	2,2	10
Művészettörténet	87,6	7,6	4,9	100,0	1,3	
Etnológia, folklór	58,7	10,9	30,5	100,0	10,9	2
Neveléstudomány	65,5	28,7	5,7	100,0	–	
Nyelvészet	61,6	21,1	17,3	100,0	3,8	6

⁶ Az OTKA által finanszírozott projektek listája alapján.

3. táblázat: (folyt.)

	PhD	Kandidátus	Nagydoktor és akadémikus	Összesen	Szereplők % az Új Magyar Nagylexikonban	Rangsor
Politikatudomány	43,2	29,5	27,3	100,0	6,8	4
Pszichológia	66,7	20,0	13,3	100,0	1,3	
Szociológia	37,1	31,8	31,1	100,0	3,3	7
Történelem	51,6	25,9	22,5	100,0	2,8	9
Vallástudományok	96,3	1,2	2,4	100,0	1,2	
Zenetudomány	71,4	11,4	17,3	100,0	11,4	1
Együtt	58,0	25,0	17,0	100,0	3,4	
Nyers szám	1 853	798	543	3 194		

Azonban a 3. táblázat egyéb érdekes utalásokat is tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a doktori iskolák tanári gárdája milyen jellegű tudományos fokozatokkal rendelkezik. Amennyiben a legkisebb tudományágaktól – zene, vallás, művészettörténet – eltekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy (a pszichológiával egyetemben) a neveléstudományi doktori iskolákban tanítók nagyjából kétharmada csak PhD fokozattal rendelkezik. Ez azt is jelenti, hogy itt átlagosan fiatalabb oktatói gárdáról van szó, mivel az idősebb oktatókkal szemben, különösen, ha tudományos karrierjüket a szocializmus idején kezdték, elvárás volt, hogy akadémiai (legalább kandidátusi) fokozatot szerezzenek. Az MTA doktorainak vagy tagjainak elenyésző aránya (az átlagos 17%-kal szemben kevesebb, mint 6%), amely a vallástudományok művelői és a művészettörténészek után a legalacsonyabb, szintén azt jelzi, hogy a pedagógiai hivatás viszonylag szerény akadémiai pozíciókkal büszkélkedhet. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a „produktív”, „kutatásintenzív” társadalom- és humán tudományok – szociológia, etnológia, geográfia, politikatudomány – doktori iskoláinak oktatói gárdájában közel egyharmad a legmagasabb akadémiai minősítéssel rendelkező oktatók aránya.

Ahhoz, hogy ezeket az adatokat árnyaltabban értelmezni tudjuk, a doktori iskolák oktatói gárdájának további jellegzetességeit – kor, lakóhely szerinti eloszlás vagy nem – is be kell vonnunk az elemzésbe. Erre további táblázatok segítségével fogunk kísérletet tenni.

4. táblázat: A nők aránya a társadalom- és humán tudományok művelői között

	% a doktori iskolák oktatói között (2010)	Rangsor	% a kandidá- tusok között (2003)	Rangsor	% a nagy- doktorok és akadémikusok között 2003	Rangsor
Jog- és államtudomány	19,2		11,2		7,6	
Filozófia	18,5		20,1		14,8	5
Földrajz	19,6		17,3		5,1	
Irodalomtudomány	36,5	5	28,4	7	12,5	
Közgazdaságtan, üzemszervezés	23,5		21,6		12,8	
Művészettörténet	24,4		36,4	3	32,6	1

4. táblázat: (folyt.)

	% a doktori iskolák oktatói között (2010)	Rangsor	% a kandidátusok között (2003)	Rangsor	% a nagy-doktorok és akadémikusok között 2003	Rangsor
Etnológia, folklór	43,5	3	36,9	2	19,2	
Neveléstudomány	50,3	2	34,8	4	6,1	
Nyelvészet	41,6	4	30,2	6	13,4	6
Politikatudomány	13,6		20,2		18,2	
Pszichológia	50,7	1	39,2	1	21,2	2
Szociológia	36,4	6	30,6	5	20,8	3
Történelem	20,9		20,5		12,9	
Vallástudományok	9,8		16,7		-	
Zenetudomány	22,9		20,9		16,7	4
Együtt	29,2		24,2		13,3	
<i>Nyers szám</i>			4 729		1 175	

A 4. táblázat segítségével közelebb juthatunk a társadalom- és humán tudományokat művelők egy lényegi sajátosságához, az egyenlőtlen elnöiesedéshez. E tekintetben a neveléstudománnyal foglalkozók helyzete a táblázatban szereplő mindhárom kategóriában határozottan eltér az átlagtól.

A neveléstudományi doktori iskolák ma is aktív oktatóinak fele ugyanis nő. A pszichológusokkal együtt ez a messze a legnagyobb mértékben elnöiesedett pálya, e kettőt követik messze leszakadva az etnológusok, a szociológusok és az irodalomárok. Ezeket a számokat összevetve az imént felsorolt PhD fokozatot szerzettek listáival,⁷ arra következtetésre juthatunk, hogy a neveléstudományi kutatók e merítési bázisának 71%-át a nők tették ki. Köztudott, hogy a pedagógiai hivatások elnöiesedése minden szinten – legfőképpen pedig az alsóbb szinteken – hosszú múltra nyúlik vissza. Ez a folyamat már a régi (a szocializmus előtti) rendszer végén megkezdődött, mivel a középiskolai tanárok képzésének monopóliumával rendelkező bölcsészettudományi karok diákságának felét gyakran a világháborúk közötti években is a nők tették ki.

Az összes többi tudományág doktori iskoláinak oktatói gárdája aránylag kevésbé nőiesedett el, ezek közül is a vallástudományok és a politikatudományok a legkevésbé. E tekintetben a két legfiatalabb tudományág – a szociológia és a politikatudomány – közötti kontraszt mellett nem mehetünk el szó nélkül. Az utóbbi esetében a nők igen alacsony aránya valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a nők politikai aktivitása Magyarországon mindenütt alacsonyabb, mint a férfiaké, politikai tisztséget például igen ritkán töltenek be. A politikum iránt érdeklődő kutatók és oktatók, valamint politikusnők arányai nyilvánvalóan összefügghetnek egymással amiatt a nem ritka átjárás miatt, ami a kétfajta szellemi tevékenység között megfigyelhető.

⁷ A PhD fokozattal rendelkezők listáit az egyetemi évkönyvek és a kiadott diplomákról vagy fokozatokról nyilvántartást vezető egyetemek archívumai alapján állítottuk össze.

2003-ban a kandidátusok esetében némileg máshogy fest a helyzet, ők azok, akik a szocialista típusú tudósképzés alacsonyabb akadémiai fokozatát szerezték meg, viszont ezt egészen az 1950-es évek óta megtehették. A társadalom- és humán tudományok művelői között itt ugyancsak magas a nők hányada, őket e tekintetben csak a pszichológusok, a művészettörténészek és az etnológusok előzik meg, míg a szociológusok és az irodalomtudósok már mögéjük szorulnak. Az összes többi tudományág elnőiesedtsége az átlag alatti marad, ez a szint a jogászok és vallástudományok művelői között a legalacsonyabb. A szociológusok és politikatudomány művelői között fentebb már jelzett kontraszt itt ugyancsak élesen kitűnik.

Ami viszont az MTA 2003-ban még aktív és az akadémiai hierarchia csúcsát képviselő doktorait és tagjait illeti, a nők eloszlása már eléggé eltérő mintázatot mutat.

Az elnőiesedés itt jóval kevésbé általános, mint az alacsonyabb szinteken, ami igen mellbevágó jelzése annak, hogy az „üvegplafon” az értelmiségi és felsőbb osztálybeli hivatásokban a nők feljebbjutását „hatékonyan” akadályozza. Itt a nők aránya alig több mint fele annak, mint ami az akadémiai kandidátusok között volt megfigyelhető. Ami a neveléstudománnyal foglalkozók körét illeti, itt viszont a nők részvételének százaléka az akadémiai doktorok között az összes nagydoktor átlagának felét sem éri el. Ez az arány tehát a geográfusokkal és a jogászokkal egyetemben az összes társadalom- és humán tudomány ezen az igazolt magas szinten aktív személyzete között a neveléstudományban a legalacsonyabbak közé tartozik. A „sereghajtók” és a többiek közötti kontraszt annál inkább feltűnő, mivel az összes többi tudományágban ezen a szinten a nők a 13%-os átlag körüli százalékban vannak jelen, a művészettörténészeket leszámítva (akiknél ez közel egyharmados), akiket (messze leszakadva) a pszichológusok, a szociológusok, az etnográfusok, sőt a politikatudósok is követnek (egyötöd körüli aránnyal). Az akadémiai kiválóság e legfelsőbb szintjén az „új” társadalom- és humán tudományokon belül előbb megfigyelt szakadék – a szociológia és a politikatudomány eltérő mértékű elnőiesedésére gondolva – tehát alig létezik az alacsonyabb szintek női arányaihoz képest.

5. táblázat: A nők és publikációik aránya a társadalom- és humán tudományok doktori iskoláinak oktatói gárdáján belül

	1.	2.	3.	4.
	Oktatók összes száma (2010)	Közöttük a nők %-a (2010)	Nők %-a a szak- tanulmányokat publikáló oktatók között	A nők által pub- likált tanulmányok átlagos lapszáma
Jog- és államtudomány	287	19,2	12,0	12,9
Filozófia	152	18,5	13,5	13,8
Földrajz	107	19,6	9,0	9,0
Irodalomtudomány	384	36,5	23,6	25,1
Közgazdaságtan, üzemszervezés	549	23,5	16,9	17,2
Művészettörténet	225	24,4	18,8	20,9

5. táblázat: (folyt.)

	1.	2.	3.	4.
	Oktatók összes száma (2010)	Közöttük a nők %-a (2010)	Nők %-a a szak-tanulmányokat publikáló oktatók között	A nők által publikált tanulmányok átlagos lapszáma
Etnológia, folklór	46	43,5	10,5	13,2
Neveléstudomány	173	50,3	55,8	39,3
Nyelvészet	365	41,6	23,4	24,6
Politikatudomány	44	13,6	10,7	12,2
Pszichológia	150	50,7	36,7	35,9
Szociológia	151	36,4	29,3	28,7
Történelem	436	20,9	19,2	21,0
Vallástudományok	82	9,8	1,7	1,2
Zenetudomány	35	22,9	29,5	30,6
Együtt	3 194	29,2	19,5	20,5

Az 5. táblázatból háromféle, kizárólag az újonnan alapított doktori iskolákra vonatkozó információ olvasható ki: a nők aránya a különböző tudományágakban, az érintett tanári gárdák abszolút létszáma, valamint nemenkénti tudományos produktivitásuk mutatóinak két csoportja.

A kis és a nagy diszciplínák meglehetősen egyértelműséggel elkülöníthetők egymástól (az 5. táblázat 1. oszlopa). A zenetudomány, a politikatudomány és az etnológia a vallástudomány mellett a legkisebb oktatói gárdával rendelkező tudományágak, jóval kevesebb mint 100 oktatóval. A legnagyobbak a közgazdaságtan és a történettudomány, ezeket a klasszikus irodalomtudomány és nyelvészet követi. A többi diszciplína, főleg az „új” társadalomtudományok, köztes pozícióban vannak. Ezeket a számokat valószínűleg a vizsgált doktori iskolák képzései iránt támasztott kereslet kiterjedtségével és lokalizációjával magyarázhatjuk. Kétségtelen, hogy a leendő menedzsereket és közgazdász kutatókat (és ezen belül a közigazgatás gazdaságpolitikai szakembereit) képző gazdaságtudománynak többfajta tevékenységi piaca van. A történettudomány, az irodalomtudomány és a nyelvészet piacát majdnem kizárólag az akadémiai közeg jelenti. Azonban, mivel ez utóbbi szakok a bölcsészettudományi karokon a középiskolai tanárok és a szabadúszó vagy a magánszektorban dolgozó értelmiségiek (fordítók, könyvkiadók, szerkesztők, tolmácsok, újságírók) képzésében is a legfontosabb tárgyak, ezért elég nagy személyzetű diszciplínákat alkotnak. E számok mélyreható értelmezéséhez az adott tudományágak aktuális piaci helyzetét külön-külön is meg kellene vizsgálni.

Az 5. táblázat eredetisége abban rejlik, hogy az értelmiségi teljesítmény globális indikátorait nemek szerinti bontásban közli. Bármennyire „nyersek” is a publikációkkal kapcsolatos efféle kvantitatív adatok, jelentőségük abban áll, hogy mind ez idáig meglehetősen egyedülállónak számítanak, legalábbis Magyarországon. Szorítkozzunk itt néhány alapvető észrevételre.

Átlagban (az 5. táblázat 3. oszlopának legalsó sora szerint) a folyóiratokban közölt tanulmányok száma alapján a nők kevésbé produktívak, mint a férfiak. Ez az eltérés két kivétellel külön-külön minden tudományágban azonosítható s elsősorban a nők átlagban alacsonyabb akadémiai státuszával hozható összefüggésbe (ahogy a 4. táblázatból kitűnik), ami annak oka és következménye is lehet egyben. Emellett talán a nők kisebb motivációjával is magyarázható arra nézve, hogy a lehető legmagasabb intellektuális teljesítményt nyújtásuk, mivel előmenetelüket egyrészt az „üvegplafon” megléte, másrészt gyakran az ettől nem független s maguk által támasztott pályaelvárásaik korlátozottsága is akadályozhatja.

Ez az „üvegplafon hatás” azokban a diszciplínákban a leginkább szembetűnő, amelyekben teljesen a férfiak dominálnak, mint például a vallástudomány vagy – valamivel kevésbé – a politikatudomány. A vallástudomány a férfiak szellemi dominanciájának határesetét képezi, mivel ezen a területen a 10%-nyi nő az összes publikációnak mindösszesen 2%-át állítja elő. Hasonló, bár kevésbé hangsúlyos példákkal szolgál az etnológia (itt az oktatói gárdában négyszer annyi nőt találunk, mint a tanulmányok szerzői között) és a földrajztudomány is (ahol az oktatók között kétszer nagyobb arányban vannak nők, mint a szerzők között). A nők doktori iskoláink tanári karán és a tanulmányok szerzőin belüli létszáma közötti számszerű eltérések a többi tudományágban kisebbek. Néhány diszciplína, például a történettudomány, a politikatudomány vagy a művészettörténet esetében a számarányok majdhogynem kiegyenlítettek. Két területen azonban a tanulmányok szerzői között magasabb a nők aránya, mint a doktori iskola tanárai között: ebbe a kivételes kategóriába tartozik a neveléstudomány és a zenetudomány.

Részletekbe menő elemzések híján e kivételes esetek okával kapcsolatban csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg. Ahhoz, hogy ezeket az adatokat mélyrehatóan is elemezni tudjuk, össze kellene hasonlítanunk a publikációk esetében a tudományág-specifikus értékeket, valamint a stílussal, tartalommal, hivatkozási apparátussal és a kvantifikációval kapcsolatos elvárásokat stb. Sőt a neveléstudomány kivételes helyzetét az 5. táblázat 4. oszlopának adatai is megerősítik, ugyanis a nők átlagban messze ezen a tudományterületen publikálják a leghosszabb tanulmányokat. (Sajnos e tekintetben a férfiakkal való összevetéshez itt nem állnak rendelkezésünkre adatok.) Az átlagos tanulmányhosszúság tekintetében megfigyelhető egyenlőtlenségek háttérében láthatóan hasonló logika munkál, mint a publikációk gyakoriságának esetében. A pszichológusok és az irodalomtörténészek mellett a neveléstudománnyal, zenetudománnyal és nyelvészettel foglalkozó tudósok publikálták átlagban a leghosszabb tanulmányokat.

A 6. táblázat többváltozós elemzésének köszönhetően, amelyben négy „független” (szakterület, nem, életkor, lakóhely) és négy (hipotetikusan) „függő” változó segítségével a neveléstudomány területén tevékenykedők produktivitását a társadalom- és humán tudományok doktori iskoláinak tanári gárdáiéval hasonlítjuk össze, közelebb juthatunk a produktivitásra vonatkozó adatok értelmezéséhez. Mi most csak ezt az egyetlen összevetést végeztük el, noha a rendelkezésünkre álló adatokból az összes többi társadalom- és humán tudományi diszciplína esetében külön-külön is létre lehetne hozni hasonló táblázatokat. Ez azonban igencsak szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit, és a kisebb szakok gyakorlóinak még a neveléstudománynál is alacsonyabb esetszáma még kérdésesebbé tenné a számszerű összefüggések statisztikai érvényességét, annál inkább hogy a vizsgált doktori iskolákban oktatók 68%-a esetében állt csak rendelkezésünkre minden szükséges információ. Az információk e relatív szűkössége itt is óvatosságra kell intsen eredményeink értelmezésekor. Azonban, mivel a nők arányai a 6. táblázatban szin-

6. táblázat: Az összes társadalom- és humán tudomány és külön a neveléstudomány doktori iskolában tanító tanárok szellemi produktivitására vonatkozó mutatók nem, működési hely és életkor szerint (2000–2010)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Szakirány	Nem	Tudományos működés helye	1961 előtti (idős) vagy utáni (fiatal) születésűek	Nyers szám	Publikációk átlagos száma a doktori iskolák tagjaimál	Előbbiekből az 5 oldalnál hosszabb publikációk %-a	Idegen nyelvű publikációk %-a az összesből	Előbbiekből az 5 oldalnál hosszabb idegen nyelvű publikációk %-a
HUMÁN ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK	férfi	Budapest	idős	562	56,5	53,1	23,7	30,7
	férfi	Budapest	fiatal	305	23,0	60,4	28,3	34,5
	férfi	vidék	idős	309	52,6	58,2	20,2	27,0
	férfi	vidék	fiatal	290	24,4	58,2	19,3	26,1
	nő	Budapest	idős	183	37,3	56,0	26,7	32,1
	nő	Budapest	fiatal	153	16,5	58,2	29,1	38,0
	nő	vidék	idős	122	30,7	59,6	28,5	34,4
	nő	vidék	fiatal	142	14,8	68,2	32,4	35,6
NEVELÉSTUDOMÁNY	férfi	Budapest	idős	26	49,6	35,1	10,7	17,2
	férfi	Budapest	fiatal	11	19,5	49,7	23,6	20,1
	férfi	vidék	idős	13	37,9	58,3	20,6	24,0
	férfi	vidék	fiatal	7	28,2	51,1	7,2	10,1
	nő	Budapest	idős	21	64,5	18,2	16,7	64,5
	nő	Budapest	fiatal	15	59,2	14,8	17,2	59,2
	nő	vidék	idős	12	65,9	10,4	10,0	65,9
	nő	vidék	fiatal	13	75,5	20,9	19,2	75,5

te pontosan a 4. táblázatból kiolvasható arányoknak felelnek meg, a 6. táblázatban vizsgált s a neveléstudományra nézve igen kis volumenű minta is eléggé reprezentatívnak tűnik.

A táblázat a két tudományág-kategória között egy sor hasonlóságra, de jelentős különbségekre is rámutat.

Ami a kutatók nemek szerinti földrajzi eloszlását illeti (az 5. oszlop alapján), összességükben a doktori iskolák tagjainak többsége (69%) fővárosi, s a neveléstudományban ez a többség még nagyobb (75%). A nők azonban sokkal kevésbé egyenlőtlenül oszlanak el, mint a férfiak, hiszen csak 56% fővárosi s a neveléstudományban 59%. Amennyiben azzal érvelünk, hogy a nők az akadémiai hierarchiának a fővárosra koncentrálnak a felsőbb pozícióiba nehezebben jutnak be, akkor ez logikus eredmény, még akkor is, ha a nemek közötti egyenlőtlenség e tekintetben nem nagyon jelentős. Mégis, a budapesti iskolák személyzetének dominanciája egyértelmű nyers számokban, különösen az idősebbeknél. A fiataloknál már sokkal kiegyensúlyozottabbak az arányok.

Ami az életkori összetételt jelenti, itt a területi és a nemi különbségek is erősen szignifikánsak, és ez megerősíti a vizsgált hierarchiák pozícióira vonatkozó iménti érvelést. A doktori iskolák oktatói gárdája átlagosan jóval idősebb Budapesten, mint vidéken. A nőknél a vidékieknél még nagyobb is a fiatalok kategóriája, mint az időseké. Ez megfelel

annak az összefüggésnek, hogy a vidéki iskolákat inkább feltörekvő új tudósgenerációk tagjai hozzák létre, akik között értelemszerűen több a nő, mint az előző nemzedékeknel. Mivel a vidéki doktori iskolák személyzete viszonylag fiatalabb, ők minden bizonnyal alacsonyabban is helyezkednek el az akadémiai ranglétrán.

A publikációk terén kimutatható egyenlőtlenségek elemzését a 6. táblázat 6. oszlopában megjelenő adatokkal kezdhetjük. Ezek eléggé összetett logikát követnek. Kétségkívül globálisan tekintve a nők jóval kevésbé bizonyulnak produktívoknak, mint a férfiak, és a férfiak esetében a produktivitás mindig az életkor függvénye. Értelemszerűen látszik, hogy az idősebb kutatóknak több idejük volt publikálni, mint a fiatalabbaknak, akik jóval közelebb vannak még karrierjük kezdetéhez. Azonban a neveléstudományi doktori iskolák esetében ez a logika egyenesen megfordul. Itt ugyanis a nők jóval produktívabbak, mint a férfiak, és az életkorok közötti különbség nem egyszerűen elhanyagolható (Budapestben), de vidéken meg is fordul. Itt ugyanis az önéletrajzukban szereplő több mint 75 publikációval a nők képviselik az összes kategória között a legmagasabb produktivitást felmutató csoportot. A pedagógia területén tehát a nők, különösen a vidékiek, egyértelműen kompenzációs publikációs stratégiát követnek, hogy fővárosi és férfi társaikhoz felzárkózhassanak, és aktivitásukkal ezeket messze lekörözni látszanak.

A 6. táblázat 7. oszlopában a doktori iskolák tanárai által publikált hosszabb (több mint ötoldalas) tanulmányok arányáról találunk adatokat. Az itt vizsgált tudományágak összességében a lakóhelyi, nemi és életkorbeli kategóriák között alig van eltérés, amennyiben a publikációk minősített 60% körüli többsége mindenütt meghaladja az öt oldalt. A neveléstudomány oktatói körére azonban ez nem áll. Ők rendre sokkal ritkábban tartoznak a hosszabb munkák szerzői közé. Közöttük csak a vidéki férfiak közelítik meg az összesített átlagot, amennyiben publikációik enyhe többsége hosszú. Női kollégáik azonban már komoly deficitet mutatnak fel e téren, hiszen munkásságuknak alig egyötöde vagy annál is kevesebb része áll hosszabb tanulmányokból. Ez a jelzés megerősíti korábbi megállapításunkat, amelynek értelmében a neveléstudományok beállítódása „kevésbé tudományos” jellegű, s ez hatványozottan áll a női oktatókra. A pedagógiában aktív női tudósgárda profiljára így az átlagosnál egyrészt sokkal nagyobb számú, másrészt azonban sokkal kisebb terjedelmű munkák jellemzőek.

Az idegen nyelvű publikációk arányai tekintetében ismét más a helyzet. Az összes vizsgált tudományág tekintetében a fővárosi és a vidéki doktori iskolai oktatók vagy a nők és férfiak között nem találunk szisztematikus különbséget, amennyiben a nem magyar publikációk aránya erősen kisebbségi, az összes negyede körül ingadozik, de a harmadrészt nem éri el. A nők általánosságban valamivel gyakrabban publikálnak idegen nyelven, mint a férfiak, különösen a vidéki fiatalok. A doktori iskolák fiatalabb oktatói általában ugyanannyira termékenyek vagy valamivel még termékenyebbek is idegen nyelven, mint az idősebbek (a vidéki férfi neveléstudományi tudósokat leszámítva). Ez annak bizonyítéka, hogy a fiatalabb csoportokra nagyobb nyomás helyeződik e téren, ugyanakkor amikor számukra több lehetőség is nyílt nyelvtanulásra és külföldi kapcsolatok létesítésére, mint még a kommunizmus alatt szocializálódott idősebbeknek. Azonban az eltérés itt sem jelentős. Ami sokkal jelentősebb, az a neveléstudomány oktatóinak lemaradása a külföldi publikációkért folyó virtuális versenyben. A neveléstudományi munkáknak kevesebb mint egyötöde jelent meg idegen nyelven. Az idősebb, vidéki s pedagógiát oktató nők munkáinak alig egytizede idegen nyelvű. Ha a nem magyar nyelvű tanulmányok arányát a nemzetközi kutatási piacokon való szereplés és elismertség jelzésének vesszük, ezzel

ismét igazolódni látszik a neveléstudománynak a többi rokon tudományágnál kevésbé „tudományos”, kevésbé a kutatásra való beállítottsága.

Mindennek azonban látszólag jórészt ellentmondanak a 6. táblázat utolsó oszlopának adatai az idegen nyelvű publikációk átlagos lapszámáról. Ez az összes vizsgált szak idegen nyelven kiadott publikációjánál 30 oldal körül ingadozik a lakóhelyi, nemi és életkori kategóriáktól nagyjából függetlenül. Nem úgy azonban a neveléstudomány területén, ahol egyrészt, mint láttuk, sokkal ritkább az idegen nyelvű publikáció, de a nemi különbségek rendkívül erősek. A táblázat 9. oszlopából kitűnik, a pedagógiát oktató férfiak nemcsak az egész átlagánál jóval ritkábban adnak közre hosszabb tanulmányokat, de ilyen publikációik átlagos hossza női pedagógus kollégáik hasonló munkáinak harmadát sem éri el. Míg a pedagógus férfiak lapszáma itt csak 10 és 25 között mozog, a nőknél ugyanez 60 és 75 közötti. A pedagógus nők tehát kevés, de átlagosan igen hosszú idegen nyelvű munka szerzői. Természetesen mondhatjuk, hogy a neveléstudomány területén a nők bizonyos értelemben ezzel próbálják meg az idegen nyelvű publikációik viszonylagosan alacsony számát kompenzálni. Azonban ezen eltérések értelmezéséhez a publikációs gyakorlatok, a szakmai pályákon betöltött funkcióik és technikai megvalósulásuk mélyreható elemzésére volna szükség. Tekintve a ténylegesen megfigyelt esetek kicsiny számát, bár a neveléstudomány női és férfi szektora közötti eltérések látványosak, ezeket fenntartással értelmezném csak. Azt hiszem e csekély esetszámok a statisztikai elemzési lehetőségek határait is megjelenítik.

A társadalom- és humán tudományok területén dolgozók prozopográfiai listáin alapuló számszerű adataink talán nem eredményeznek minden tekintetben végleges kutatási eredményeket. Azonban a rekrutáció, a tudományos gyakorlatok, a karriermintázatok, a produktivitás és egyéb olyan dimenziók tekintetében, amelyek visszatekintve, a tudományágak fejlődésére nézve tipikusaknak tűnnek, és a további elemzések fontos tárgyai és eszközei lehetnek. A különböző tudományágak összehasonlítása, amely a fentiekhez hasonló módon objektív megállapításokon alapul, szemmel láthatóan jelentős új eredményekkel kecsegtet, és mindenképp eddig nem elérhető, újfajta értelmezési kereteket nyújt.

IRODALOM

- BROADY, D. (2002) French Prosopography and Suggested Readings. *Poetics, Journal of European Research on Culture, Media and the Arts*, Vol. 30. pp. 381–385.
- BRUNNBAUER, U., KRAFT, C. & SCHULZE WESSEL, M. (eds, 2011) *Sociology and Ethnography in East-Central and South-East Europe: Scientific Self-Description in State Socialist Countries*. München, Oldenburg Verlag.
- FERRAROTTI, F. (1990) *Histoire et histoires de vie: la méthode biographique dans les sciences sociales*. Paris, Meridiens.
- KAASE M. & SPARSCHUH, V. (eds, 2002) *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe, Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. Bonn–Berlin, GESIS Social Science Information Centre, Collegium Budapest.
- KARÁDY V. & NAGY P. T. (2017) *Social Sciences and Humanities in Hungary, 1945–2010*. First volume. (Factbook about Hungarian social scientists.) Budapest, John Wesley Publisher. <http://mek.oszk.hu/16700/16701/>

A PhD-fokozatot szerzettek karrierje a társadalom- és humán tudományokban

INZELT ANNAMÁRIA * – CSONKA LÁSZLÓ

IKU Innovációs Kutató Központ, Pénzügykutató Zrt.

A cikk azt vizsgálja, hogy a társadalmi- és humán tudományi PhD-fokozat megszerzésének milyen hatása van az egyén karrierjére, a munkahelyére és a társadalomra. A PhD fokozattal rendelkezők karrierútja szempontjából világszerte két csoport kezd elkülönülni: az akadémiai karriert folytatók és a nem akadémiai karrierre vállalkozók/kényszerülők (az üzleti szférában kutatási tevékenységet végzők, a köz- és magánszférában nem kutatói tevékenységet folytatók). A cikk e két csoport szerint vizsgálja a fokozatot szerzetteket, és négy karrier mobilitási sémát azonosít körükben. A kutatás eredményei szerint az „akadémiai” munkaerőigény Magyarországon hullámzó, amely a gyakran változó tudomány-technológia és innovációpolitika következménye. A nem akadémiai szférában, így a közigazgatásban és a különböző gazdasági szegmensekben a tudás iránti kereslet csak nagyon lassan növekszik. Összességében az empirikus kutatás sok fontos információt szolgáltatott a hazai társadalom- és humán tudományi végzettségű PhD-sekről, és a karrierlehetőségeikről, s ez utóbbiakat befolyásoló külső és belső tényezőkről, motivációkról.

Kulcsszavak: PhD végzettség, karrier, mobilitás, társadalomtudomány, humán tudomány, Magyarország

This paper investigates the impact of PhD graduation in the social sciences and humanities on the individuals' career, on the employer and on the broader society. Looking at the international experiences about the career paths of the PhD graduates it is possible to identify two emerging groups: those who pursue an academic career and those who take on jobs outside the academic sphere (e.g. doing research in the business sector or working in non-research related jobs in the private or public sectors). This article also differentiates between these two groups in the analysis of the Hungarian PhD graduates' career paths and identifies four main types of career mobility among them. The empirical research results analysed in this paper show that the demand of PhD graduates in the academic sphere is fluctuating in Hungary which is the effect of a frequently changing science, technology and innovation policy. The demand for the knowledge of PhD gradu-

* Levelező szerző: Inzelt Annamária, IKU Innovációs Kutató Központ, Pénzügykutató Zrt.
1023 Budapest, Felhézvi út 24. E-mail: inzelt.annamaria@penzuykutato.hu

ates in the non-academic fields, like in the government or the in various economic fields is only increasing very slowly. Further to these, the empirical research has provided a lot of notable details about the career opportunities of Hungarian PhD graduates with a social science or humanities degree and about the internal and external factors of their career choices.

Keywords: PhD degree, career, mobility, social sciences, humanities, Hungary

Bevezetés

A 21. század elején valamennyi európai egyetemen megtalálhatóak a mester fokozat után tudományos képzést nyújtó doktori iskolák. Ez a képzési forma az egyes országok oktatási hagyományaitól függően néhányban már sok évtizedes múltra tekint vissza, míg másutt, így Magyarországon is, az 1990-es években váltotta fel a korábbi posztgraduális tudományos fokozatszerzési módot. Noha hagyományosan a PhD-képzést elvégzők tudományos munkakörökben, az akadémiai szektorban helyezkedtek el, a tudásgazdaságok korában a képzés sok helyen kiszélesedett, átalakult, és olyan tudományos gondolkodásmód elsajátítása vált a céljává, amely a gazdaság számos területén hasznosítható. Ez jelentős kihívások elé állítja a PhD-képzést is.¹

Közel másfél évtizeddel a háromszintű felsőoktatási képzés általános európai elterjedését követően már érdemes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy a képzés harmadik szintjében való részvételnek – a PhD fokozat megszerzésének – milyen hatása van az egyén karrierjére?²

E kérdés vizsgálata a társadalmi és humán tudományi (THT) fokozattal rendelkezők körében azért is indokolt, mert egy, az évtized elején készült OECD-tanulmány azt állapította meg, hogy a vizsgált tagországokban a humán tudományi doktori fokozattal rendelkezők között a legmagasabb a munkanélküliség és a társadalomtudományi doktorok munkanélküliségi rátája is magasabb a többi tudományterületénél (*Auriol 2010; Auriol–Misu–Freeman 2013*).

A PhD fokozattal rendelkezők karrierútja szempontjából világszerte két csoport kezd elkülönülni: az akadémiai karriert folytatók (felsőfokú intézmények oktatói és kutatói, valamint az akadémiai intézetek kutatói) és a nem akadémiai karrierre vállalkozók/kényszerülők (az üzleti szférában kutatási tevékenységet végzők, a köz- és magánszférában nem kutatói tevékenységet folytatók). A nem akadémiai pályán lévők arányának világszerte bekövetkező növekedése két különböző eredőjű folyamat következménye: a korábbi időszakhoz képest jelentősen növekvő a PhD fokozatot szerzettek kínálata,

¹ A fokozat megszerzése iránti hazai keresletre jelentős hatása volt annak, hogy a 2005. évi felsőoktatásról szóló törvény (2005. évi CXXXIX tv.) szerint az oktatói munkakörben történő alkalmazás feltétele a doktori fokozat. Az MTA-ról szóló törvény (1994. évi XL tv.) pedig rendelkezik arról, hogy a tudományos utánpótlást ösztöndíjrendszer fenntartásával segíti. Az intézeteken belüli előrejutás feltétele pedig, egyebek mellett, a fokozat megszerzése. Az említett munkakörökben a fokozat iránti igény megnövelte a PhD fokozat szerzésére törekvők számát.

² A kutatásra az EU FP7 POCARIM (Mapping the Population, Careers, Mobilities and Impacts of Advanced Research Degree Holders in Social Sciences and Humanities) projektje keretében került sor, amelyben 13 ország vett részt. A kutatást 100%-ban az EU finanszírozta. (EC szerződésszám: 321427.) A módszerek kidolgozására a POCARIM projekt keretében, valamennyi nemzeti szakértő közreműködésével, team munkában került sor.

miközben az akadémiai szféra munkaerőpiaci kereslete lassabban növekszik, időnként stagnál, sőt csökken. A nem akadémiai karrierpályák természetesen a kisebb hányadot képviselik, de mint a doktori fokozattal rendelkezők iránt új keresletet teremtő munkahelyek ismerete fontos lenne Magyarországon is.

A cikk második része a hazai és nemzetközi szakirodalmat tekinti át, a harmadik fejezet pedig a hivatalos statisztikák és néhány interjú segítségével vizsgálja a keresleti és kínálati viszonyokat. A negyedik rész röviden ismerteti az empirikus kutatás módszereit és a kutatási minta alapjellemzőit. Az ötödik fejezet összefoglalja az empirikus kutatás eredményeit a PhD végzettségűek jellemző karrierútjaira vonatkozóan. A záró rész néhány következtetést tartalmaz és összefoglalja a továbbra is nyitott problémákat.

A PhD-karrier a nemzetközi és hazai szakirodalomban

A magasan képzett munkaerő, és kiemelten a PhD végzettségűek karrierje, munkaerőpiaci helyzete többé már nem pusztán az akadémiai szektor ügye, hanem a tudásalapú gazdaságok fejlettségének is az egyik jellemzőjévé vált. Ennek társadalmi-gazdasági összefüggéseit vizsgáló nemzetközi szakirodalom két ága kapcsolódik szorosabban a jelen kutatás kérdéseéhez. Ezek legfontosabb megállapításait és a kutatási terület hazai előzményeit tekintjük át röviden.

A szakirodalom egyik ága a *PhD végzettséggel rendelkezők munkaerőpiaci helyzetét*, szerepét vizsgálja. A kutatások előterébe került, hogy a felsőoktatási kibocsátás, a PhD végzettségűek számának alakulása hogyan tud igazodni a magasan képzett munkaerő iránt mutatkozó kereslethez. A korábbi tanulmányok megállapították, hogy a vállalkozások fejlődésében, versenyképességében is az egyik legfontosabb szerepet a munkatársak tudása (*Brown–Green–Lauder 2001*) játssza. Tehát a vállalkozások is mind nagyobb számban foglalkoztatnak magasan képzett (PhD címmel rendelkező) munkaerőt – kutatásfejlesztési és innovációs (KFI) tevékenységük támogatására – globális kutatási hálózataikban (EUA 2009). A nemzetközi elemzések egy része a földrajzi és szektorok közötti mobilitásukkal a tudásáramlás fontos szereplői közül többnyire a műszaki és/vagy természettudományos végzettséggel rendelkezőkkel foglalkozik (*Inzelt–Csonka 2007; Mangematin 2000; Fox–Stephan 2001*). A társadalom- és humán tudományok (THT) területén inkább olyan megközelítéssel találkozhatunk, amelyek a hatásra, a kutatási eredmények hasznosítására, a társadalmi érdekek érvényesítésére fókuszálnak (*Landry–Amara–Lamari 2001; Albert 2003; Jeffrey 2010*). Kevés olyan tanulmány akad, amely a munkaerőpiaci helyzetükkel foglalkozna.

A nemzetközi szakirodalom másik ága a *tudomány és technológia (TéT) humán erőforrása nemzetköziesedésének és mobilitásának* folyamatát elemzi. Ezek a kutatások abból a felismerésből indulnak ki, hogy a PhD-diákok és frissen végzettek egyre nagyobb mértékben vesznek részt a nemzetközi mobilitásban, és a kutatás egyre inkább egy valóban nemzetköziesedett tevékenységgé válik (*Inzelt 2012*). A 90-es évek végétől több nemzetközi empirikus kutatás mérte fel a magasan képzett munkaerő nemzetközi mobilitásának főbb trendjeit (*Hansen–Avveduto–Inzelt 2003; Avveduto 2010*). Ezek jelezték az Egyesült Államok vonzóképségének erejét, és feltárták az európai országok között jellemző mobilitási irányokat is. A magasan képzett munkaerő mobilitása által megvalósuló tudásáramlás fontosságát felismerve az Európai Unió számos programot indított e folyamat, és ezzel együtt az Egységes Kutatási Térség erősítése érdekében. (Pl. Euraxess,

IISER kezdeményezések, a főbb trendekről lásd: EC 2008, 2012.) Az OECD (2008) tanulmánya ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a T&T emberi erőforrásának kiáramlása az egyes országokban olyan szintet is elérhet, amely már az adott ország jövőbeli fejlődési lehetőségeit veszélyezteti.

Angelusz, Bukodi, Falussy és Tardos 1997-ben végzett, a tudományos fokozattal rendelkezőkre vonatkozó KSH-vizsgálatát követően, a szűkebb körre, a PhD végzettséggel rendelkezők karrierjére koncentráló *hazai* kutatásában az egyik első jelentős eredmény, a 2002-es ad hoc felmérés, amelyet a kutatást végzők végül 2006–2007-ben meg tudtak ismételni (Fábri 2008). Az összegyűjtött adatok azt bizonyították, hogy Magyarországon az akadémiai szektor a fő foglalkoztatója a PhD végzettségűeknek, bár a közigazgatás is teremt keresletet társadalomtudományi doktoráltak iránt. A közelmúltban elvégzett, az OECD CDH felmérésének hazai eredményeire épített kutatás továbbárnyalta ezt a képet. Nagyon korlátozott mértékben, az üzleti szektorban is megjelent az igény a PhD végzettségűek iránt egy-egy szűkebb szakterületen, mint a szoftverfejlesztésben a nyelvészek, a tanácsadó cégekben pedig a közgazdászok iránt. Továbbá az is jellemző, hogy a tudományterületek közül a humán tudományi végzettségűek körében legmagasabb a munkanélküliség, és az inaktívok aránya is (KSH 2011; Mosoniné–Horváth 2012; Pálinkó 2013; Horváth 2014).

Doktori fokozatot szerzettek kínálatának és keresletének változása

Hasonlóan más csoportokhoz, a doktori fokozatot szerzettek munkaerőpiaci helyzete is nagymértékben attól függ, hogy egy adott időszakban hogyan alakul a frissen végzettek kínálata és kereslete. Az elérhető hazai statisztikai adatok, ha nem is adnak erről pontos képet, de segítenek mind a kínálat változásának, mind a kereslet alakulásának megismerésében.

A kínálat alakulása: a tudományos fokozatot szerzett népesség változása

Jelenleg a kínálatról, azaz az egyes tudományterületeken fokozatot szerzettekről az Országos Doktori Tanács adatbázisa segítségével nyomon követhető, hogyan alakult a PhD-képzés elterjedése következtében a 2000 óta fokozatot szerzettek száma (a kínálat).³

Az összes tudományterületen doktori fokozatot szerzettek száma évi 700 és 1400 fő között ingadozott.⁴ A humán tudományi PhD végzettségűek száma 2000-től 2012-ig 152 és 283 között ingadozott, míg a társadalomtudományok területén a kibocsátás az időszak első felében, 2000–2005-ben 121 és 147 fő között volt, majd ezt követően 165 és 224 között. A társadalom- és humán tudományi (THT) területen fokozatot szerzet-

³ Az adatbázis nyilvánosan elérhető a www.doktori.hu webcímen. Pontos adatokkal a fokozatot szerzettek-re vonatkozóan 2007 óta rendelkezünk, mivel az ODT csak 2007-ben alakult és kapcsolódott be az adatnyilvántartás folyamatába, a visszamenőleges adatfeltöltés, azaz az adatbázisban szereplő 2007 előtti adatok pontossága az adatgyűjtésünk idején még kívánni valókat hagyott maga után.

⁴ A képzési expanzióra jellemző, hogy míg a 80-as években érettségizők kevesebb mint 40%-a jutott be a felsőoktatásba, a 2000-es évekre ez az arány 70% fölé emelkedett, sőt 2010 óta már meghaladja a 80%-ot. (Munkaerőpiaci Tükör, 2012. p. 377.) Ezzel a PhD-hallgatók merítési bázisa is jelentősen megnövekedett. Természetesen a képzettek minősége jelentősen befolyásolta a tényleges merítési bázist.

tek aránya az időszak végén nagyjából megegyezik az időszak eleji adattal (39–38%), s a köztes években is csak a humán tudományok tudták az összes tudományterületen belüli részarányukat növelni 2006-ig (21-ről 25–29%-ig), majd ezt követően visszaszorultak (16–20%).⁵

A kereslet statisztikai feltjai

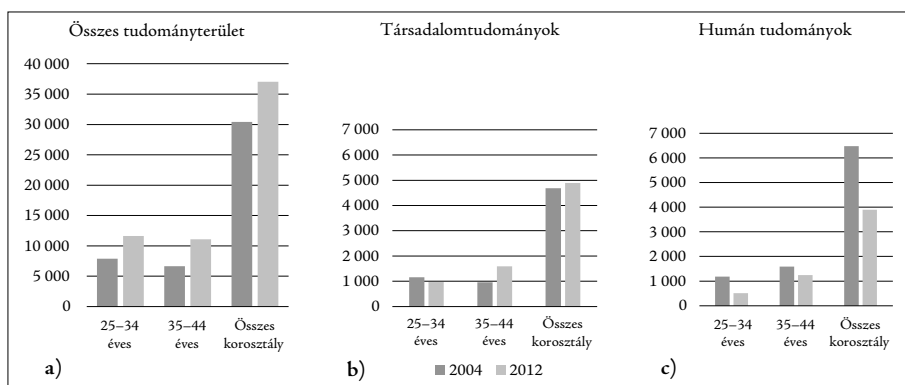
Az elérhető hivatalos statisztikák a keresletnek csak egy részét, a doktori fokozatot szeretteknek a hagyományok szerint jellegzetes karrierútjának, úgynevezett akadémiai (K+F intézetek és egyéb kutatóhelyek, felsőoktatási) kutatói helyek és a felsőoktatási oktatók számának változását fedik le. Az ennek részsokaságát alkotó, doktori fokozattal rendelkezők foglalkoztatottságáról nincs külön adat. Ezenkívül megismerhető a nem akadémiai állások közül az alkalmazott kutatói karriert jelentő, profitorientált vállalati kutatóhelyek K+F munkaerő-változása.

A doktori fokozatot igénylő munkaerő piaci kereslete az akadémiai szférában

A PhD fokozattal rendelkező humán erőforrás keresletének jelentős hányada jól közelíthető a kutató-fejlesztői, illetve felsőoktatási munkakörben dolgozók időbeli változására vonatkozó statisztikák felhasználásával.

A KSH adatai szerint a kutató-fejlesztő helyeken 2000-ben, az összes tudományterületen 7092-en dolgoztak tudományos fokozattal, s számuk 2012-re gyakorlatilag megduplázódott (elérte a 14 087-et). Munkakörüket tekintve szinte mindenki kutató-fejlesztői munkakörben volt alkalmazott (2000-ben 99,5%-uk, míg 2012-ben 98,4%-uk).

A THT területén doktori fokozattal rendelkezők foglalkoztatottsága 2007 óta kis mértékben bővült,⁶ ami azonban alatta maradt a többi tudományterületen fokozattal

1. ábra: A K+F foglalkoztatottak számának változása a THT területen korcsoportok szerint. (Forrás: A KSH online adatbázisa alapján a szerzők összeállítása)

⁵ A tudományterületenkénti adatok az EUROSTAT adatszolgáltatásából állnak rendelkezésre, mivel az OM statisztikai információs rendszere karonként tartja számon a végzeteket, és előfordul, hogy az egyik tudományterülethez tartozó karon működő doktori iskola másik tudományterülethez tartozik, mint maga a kar.

⁶ A korábbi évekre vonatkozóan ebben a csoportosításban nem állnak rendelkezésre az adatok.

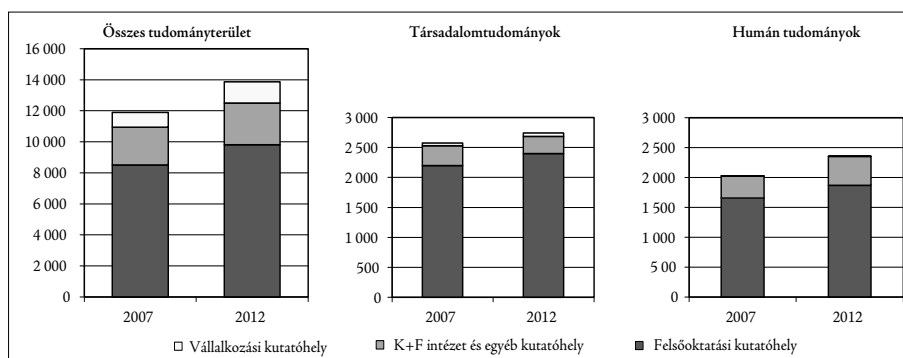
rendelkezők foglalkoztatása bővülésének. A THT területen megfigyelhető bővülés nem volt folyamatos, és nem egyformán érintette az egyes szektorokat. A legnagyobb mértékű bővülés a felsőoktatási kutatóhelyeken tapasztalható mindkét tudományterületen. A K+F intézetekben viszont csökkent a társadalomtudományi végzettségű foglalkoztatottak száma.

A PhD-képzésben 2000 óta fokozatot szerzők döntő többsége a fiatal korcsoportokba tartozik, ezért érdemes megnézni, hogyan alakult a frissen fokozatot szerzettek jellegzetes korcsoportjaiban (25–34, illetve a 35–44 éves) alkalmazott kutatók létszáma az elmúlt években (1. ábra).

Miközben az összes tudományterületet figyelembe véve nőtt a kutatók száma a legfiatalabb (25–34 éves) korcsoportban, addig mindkét általunk vizsgált tudományterületen csökkent az arányuk, különösen nagymértékben a humán tudományok területén. A következő korcsoportban (35–44 éves) is csupán a társadalomtudományok területén tartott lépést a kutatók számának növekedése a többi tudományterülettel, ami feltételezhetően abból is adódik, hogy kevesen hagyták el a pályát, és a 2004-ben még a legfiatalabb korcsoporthoz tartozók közül többen 2012-ben már a következő korcsoportban kerültek számításba vételre. Ezzel szemben a humán tudományok területén még ebben a második korcsoportban is a kutatói létszám csökkenését látjuk.

A K+F munkakörben dolgozók aránya változott a felsőoktatásban, az akadémiai intézetekben és a vállalati kutatóhelyeken elhelyezkedők között (2. ábra).

Valamennyi tudományterületen a K+F intézetek és felsőoktatási kutatóhelyek a fő alkalmazók. Ugyanakkor az összes tudományterületet tekintve figyelemreméltóan növekedett a vállalkozói szférában dolgozó kutatók aránya. Ám a humán tudományok területén ez az arány elhanyagolható és a társadalomtudományok esetében is csekély, ami a két vizsgált tudományterület sajátosságának tekinthető. vállalkozási szféra tehát inkább a THT-n kívüli területen fontos keresletteremtő.

2. ábra: A doktori fokozattal rendelkező K+F létszám alakulásának változása a K+F helyek típusa szerint. (Forrás: A szerzők összeállítása a KSH adatszolgáltatása alapján)

Kísérlet a kutató-fejlesztői munkakörön kívüli kereslet megismerésére

Az akadémián kívüli szférában való elhelyezkedés az esetek egy részében jelzője a köz- és magánszféra növekvő tudásigényes álláshelyeinek, míg más részében csupán azt jelzi, hogy a fokozattal rendelkezők, ha nem is a képzettségüknek megfelelően, de állást tudtak találni, nem munkanélküliek.

Rendszeres statisztikai adatok a doktori fokozattal rendelkezők tudásának hasznosítására alkalmas – a K+F területen kívüli – munkakörökről, a munkaerőpiac más szegmenseiről nem állnak rendelkezésre. Az információs úr enyhítésére – a finanszírozási forrás hiányában – igen szűk körű, ám hasznos tapasztalatokkal szolgáló személyes és telefoninterjúkat folytattunk. Az interjúk segítségével inkább benyomásokat, mint adatokat sikerült szereznünk arról, hogy a munkáltatók számára milyen jelentősége van a fokozattal rendelkezők alkalmazásának, illetve dolgozói PhD fokozat szerzésére irányuló törekvése támogatásának.⁷ A 33 interjú (16 multinacionális cég, 6 fejezadcég, 3 múzeum és könyvtár, további 1-2 piackutató cég, bank, közigazgatás, nemzetközi szervezet) tapasztalatai szerint ezek a munkáltatók, ha támasztanak keresletet a PhD fokozatot szerettek iránt, akkor inkább a műszaki- és természettudományban, mint a társadalom- és humán tudományban. Az álláshirdetéseik megfogalmazása szerint a tudásigényes munkakörhöz nem feltétlenül tartják fontosnak a PhD fokozatot, inkább nagy tudású, az egyetemi diplomát meghaladó képzettséggel rendelkező szakembert keresnek. A nem nevesített továbbképzésbe belefér ugyan a PhD, de nincs primátusa a diplomát nem adó felnőtt-továbbképzési kurzus bármely formája, illetve a más vállalatnál szerzett speciális tudással szemben. Az interjúalanyok szerint nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a jelentkező mely egyetemen szerzett diplomát, mint annak, hogy van-e tudományos fokozata.

A fokozatot szerettek körében végzett kutatás módszere és a minta leírása

A kutatás egyik módszere az előző fejezetben bemutatott, meglévő adatállományok (KSH, OM) másodlagos feldolgozása és elemzése a kereslet és kínálat felmérésében. Ezt egészítették ki azok az interjúk, amelyek a potenciális foglalkoztatók körében készültek a kereslet jellemzőinek pontosabb megismerése érdekében.

Emellett a két vizsgált tudományterületen fokozatot szerettek körében online kérdőíves felvétel és személyes interjúk készültek karrierútjuk, munkaerőpiaci tapasztalataik megismerésére. Mind az online kérdőív, mind az interjúvázlat kilenc kérdéscsoportot tartalmazott.⁸ Az interjúk hozzáadott értéke az volt, hogy az összefüggéseket, a válaszadók motivációit jobban meg lehetett ismerni. Az online kérdőíves felmérés előkészítése, a mintaválasztás 2012-ben zajlott, az adatfelvételre pedig 2012–2013-ban került sor. A kutatás célcsoportja a 2000–2012 között oklevelet szerzők voltak.

Ez a cikk a PhD végzettségűek jellemző karrierútjaira koncentrálna, a kérdőív válaszaiból kirajzolódó trendek és az interjúkból megismerhető motivációk, kényszerek alapján. Ezek részletes bemutatása előtt érdemes röviden áttekinteni a kutatási minta főbb jellemzőit is.

A mintaválasztás idején 26 felsőoktatási intézmény közül 18 kínált társadalomtudományi és/vagy humán tudományi doktori képzést. A kérdőíves felvételhez 8 intézmény

⁷ Az interjúkat részben személyesen, részben pedig telefonon Béliádi Olivia PhD-hallgató készítette az EU projekt keretein kívül.

⁸ A kérdéscsoportok: a) általános információ a kitöltő PhD végzettségéről, foglalkoztatotti státuszáról; b) jelenlegi munkahely; c) a PhD cím elnyerése utáni első munkahely; d) egyéb munkahelyek (pályafutás); e) munkanélküliség; f) nemzetközi tevékenység; g) interdiszciplinaritás megjelenése a munkavégzés során; h) PhD fokozat hatásai; és i) személyes információk.

kiválasztására került sor az ország több régiójából. Az intézmények között voltak a kutatóegyetemek (ELTE, BME, SZTE, DE), a kiváló egyetemek (BCE, PE), egy nemzetközi intézmény (CEU) és egy, a régió gazdasági szereplőivel erős kapcsolatokkal rendelkező egyetem (SZE). A kiválasztott egyetemek a két tudományterületen kb. 3 194 doktori oklevelet adtak ki a vizsgált időszakban. Mivel a hazai adatbázisokból a doktoráltak elérhetőségi adatai nem voltak megismerhetőek, ezért ezeket egyéb forrásokból gyűjtöttük. Az erőfeszítések eredményeként mintegy 1 108 PhD végzettséggel rendelkező elérhetőségét sikerült beazonosítani. A kérdőívre összesen 242 feldolgozható válasz érkezett, így a válaszadási arány 22%, ami kedvező arány. E 242 válaszadó közül került ki az a 25 személy is, akik az interjúk alanyai voltak.

A válaszadói mintában a nők aránya magasabb volt a társadalomtudományok területén (57%), mint a humán tudományokban (48%). Életkoruk alapján a válaszadók túlnyomó többsége a fiatalabb generációhoz tartozik (76%-uk 1970 után született). Ebből az is következik, hogy eddigi karrierjük relatíve rövid időtávot ölel fel. Egy másik említésre méltó jellemző, hogy a humán tudományok területén a válaszadók háromnegyede, a társadalomtudományok esetében pedig a kétharmada az akadémiai szektorban helyezkedett el. A két vizsgált tudományterületet összehasonlítva az látszik, hogy a társadalomtudományi doktoráltak számára több lehetőség nyílik a nem akadémiai szektorokban, mint a humán tudományi PhD végzettségük számára. Előbbiek mintegy 10%-a helyezkedik el a közigazgatásban, és hasonló arányban mennek az üzleti szférába is, miközben a humán tudományok esetében mindkét szektor szerepe jóval kisebb a foglalkoztatásban.

Empirikus tapasztalatok a doktoráltak karrierjéről

A 2. fejezetben bemutatott statisztikai foltok jól illusztrálták, hogy nem rendelkezünk kellő adatokkal a PhD végzettségük karrierjének alapos elemzéséhez. Így a felmérésre szükség volt ahhoz, hogy többet tudjunk a karrierutakról, -lehetőségekről.

A háromszintű felsőoktatási rendszer magyarországi bevezetése óta eltelt viszonylag rövid idő miatt sem teljesen meglepő, hogy a válaszadók megoszlása a végzés időszaka alapján egyenlőtlen eloszlást mutat: 11%-a szerezte meg doktori címét a 2001 és 2007 közötti időszakban, 89% pedig 2008 és 2012 között. Így nemcsak az életkor, hanem a fokozattal rendelkezés óta eltelt idő miatt is az elemzés viszonylag rövid karrierutakon alapszik.

A vizsgálat évében a válaszadók 79%-a a PhD megszerzését követő első munkahelyén volt, ahol gyakran már a doktorálást megelőzően elhelyezkedett, bár a fokozat megszerzésével változott a pozíciója. Közöttük voltak, akik meghatározott időtartamú szerződéssel dolgoztak tovább. A munkaerőpiacon mobil kisebbség (már váltottak munkahelyet a PhD megszerzését követően) a minta egyötödét (51 főt) jelentette, ők már legalább egyszer váltottak.

E relatív magas arányú munkahelyi immobilitás részben magyarázható azzal a ténnyel, hogy a többség csak néhány éve szerezte meg doktori végzettségét. Egy másik ok lehet, hogy a felmérés egybeesett a gazdasági válság kicsúcsosodásával, egy ilyen környezetben pedig a munkahely megtartása mindennél fontosabb cél lehet. Azoknak, akik már a doktorálás előtt munkahelyet váltottak, éppen az lehetett a céljuk, hogy a végzés időszakában a végzettségüknek (jobban) megfelelő munkahelyen dolgozhassanak.

Amint azt az 1. táblázat is mutatja, a mobil és immobil doktoráltak jelenlegi munkahelyének szektorális megoszlása eltér a két csoportban.

1. táblázat: A mobil és nem mobil doktoráltak szektorális megoszlása, 2012⁹

Foglalkoztató szervezet szektora, típusa	Nem mobil (185 fő) %	Mobil (51 fő) %
Kormányzati (köz)szektor	14	20
– Állami és helyi adminisztráció	9	12
– Közoktatás	2	0
Felsőoktatás és egyéb kutatóintézetek (pl. MTA, múzeumok)	74	54
Üzleti (magán)szektor	5	14
NGO	1	2
Összesen	100	100

Az adatokból kiolvasható, hogy a mobil doktoráltak aránya sokkal alacsonyabb az „akadémiai” szektorban, és az összes többi szektorban relatíve magasabb a részarányuk. Ez azonban még nem mond semmit arról, hogy a PhD-sek miért váltottak munkahelyet. Elképzelhető, hogy a többi szektor vonzóbb, vagy éppen a felsőoktatási, kutatási intézetek terelik a végzeteket azokba a szektorokba – vagy azért, hogy ott találjanak a végzettségüknek jobban megfelelő állást, magasabb fizetést, vagy pedig pusztán a munkanélküliség elkerülése érdekében, akár egy kevésbé kvalifikált munkakörbe. A válaszok alapján a doktoráltak 11%-a tapasztalta már meg a munkanélküliséget eddigi karrierje során, bár ez az időszak tipikusan 6 hónapnál rövidebb ideig tartott.

Szektoron belüli és szektorok közötti mobilitás

Az 51 mobil válaszadó közül 36 egyszer váltott munkahelyet, 15 pedig már többször is, bár körükben a maximum 3 munkahely bizonyult általánosnak. (A 2. táblázat az első és jelenlegi munkahely viszonyát mutatja be.)

2. táblázat: Szektorok közötti mobilitás első/jelenlegi munkahely viszonyában (N = 51)

Mobilitás a foglalkoztató szervezetek szektora szerint	Jelenlegi munkahely						
	Felsőokt. (köz)	Felsőokt. (magán)	Üzleti szektor	Kor- mányzat	NGO	Köz- oktatás	Egyéb
Felsőokt. (köz)	11	1	5	1		1	–
Felsőokt. (magán)	4	2	–	–	1	–	–
1. munkahely a PhD meg- szerzése után	4	1	3	–	–	–	1
Kormányzat	1	–	1	4	1	1	–
NGO	–	–	1				–
Közoktatás	–	–	–	–	1	–	1
Egyéb	2	–	–	–	–	–	3

⁹ A kérdőíves felmérés kitűzött időszaka 2012 október–december volt, amely meghosszabbításra került 2013 februárjáig. A magyar doktoráltak túlnyomó többsége az eredeti időszak alatt töltötte ki a kérdőívet, ezért jelöltük meg 2012-t referenciáévként a címben.

A mátrixból látszik, hogy a leggyakoribb váltások szektoron belül történtek (45%). Ebből arra következtethetünk, hogy a köz- vagy magán felsőoktatási intézményekben dolgozók a megkezdett úton szeretnék folytatni karrierjüket, de vélhetően egy jobb pozícióban vagy ideiglenes helyett állandó munkakörben. A civil szférán belüli mobilitás csalóka lehet, mert a közszféra gyakori átalakítása is megváltoztathatta a PhD-seket alkalmazó szervezeteket a fejük felett. A többször is munkahelyet váltók (15 fő) esetében a mobilitás iránya kicsit eltér az előző csoporttól. Két munkahelyet követően már senki nem váltott az NGO vagy a felsőoktatási szektorba.

A munkahelyi mobilitást nagyon gyakran a tudásáramlás egyik fontos csatornájának tekintik. A mobil munkaerő ugyanis továbbviszi és átadja korábbi munkahelyein felhalmozott kodifikált és hallgatólagos (*Polanyi 1967*) tudását. Ehhez hasonló tudásáramlás akkor is megvalósul, ha a magasán képzett munkaerő kettős karriert (másodállást) épít ki magának. E kettős karriernek több oka is lehet, kezdve a kihívások keresésétől több eltérő munkakörben is a nagyobb jövedelemig.

A doktoráltak mobilitási sémái

A munkahelyi mobilitás sémáinak kutatási területe fogalmilag sokszínű, több eltérő elméleti modellnek és megközelítésnek ad terepet (*Heijden 2003*). Ezek egy része a személyes jellemzőkre fókuszál, máshol a szervezeti sajátosságok állnak a középpontban, és mindkét esetben a mobilitási sémák eltérő részletei fedhetők fel attól függően, hogy a vizsgálat belső vagy külső szemléletmódot választ.

Az empirikus kutatás által összegyűjtött adatok alapján a karrierjük elején álló magyar doktoráltak karrierútját alapvetően négy csoportba sorolhatjuk:

1. A doktorálás előtti munkahelyet megtartók;
2. A doktori végzés óta egy munkahelyen dolgozók (akik között vannak, akik még a végzés előtt váltottak munkahelyet, vagy egyáltalán nem voltak alkalmazásban azt megelőzően);
3. Szektoron belül munkahelyet változtatók;
4. Szektorok között munkahelyet változtatók.

E típusok mellett vannak olyan doktoráltak is, akik munkanélküliek, vagy egy kevésbé kvalifikált munkakörben pályaelhagyóvá váltak.

A következőkben részletesen bemutatjuk a négy karrier főbb jellemzőit a doktoráltakkal készített interjúk alapján.¹⁰ Az első típustól eltekintve valamennyi továbbá megjelenik a munka világának nemzetközi dimenziója is. Az interjúk elemzéséből annyit érdemes előrebocsátani, hogy a karrierutak közti választások sosem egy tudatos, megtervezett lépés eredményei voltak.

A doktorálás előtti munkahelyet megtartók

Azok a doktoráltak, akik ebbe a kategóriába tartoznak, már a doktori képzés megkezdése előtt vagy éppen doktorandusz hallgatóként kezdtek el dolgozni a PhD-képzésük intézményében, és a végzést követően is az intézményben maradtak. Általánosságban, a

¹⁰ Az interjúkat Csonka László és Zsom Brigitta készítette.

többségük sikeresen váltotta át ideiglenes foglalkoztatási szerződését hosszabb távú, vagy éppen állandó pozícióra, amely magasabb fizetéssel is együtt járhat. A legtöbbjük már a PhD-képzést is az akadémiai karrier iránti vonzalma miatt választotta. A magyarországi interjúalanyok körében ez a karrierút volt a leggyakoribb.¹¹

Több interjúalany is hangsúlyozta, hogy a PhD fokozat fontos előfeltétele volt tartós foglalkoztatásának.

„A PhD a munkaviszony fenntartásnak is a feltétele, másrészt az előmenetelnek is. Engem még azelőtt ki tudtak nevezni [docensnek], hogy ez a szabályozás hatályba lépett volna.” (NL)

A PhD egy lépcsőfok is a szervezetben belüli magasabb pozíciók felé.

„...öt évvel a PhD megszerzése után a habilitálás előtt állok, akkor ez már nem egyszerűen az alapfeltételek teljesítése a felszínen maradáshoz, hanem lehetőséget is ad az egyetemen belüli előrelépéshez.” (LL)

Egy nyelvtudományi doktor egy kicsit más szempontból világított rá a fokozat és az akadémiai karrier közötti összefüggésre.

„A főiskolán, az angol tanszéken volt egy állásom rövid ideig. ... ha ott szeretnék maradni, akkor mindenképpen szükségem lesz magára a fokozatra.” (ELing)

Azoknak a doktoráltaknak, akik ebbe a csoportba tartoznak, a karrierje lényegében összhangban van a PhD-képzés alapvető hazai céljával, vagyis a tudományos kutatók következő generációjának kinevelésével. Arról korábban már volt szó, hogy a PhD fokozat megszerzése előfeltételévé vált a felsőoktatásban történő tartós foglalkoztatásnak, előmenetelnek. Ugyanakkor a felsőoktatási intézmények – és az MTA tudományos kutatóintézetek – költségvetési okok miatt csak korlátozott számú frissen végzett doktort tudnak alkalmazni. Azok, akiknek nem sikerül ezekre a helyekre bekerülniük, más karrierutat kell keressenek maguknak.

A doktori végzés óra egy munkahelyen dolgozók

Ebbe a csoportba azok kerültek, akik az első munkahelyükön dolgoznak jelenleg, amelyet a végzés óra töltenek be. Közülük is néhányan a közsférában maradtak, de a nagyobb részük az üzleti sférában helyezkedett el. Ez utóbbiak sikeresek abban a tekintetben, hogy hasznosítani tudják a PhD-képzés során megszerzett tudásukat, képességeiket. Az interjúalanyok között többen voltak olyanok, akik közgazdaságtudományi (gazdasági) végzettséggel léptek erre a karrierútra.

Néhány ember kiemelte, hogy a végzésre mint egyfajta mérföldkőre tekintettek, amikor döntést kellett hozniuk arról, hogy maradnak-e a felsőoktatási szektorban, vagy esetleg egy másik szektorban képzelik el hosszú távon a jövőjüket.

„Amikor 2005-ben befejeztem [a PhD-t] döntés elé kerültem, hogy vissza akarok menni a régi munkakörömbé [pénzügyi tanácsadó], vagy munkahelyet váltsak, és ez volt a logikus pillanat ehhez a döntéshez ... az új munkahelyem miatt ki kellett lépni a teljes munkaidős oktatói állásomból és ismét teljes időmben [az üzleti sférában] dolgoztam.” (RE)

Mások azt emelték ki, hogy összegyűjtöttek annyi tudást, amivel úgy érezték, hogy más területen próbálnak sikereket elérni a karrierjükben.

¹¹ E cikk nem tér ki a nemzetközi összehasonlításra, de a 13 országban végzett felmérés szerint a tipikus karrierút országonként eltérő lehet.

„A tanácsadó cég megalapítását is az ösztönözte [a végzést követően], hogy a korábbi munkahelyemen rájöttem, az alkalmazotti szerep nem nekem való...” (PE)

A következő megállapítás viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy külső körülmények is döntő szerepet játszhatnak bizonyos lépésekben a karrier során.

„...megcsínáltam a PhD-t, beadtam az adjunktusi pályázatot. Visszadobták. És akkor én azt mondtam, hogyha én itt nem vagyok jó adjunktusnak nálatok, akkor azt mondom, hogy felmondok.” (HAgrE)

Szektoron belül munkahelyet változtatók

Azok a doktoráltak kerültek ebbe a kategóriába, akik a végzés óta már változtattak ugyan munkahelyet, de ugyanabban a szektorban folytatják tevékenységüket (akár a köz-, akár a magánszférában). Az online kérdőíves felvétel azt mutatta, hogy Magyarországon a szektoron belüli mobilitás gyakoribb, mint a szektorok közötti. Ez valamennyire érthető is, hiszen sokkal egyszerűbb ugyanabban a szektorban alkalmazni a már megszerzett – és nem feleslegessé váló – képességeket, készségeket, csak éppen más szervezetnél. Ilyen új munkalehetőségek rendszerint gyakrabban is adódnak bárki szakmai/társadalmi kapcsolathálózatából, mint egy teljesen más szektorban.

Egy régész karrierjében a kormányzati hivatalok átszervezése jelentette a szektoron belüli munkahely-változtatást.

„...Kulturális Örökség Igazgatósága [volt a korábbi munkahelye], ezt az intézményt szervezték át Kulturális Örökségvédelmi Hivatallá 2001 végén, és gyakorlatilag, amikor ez az igazgatóság megszűnt betagozódott a nagy hivatalba...” (GHum)

Néhány ember sokkal aktívabb, és igyekszik kihasználni a szakmai kapcsolatainak keresztül elérhető lehetőségeket, megtalálni a szakterületéhez kapcsolódó jobb munkalehetőségeket.

„...elmentem egy évre dolgozni egy bankhoz, illetve emellett folyamatosan végeztem kutatásokat a tanszéken. [Később egy másik pénzintézetnél helyezkedik el] gyakorlatilag ez egy és ugyanaz a pozíció szinte, annyi történt, hogy a szakterületünk újabb feladatokkal bővült. ... már nem volt annyira izgalmas és érdekes az a munkakör, amibe belekezdtem, és bele szerettem volna vágni valami újba.” (AE)

Úgy tűnik tehát, hogy a THT doktori végzettséggel rendelkezők a közzsféra számos részterületén találnak maguknak megfelelő munkalehetőséget (a felsőoktatástól kezdve a kormányzaton át az NGO-kig). Ugyanakkor az egyéni karrierek alakulását sokkal inkább a véletlenek, az adódó lehetőségek befolyásolják, semmint a tudatos karriertervezés. Szintén nagy hatással van a karrierek alakulására a magyarországi közzsféra gyakori átalakítása, megváltoztatása.

Szektorok között munkahelyet változtatók

A leginkább mobilnak tekinthető PhD-sek nemcsak a saját komfortzónájukon belül keresnek időről időre újabb kihívásokat és követnek egy viszonylag egyenes karrierutat, hanem hajlandóak a karrierjük során szektorok között is váltani. Ez a szektorok közötti mobilitás kibővíti a tudás terjedésének hatókörét. A magyar THT doktoráltak között kevés ilyen példával lehet találkozni. Ráadásul a szektorok közötti mobilitás ritkán kapcsolódik közvetlenül a doktori fokozathoz, bár a legtöbb esetben a végzetek profitáltak

a képzés során elsajátított képességeikből, tapasztalataikból. Az új területek és új kihívások iránt nyitott, vagy csak egyszerűen a tudományos életet nem kielégítőnek találó munkavállalók ők. Egyik esetben sem szakadnak azonban teljesen el a „gyökereiktől”, és általában valamilyen formában fenntartják kapcsolatukat a felsőoktatással.

A következő idézet jól jellemzi azt a személyes motivációt, hogy egy adott területet minél több oldalról ismerjen meg az ember.

„Amikor befejeztem a PhD-t, akkor éppen átszervezések folytak az egyetemen ... engem pedig megkeresett egy [kutatóintézet] így elkezdtem dolgozni [ott]. ... 2008-ban kezdtem dolgozni a [főiskolán]és azóta is ott tanítok. 2010 végén megkerestek egy menedzseri munkalehetőséggel. Amikor innen ki kellett lépnem a Gazdasági Minisztérium osztályvezetője megkérdezte, nem lenne-e kedvem dolgozni a közigazgatásban... Azt mondtam, hogy érdekel a lehetőség, de csak részmunkaidőben...” (OE)

Mások azt emelték ki, hogy THT-végzettséggel nem mindig könnyű élethosszig tartó munkahelyet találni, fontos, hogy az ember mindig rugalmasan alkalmazkodjon a munkapiaci helyzethez.

„...Nemcsak tanítottam az egyetemen, de számos egyéb dolog is nagyon lekötött Dolgoztam egy [EU finanszírozású] projektben. ... [Később] Munkát kerestem, ami nagyon sok ideig tartott... amire rátaláltam erre a munkalehetőségre.” (USw)

Egyik interjúalany a szektorok közötti váltását egyszeri alkalomnak tekinti, amelyből ugyanakkor rengeteg nagyon fontos, a további karrierjét is befolyásoló tapasztalat származott.

„A PhD nem nyitott ki új kapukat előttem ... [az egyetem] nem tudott pozíciót felajánlani a számomra... Amikor beléptem az innovációs ügynökségbe, az igazán nagyszerű lehetőség volt a számomra... A probléma egyedül az volt, hogy sokat kellett utazni... Úgy döntöttem, hogy visszatérek az egyetemre... ahol végül kaptam egy egyéves szerződést.” (TE)

Hasonlóképpen a doktori végzés óta egy munkahelyen dolgozókhöz, ebben a csoportban is több olyan doktorált van, akinek (köz)gazdasági végzettsége van. Ez annak is a jele, hogy a társadalom- és humán tudományi ágazatok között vannak olyan részterületek, amelyek szélesebb körben, a gazdaság egészében, a nem „akadémiai” területeken is relevánsak, közvetlenül hasznosíthatóak, de ez nem igaz általánosságban valamennyi területre.

Összefoglaló és következtetések

A keresletet illető különböző adatforrások tapasztalatait összegezve elmondható, hogy a különböző K+F szektorok csak korlátozott mértékű kereslettel jelentkeznek PhD végzettségűek iránt.

Az „akadémiai” munkaerőigény Magyarországon hullámzó, amely a gyakran változó TTI politika következménye. Természetesen a magyarországi munkaerőpiacot is befolyásolta a gazdasági válság és az azt megelőző gyenge gazdasági teljesítmény. A K+F költségvetés tervezése és a felsőoktatási költségvetési előirányzat készítése során a közelmúlt gazdasági válsága jó indokkal szolgált a források csökkentéséhez. Akadt néhány kormányzati program, amely némileg módosította a csökkenés hatását, a legtehetségebbek itthon tartását vagy visszahívását célzó „akadémiai” munkahelyek teremtésével. Ezek a programok azonban kevesebb figyelmet fordítanak a társadalom- és humán tudományi területekre, mint más tudományokra.

A PhD végzettségük alkalmazása és az általuk felhalmozott tudás hasznosítása képet ad arról is, hogy Magyarország hogyan halad a tudásalapú gazdaság kiteljesítése felé. A kutatás eredményei szerint a tudás iránti kereslet csak nagyon lassan növekszik a gazdaság különböző szegmenseiben. A közigazgatás egyelőre nem támaszt túl nagy igényt társadalom- és humán tudományi PhD végzettségük iránt, és ez a gyenge kereslet ronthatja a külső tudás átvételének szervezeti képességét – származzék bár az a tudás a közigazgatás saját háttérintézményeiből vagy egészen már forrásokból. Ez a gyengeség pedig alapvetően rontja a stratégiaalkotás tudásbázisát, a releváns stratégiák születését.

A THT doktorok iránt az üzleti szektor csupán parányi keresletet teremt, ennek következtében olyan, a versenyképességet segítő ismeretek, mint a tudás- és innovációmenedzsment, a felelősségteljes kutatás és innováció alig jelennek meg. Ez a többlettudás iránti korlátozott kereslet alapvetően befolyásolja a végzettek karrierlehetőségeit, szektorokon belüli és szektorok közötti mobilitásukat is, ahogyan azt az empirikus kutatás eredményei is alátámasztották.

A kutatásnak ezek az eredményei bepillantást engedtek a THT fokozattal rendelkezőknek a nem akadémiai szféra keresletének fekete dobozába. A doktori végzettségük társadalmi hasznossága szempontjából fontos kérdés, hogy létezik-e az akadémiai szférán kívül olyan igény, amely megkívánja a társadalom- vagy humán tudományban szerzett PhD fokozatot?

A munkahelyi mobilitás sémáját vizsgálva két érdekes trend figyelhető meg az empirikus kutatás alapján. Az egyik trend, hogy a PhD megszerzése óta már több munkahelyen is dolgozott válaszadók leginkább szektoron belül váltottak pozíciót (például egyik felsőoktatási intézményből mentek át egy másikba). A másik trend pedig az, hogy a magánszektorban elhelyezkedett PhD végzettségűek relatíve mobilabbak, vagyis körükben magasabb azok aránya, akik már változtattak munkahelyet, mint azok körében, akik a közszférában dolgoznak. Ez a mobilitás megnöveli a tudásáramlásban betöltött szerepüket.

A jelenlegi PhD-képzésnek alapvető jellemzője, hogy a hallgatók többsége közvetlenül az egyetemi diploma megszerzése után, releváns munkatapasztalat nélkül kezdi el a tanulmányait. A „nem akadémiai” munkakörökben a doktori végzettséggel rendelkezőknél a már néhány évnyi munkatapasztalat előnynek számít. A munkáltatók szemében az „érettebb” munkavállalóik doktori címe nagyobb értéket képvisel.

A magyarországi PhD-képzés kialakítása jelenleg elsősorban az akadémiai szektor érdekeit, céljait szolgálja. A mostani helyzetben a végzettség pusztán a képességek bizonyítékául szolgál, de nem teremt automatikusan jobb feltételeket a doktori címmel rendelkezőknek. Kétségtelen azonban az is, hogy a képzés számos olyan tapasztalattal, képességgel és tudással szolgál, amelyeket a hagyományos tudományos munkakörökön kívül is hasznosítani tud a doktorált. Ezeket viszont a másik oldal, például a gazdasági szervezet, igen ritkán méltányolja.

Az empirikus kutatás sok fontos információt szolgáltatott a hazai THT végzettségűekről és karrierlehetőségeikről. Esetleges folytatásaként vizsgálható lenne az, hogy a PhD végzettségük iránt potenciális keresletet teremtő szervezetek (a köz- és a magánszektor) tudás iránti igénye és felvevőképessége hogyan erősíthető. Annak vizsgálata is fontos lenne, hogy új típusú képzési formák milyen kihívást jelentenek a PhD-

képzés számára. Mindezek ismerete nélkül nem adhatóak adekvát válaszok az empirikus kutatás során megfigyelt problémákra.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönetet mondanak Szunyogh Zsuzsannának (KSH) a segítségéért és az interjúk részvevőinek. További köszönet illeti értékes megjegyzéseikért a CHER 2014 konferencia, a budapesti POCARIM szeminárium hazai, valamint a bergamói 5. konferencia részvevőit értékes megjegyzéseikért.

IRODALOM

- ALBERT, M. (2003) Universities and the Market Economy: The Differential Impact on Knowledge Production in Sociology and Economy. *Higher Education*, Vol. 45. No. 2. pp. 147–182.
- AURIOL, L. (2010) Careers of Doctorate Holders: Employment and Mobility Patterns. *OECD STI Working Paper 2010/4*.
- AURIOL, L., MISU, M. & FREEMAN, R. A. (2013) "Careers of Doctorate Holders: Analysis of Labour Market and Mobility Indicators." *OECD Science, Technology and Industry Working Papers, 2013/04*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5k43nxgs289w-en> [Letöltve: 2014. 04. 25.]
- AVVEDUTO, S. (2010) Mobility of PhD students and scientists. In: PETERSON, P., BAKER É. & McGA, B. (eds) *International Encyclopedia of Education*. Elsevier Ltd. pp. 286–293.
- BROWN, P., GREEN, A. & LAUDER, H. (2001) *High Skills: Globalization, Competitiveness, and Skill Formation*. Oxford, University Press.
- EC (2008) *Better Careers and More Mobility: A European Partnership for Researchers*. Brussels.
- EC (2012) *Excellence, Equality and Entrepreneurialism Building Sustainable Research Careers in the European Research Area*. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- EUA (2009) "Collaborative Doctoral Education, University-Industry Partnerships for Enhancing Knowledge Exchange." DOC-CAREERS project by Lidia Borell-Damian, EUA, Brussels.
- FÁBRI I. (2008) *Doktoráltak a munkaerőpiacon. Diplomás pályakövetés. 1. Hazai és nemzetközi tendenciák.* (PhD graduates on the labour market. Career tracking of graduates. 1. National and international trends.) Budapest, Educatio Kht. pp. 83–98.
- FOX, M. F. & STEPHAN, P. E. (2001) Careers of Young Scientists: Preferences, Prospects and Realities by Gender and Field. *Social Studies of Science*, Vol. 31. No. 1. pp. 101–122.
- HANSEN, W., AVVEDUTO, S. & INZELT, A. (2003) *Brain Drain – Emigration Flows for Qualified Scientists*. MERIT, CNR & IKU, 2000–2003. <http://www.merit.unimaas.nl/braindrain/> [Letöltve: 2005. 02. 18.]
- HEIJDEN, v. D. B. (2003) The Relationship between Career Mobility and Occupational Expertise. *Employee Relations*, Vol. 25. No. 1. pp. 81–109.
- HORVÁTH, D. (2014) *Kutatói életpálya a bölcsészet- és társadalomtudományok terén az MTA kutatástámogatási rendszereinek tükrében*. Konferenciaelőadás. „Társadalom- és bölcsészettudományok a 20–21. században.” 2014. december 15/16. Budapest.
- INZELT, A. (2012) *Analysis of Researchers' Mobility in the Context of the European Research Area*. Background Study for the Interim Evaluation of FP7. EC.

- INZELT, A. & CSONKA L. (2007) *Background Study for the ResCar Collection and analysis of existing data on researchers careers and implementation of new data collection activities* project. Erawatch Network Research Report.
- JEFFREY, J. (2010) The Future of the Social Sciences and Humanities in the Science of Complex System. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 23. No. 2. pp. 115–134.
- KSH (2011) A doktori fokozattal rendelkezők életpályája (Career path of PhD graduates). *Statisztikai Tükör*, Vol. V. No. 19. HCSO. Budapest.
- LANDRY, R., AMARA, N. & LAMARI, M. (2001) Utilization of Social Science Research Knowledge in Canada. *Research Policy*, Vol. 30. No. 2. pp. 333–349.
- MANGEMATIN, V. (2000) PhD Job Market: Professional Trajectories and Incentives during the PhD. *Research Policy*, Vol. 29. No. 6. pp. 741–756.
- MOSONINÉ FRIED J. & HORVÁTH D. (2012) Tudományos fokozattal rendelkezők életpályavizsgálata. Fókuszban a mobilitás. (Career Path of Scientific Degree Holders. Focus on Mobility.) *Magyar Tudomány*, Vol. 173. No. 8. pp. 958–968.
- OECD (2008) *The Global Competition for Talent: Mobility of the Highly Skilled*. OECD, Paris.
- PÁLINKÓ, É. (2013) *Tudományos fokozattal rendelkező fiatalok életpályája*. (Career of Young Graduates with Scientific Degree.) Resesearch Report. MTA, Budapest.
- POLANYI, M. (1967) *The Tacit Dimension*. London, Routledge.

A gazdaságtudomány az ötvenes évektől a rendszerváltásig

Szubjektív áttekintés a magyar gazdaságtudomány másfél emberöltőjéről

POLÓNYI ISTVÁN

Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet;
ELTE TáTK Oktatás- és Ifjúságkutató Központ

A tanulmány arra vállalkozik, hogy felvázolja a magyar gazdaságtudomány történetét a negyvenes évek végétől a rendszerváltásig. Az írás először az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig tekinti át a legfontosabb mozzanatokat: az intézmények szovjetesítését, a legjelentősebb közgazdasági gondolkodókat (Jánossy Ferenc, Bródy András és Kornai János), majd a rendszerváltás előtti említésre méltó intézményvezetőket és változásokat. Végül a tanulmány a rendszerváltás előtt zárul a reformközgazdászok bemutatásával.

Kulcsszavak: gazdaságtudomány, szovjetesítés, közgazdasági gondolkodók, reformközgazdászok

The study is designed to outline the history of Hungarian economics sciences from the late 1940s until the political changes. The study first examines the most important features from the fifties to the eighties: the sovietization of institutions; the most important economic thinkers (Ferenc Jánossy, András Bródy and János Kornai); institutional leaders and changes to be mentioned before the change of regime. Writing ends before the change of regime, introducing reform economists.

Keywords: economic science, sovietization, economic thinkers, reform economists

Írásunk célja, hogy felvázoljuk a magyar gazdaságtudomány történetét a 40-es évek végétől a rendszerváltásig. Az alcím arra utal, hogy az államszocializmus időszakában nincsenek igazi jelzőkarók ahhoz, hogy kit is tekinthetünk említésre méltó tudósnak. A kommunista hatalomátvétel mindenre kiterjedt, az egyetemekre és az akadémiára is. A gazdaságtudományban a tagrevízió után az MTA-n éppúgy csak megbízható elvtársak veszik fel egymást, mint ahogy az egyetemekre is csak ilyenek kapnak oktatási jogot, hiszen ez az egyik legkényesebb terület úgy az ideológia, mint a társadalom átalakításában.

Levelező szerző: Polónyi István, Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet,
4032 Debrecen, Egyetem tér 1. E-mail: istvan.polonyi@arts.unideb.hu

Tehát a kinevezések, a kiadott könyvek, a külföldi utak és az akadémiai tagság semmit sem mér, legfeljebb a rendszerhűséget, a megbízhatóságot. A korról írónak marad az írássok, a nekrológok kritikai és szubjektív megítélése.¹ Ráadásul, miután a rendszerváltás során nem történt hasonló tagrevízió – hiszen „nem tetszettünk forradalmat csinálni” –, így az idős „elvtársak” sokáig meghatározták a rendszerváltás utáni tudományt is.

Az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig

Az intézmények szovjetesítése

Az 1948-as fordulat a gazdaságtudományban, illetve annak intézményeiben is fordulatot hozott.

Az 1934-ben megalakított József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet szovjet mintára szakegyetemekké szedik szét 1948-ban, létrehozva a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemet. Mint Palánkai írja az ötvenéves évfordulón: „Az egyetem jelentős részben politikai-ideológiai célokkal és megfontolásokkal jött létre: az új rendszer egyebek mellett ezen az egyetemen szándékozta a gazdasági és politikai kádereit képezni. Ennek sajnálatos következménye az volt, hogy a korábbi oktatógárda nagy részét elküldték, s ettől a nemzetközi hírnév sem óvott meg senkit.” (Palánkai 1998.)

1953-ban (Marx halálának 70. évfordulója alkalmából) az egyetem Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem elnevezéssel folytatja működését.

Az Egyetem első rektora Rudas László volt 1948-tól '50-ben bekövetkezett haláláig. Rudas László (1885–1950) Moszkvából hazatért kommunista, Marx, Engels és Lenin műveinek fordítója, lényegében a kommunista párt ideológusa volt.

Az egyetemek szovjet típusú átalakításának további következménye volt a kutatásnak és a tudományos minősítésnek az egyetemekről történő leválasztása. 1951-ben törvényerejű rendelet írja elő, hogy „a tudományos utánpótlás tervszerű biztosításának első lépéseként a Szovjetunió élenjáró tudományos kádereképzésének példájára” a kezdő kutatók részére a tudományok kandidátusa fokozat kerül bevezetésre, mivel „az eddigi (régis rendszerű doktori, magántanári) fokozatok nem segítik elő kellőképpen tudományos életünk általános színvonalának emelését”. A rendelet előírja, hogy a tudományok doktora és a tudományok kandidátusa fokozatok odaítélésére az Akadémián Tudományos Minősítő Bizottságot kell felállítani. A jogszabály azt is rögzíti, hogy a régi címek birtokosainak tudományos munkásságát a TMB kérelmükre felülvizsgálja, hogy megkaphatják-e a tudományok doktora, illetőleg a kandidátusi fokozatot. Továbbá leszögezi: „a régis rendszerű doktori címhez semmiféle állás elnyerése nem köthető, és e cím az illetmények vagy az előléptetés terén előnyt nem jelenthet.”

„Számos tudós kutatót és oktatót bebörtönöztek vagy vidéki kényszerlakhelyre kitelepítettek. Az egyetemeken és más felsőoktatási intézményekben a közgazdaságtani tanszékek helyébe a »marxizmus-leninizmus« vagy a marxista politikai gazdaságtan tanszékek léptek. Oktatóikat a kommunista párt [...] aktív tagjaiból toborozták.” (Szamuely –Csaba 1998.)

¹ Az írás alapvetően az interneten elérhető életrajzi forrásokra támaszkodik, ezek jegyzékét lásd hátul a hivatkozásjegyzék végén.

Ezzel lényegében a tudományos elitcsere megtörtént, s a tudományos minősítés központosítva lett és egyben káderkiválasztássá vált.

A kutatás az egyetemeken megszűnt, és az akadémiai intézetek feladata lett a gazdaságtudományban is. 1954-ben alakul meg a Magyar Tudományos Akadémia neve alatt a Közgazdaságtudományi Intézet.² Létrehozásának célja – mint az alapító határozat írja – az, hogy „segítse elő a gazdaságpolitika tudományos megalapozását, vizsgálja a szocialista építés során felvetődő kapcsolatait, a tervezés és a gazdaság-irányítási rendszer alapvető módszertani problémáit, a szocialista országok gazdasági együttműködésével kapcsolatos kérdéseket, valamint a kapitalista gazdaság új fejlődési jelenségeit. Tanulmányozza és elemazza mind a polgári, mind a marxista közgazdasági elméletek fejlődését.”³

Első igazgatója 1954-ben Friss István (1903–1978) lett, s maradt nyugdíjazásáig, 1974-ig. Friss inkább kommunista káder szakember volt, mint tudós. Őt Nyers Rezső (1923–2018) követi az igazgatói székben. Nyers szociáldemokratából lett kommunista, aki magas állami és pártfunkciókat töltött be. 1956-ban végezte el az MKKE-t. A KB gazdaságpolitikai bizottságának elnökeként a 60-as évek végi gazdasági reform egyik kidolgozója. Annak bukása után 74-ben leváltották. Mint bukott káder az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének élére került, ahol '81-ig maradt. Később szerepe volt a rendszerváltásban is, az MSZP első elnöke lett.

A 48-as fordulat gazdaságtudományi hatásának másik szembetűnő jele volt, hogy a közgazdasági szakma lapját megszüntetik, s helyette *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle* néven jelenik meg új folyóirat. A szerkesztőbizottságának elnöke: Csejkey Ernő, az MNB elnöke, társelnökök: Farkas Ferenc, Háy László, Vajda Imre, majd 1949-től a szerkesztőbizottság elnöke Háy László lett (aki megbízható moszkovita kommunista káder szakember), és megszűnt a társelnöki pozíció (Csató 2004). A *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle* hasábjain jórészt szovjet szerzők munkáival vagy magyar szerzők szovjet példát elemző írásaival találkozhatunk.

1954 júliusában Berei Andor, a kommunista párt Központi Vezetőségének tagja javasolta a *Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle* megszüntetését és egy új szakfolyóirat elindítását, mivel a „közgazdaságtudomány hazai elmaradottságának egyik kifejezője, hogy a közgazdaságtudománynak – szemben más tudományágakkal – nincs önálló és megfelelő elméleti folyóirata”. A javaslat szerint „az új közgazdaságtudományi folyóirat megindítása feleslegessé teszi a Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemlét”. A megszüntetést „természetesen” engedélyezte a Szovjetunió nagykövete, Jurij Andropov (Csató 2004).

A *Közgazdasági Szemle* 1954 októberében indul újra. A bevezető írás tudatja „a Közgazdasági Szemle nem csupán a közgazdasági írások új fóruma, hanem egyszersmind a közgazdaságtudomány fellendítésére, a párt és a kormány gazdaságpolitikájának tudományos megalapozására hivatott új erő is”. (Ism. 1954.) Főszerkesztője 1954-től 1959 novemberéig Fekete Ferenc (1928–1998) régi kommunista, aki 1953–54 között az Elnöki Tanács elnökének titkára volt. 1959-ben felállítják a Szemle főszerkesztői székéből. Később az MTA Agrárgazdasági Kutatóintézet osztályvezetője, az MKKE egyetemi

² A Minisztertanács 1949-ben létesítette az első Közgazdaságtudományi Intézetet, mint a 49-es rendelet írja: „a marxista-leninista alapon álló közgazdasági tudományok művelésére és a tervgazdálkodással kapcsolatos elméleti kérdések kidolgozására”. Ezt váltotta 54-ben az MTA neve alatt létesített intézet.

³ Mérföldkövek http://www.econ.core.hu/doc/summer_ws/brief_summary_new.html [Letöltve: 2017. 09. 10.]

tanára. Őt 1959 végétől 1973-ig Ripp Géza (1928–1988) követi, aki szintén megbízható kommunista, szinte egész életét a kommunista agitáció és propaganda területen töltötte. Ripp után Zsarnóczai Sándor lesz a *Közgazdasági Szemle* sorrendben harmadik főszerkesztője 1973-tól 1986-ig. Zsarnóczai Sándor (1928–2002) agrármérnök és közgazdász, aki élete nagy részében az agrár felsőoktatásban dolgozott, mint marxizmus-leninizmust oktató egyetemi tanár.

1947-ben alakul meg – s ez is a szovjet minta átvételét célozta – az *Országos Tervhivatal*. A feladatát szabályozó minisztertanácsi rendelet szerint az OT hatáskörébe tartozik a népgazdasági terv kidolgozása és végrehajtásának ellenőrzése, továbbá az árak hatósági megállapítása is. Élén a miniszterekkel azonos jogállású elnök állt. Első elnöke Vajda Imre (1990–1969), akit Vas Zoltán (1903–1983), majd Szalai Béla (1922–2008) követ, utánuk pedig 1954–56 között a már említett Berei Andor (1900–1979) következik. Egytől egyig a kommunista párt vezető káderei, kisebb-nagyobb gazdaságtudományi (pon-tosabban marxista politikai gazdaságtani) ismerettel és államigazgatási, illetve pártappa-rátusi gyakorlattal.

A KSH-ban is megtörtént a vezetőcsere, élére Péter Györgyöt nevezik ki. Péter György (1903–1969) részt vett a munkásmozgalomban, és hosszú börtönbüntetést is kapott emi-att. A háborút követően több állami poszt után 1948-ban nevezik ki, és húsz évig lesz a KSH elnöke. Vezetése alatt a KSH-t már igen korán a korrekt adatszolgáltatás jellemzi (még ha csak szűk körű, bizalmas kiadványok esetében is). A KSH mellett 1950-től tan-székvezető egyetemi tanár a MKKE-en. 1963-tól Nyers Rezső munkatársa a gazdasági mechanizmus reformjában. Tisztázatlan körülmények között hal meg 1969-ben.

Végül is az ötvenes évek közepéig a magyar gazdaságtudomány a szovjet intézmény-rendszer modelljének és ideológiájának átvételéről szól. Az intézmények vezető sze-mélyiségei (szándékosan kerüljük a tudós kifejezést) nagyrészt a Moszkvából hazatért kommunisták vagy a hazai kommunista mozgalom megbízható káderei voltak, akik a párt- és állami vezetés, a felsőoktatás, valamint a kutatóintézet között mozogva végzik ideológiaátformáló, ellenőrző feladatukat. És ez lényegében a rendszerváltásig nagyjából így is maradt.

Ugyanakkor a 60-as évek közepétől egy olyan időszak következik Magyarországon, amelyet „a közgazdászok évtizedének” is szoktak nevezni. 1965-től kezdődnek azok a szakértői munkák, amelyek a rigid, naturális tervutasításos gazdálkodás helyére piacsze-rűbb központi irányítást, „új gazdasági mechanizmust” szeretnének bevezetni.

A kommunista párt Államgazdasági Bizottsága 1964-ben határoz arról, hogy az addig alkalmazott gazdaságirányítás módszerét átfogóan felül kell vizsgálni. A reform kimunkálását Nyers Rezső (akiről korábban már volt szó) irányította. Mellette legfonto-sabb szereplők: Fehér Lajos, Fock Jenő és Csikós-Nagy Béla.

Fehér Lajos (1917–1981) középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1942-től kommunista párttag. 1944-45-ben a fővárosi partizáncsoportok egyik szervezője. 1956-ban a kommu-nista párt egyik újjászervezője. Utána párttisztviselőket töltött be, majd 1962–74 között miniszterelnök-helyettes volt. Részt vesz az új gazdasági mechanizmus kimunkálásában. 1974-ben a reform bukása után nyugdíjazták.

Fock Jenő (1916–2001) 16 évesen kommunista, 1945-ben már a párt vezető testületé-nek tagja. A Gazdasági Műszaki Akadémiát (a munkáskáderek vezetőképzőjét) végezte el. 1951-ben miniszterhelyettes, 1957-től a KB gazdaságpolitikai titkára, 1961-től mi-niszterelnök-helyettes, 1967–75 között miniszterelnök volt. Részt vett az új gazdasági

mechanizmus bevezetésében. A reformok bukása után, 1975-ben nyugdíjazták, de 1989-ig KB-tag maradt.

Csikós-Nagy Béla (1915–2005) a korszak egyik olyan „káderszakembere”, aki nemzetközileg is ismert a gazdaságtudományi területen. A szegedi egyetemen végzett jogászként 1937-ben. A pécsi egyetemen magántanári képesítést szerzett (1942). A háború előtt és után is több állami pozícióban dolgozott. 1957-től az Országos Árhivatal elnöke; 1967-től államtitkári rangban az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke lett, 1984-es nyugdíjazásáig. Nyers Rezső az új gazdasági mechanizmus kapcsán maga mellé vette. (Egyébként mind Árhivatala, mind elnöke meglehetősen szűk látókörű volt, legalább is Bródy András szerint, aki azt írja, hogy „Csikós Nagy Béla és árhivatalának maradi árrendszere minden modernebb igyekezetet gazdaságtalannak mutatott”, *Bródy 2002.*) 1964-től az MKKE címzetes egyetemi tanára, 1979-től az Osztrák Tudományos Akadémia külső levelező tagja (1982-től MTA tag). „A Nemzetközi Közgazdasági Társaság tagja, a végrehajtó bizottságának három évig elnöke. Aktívan közreműködött a közgazdász-világkongresszusok szervezésében, ahol előadóként vagy panelviták vezetőjeként vett részt. 1991-től a brüsszeli székhelyű Európai Gazdasági Együttműködés Ligájában a magyar tagozat elnökeként dolgozott. Nyugdíjba vonulásától, 1984-től a Bécsei Tudományegyetem Gazdaságpolitikai Tanszékének tiszteletbeli professzoraként vezetett szemináriumot.” (*Halm 2005.*) Több könyve jelent meg a rendszerváltás időszakában és azt követően is.

Az 1968-as reform pozitív eredménye Szamuely és Csaba szerint, hogy 1) megvalósult a tervutasítás nélküli tervezdálkodás, ami a magyar reformnak a többi kelet-európai országokéitól eltérő specifikuma volt, 2) a termelőeszköz-kereskedelemre való áttérés, és 3) a gazdaság többszektorúsága, pluralizmusa. Viszont következetlen volt a külső és a belső piac összekapcsolása, s ez a bukáshoz vezető hiányossága volt a reformnak, mint az is hogy: 1) szigorúan a gazdaság szférájára korlátozódott, mégsem járt együtt a gazdaságpolitika céljainak a felülvizsgálásával, 2) de a beruházási döntések és finanszírozásuk a központi szerveknél maradtak. 3) Nem nyúlt hozzá a gazdasági és politikai intézményrendszerhez, 4) s a hivatalos ideológia változatlan maradt (*Szamuely–Csaba 1998*).

A reform bukása végül is csendes volt. Mint Hoch Róbert írja: „az 1972-es év negatív fordulat volt a reform történetében [...] a Brezsnyev-féle vezetésre támaszkodó [magyar] konzervatív politikai erők hajtottak végre sikeres általános támadást a reform ellen. A nagyközönség számára ez nem volt megrázó esemény, mert hivatalosan soha nem ítélték el a 68-as reformot, és továbbra is megtartották a reform terminológiáját, sőt számos intézményét. Csak éppen a torkát vágta el.” (*Hoch 1994.*)

A reform vezető személyiségeit menesztik. 1974-ben Nyers Rezsőt és Aczél Györgyöt felmentik kommunista pártbeli vezető tisztségükből; Ajtai Miklós és Fehér Lajos miniszterelnök-helyetteseket pedig nyugdíjazták. Majd 1975-ben Fock Jenőt is nyugdíjazták, Lázár György lesz a miniszterelnök, s vele eljön a magyar pangás⁴ időszaka.

⁴ Csurka (aki ekkor nemzeti ellenzéki és még nem szélső jobboldali író) mondja, hogy az Illyés Gyula által írt szélárnyék túlságosan optimista költői kép, „ma a pangás megbízhatóbban jellemzi életünket” (*Csurka 1986*).

A közgazdasági gondolkodók

Tulajdonképpen meglepő, hogy a fentebb bemutatott viszonyok között kialakulhatott a gazdaságtudományi gondolkodásnak a (vulgár)marxista politikai gazdaságtani fővonal-tól többé-kevésbé független vonulata.

Mégis az ötvenes évek közepe igen fontos időszak abban a tekintetben is, hogy ekkor indul el annak a három közgazdásznak a pályája, akik a rendszerváltás előtti időszaknak – sőt részben az azt követő időszaknak is – a legkiemelkedőbb hazai gazdaságtantudósai. Ők: Jánossy Ferenc, Bródy András és Kornai János.

Jánossy Ferenc (1914–1997) testvéreivel (akik közül Lajos később neves atomfizikus lesz) apjuk 1920-as halála után nevelőapjukkal, Lukács Györggyel külföldre menekül. Először Bécsbe, majd Berlinbe, végül Moszkvába emigrálnak. Jánossy Bécsben elkezdett, Berlinben folytatott mérnöki tanulmányait Moszkvában fejezi be. Majd mérnökként kezdett dolgozni, de 1942-ben letartóztatták és szovjetellenes propaganda folytatásának címén szibériai büntetőtáborra ítélték, ahonnan Varga Jenő neves, Moszkvában élő kapitalizmuskutató közbenjárására szabadult. 1946 őszén szovjet állampolgárként települt vissza Magyarországra (Ehrlich 1997). 1947-től a Nehézipari Központban dolgozott, előadó, majd főosztályvezető, később igazgatóhelyettes. 1954-től az OT-ban, illetve annak kutatóintézetében dolgozik nyugdíjba vonulásáig, 1974 végéig. Az MKKE előadó tanára (1967-től). A Nyugat-Berlini Szabad Egyetem (Freie Universität) vendégprofesszora (1972–74). Alapvető kutatási területe a gazdasági teljesítmény és a gazdasági fejlettség mérése, valamint a gazdasági fejlődési trendek és azok törvényszerűségének elemzése.

„Jánossy Ferenc a hatvanas években közreadott két könyvével [...] [(Jánossy 1963), illetve (Jánossy 1966) [...] és a nagy vihart kavart kvázi-cikkkel⁵ [...] előbb a hazai közgazdász szakma, majd a marxista kutatók, újbaldali egyetemi oktatók, közírók nemzetközi hálójára érdeklődésének középpontjába került. Könyveit, cikkeit akkortájt a társadalmi-gazdasági fejlődés kérdéseiről érdeklődő laikus közönség is olvasta, itthon és külföldön egyaránt.” (Bródy 2002.)

Különösen a második könyv lett nemzetközileg is széles körben ismert (Jánossy 1996), amely számos idegen nyelven is megjelent (németül, csehül, angolul, japánul, franciául, spanyolul, olaszul). A könyv megvizsgálta az egyes országok második világháború utáni helyreállítási periódusait, és azt az akkoriban úttörő megállapítást tette, hogy a helyreállítási időszak „nem akkor ér véget, amikor a termelés ismét eléri a háború előtti szintet, hanem csak [...] akkor, amikor a termelés volumene újból megfelel a gazdasági fejlődés trendvonalának”. (Jánossy 1966: 9.) Utána pedig olyan pályán halad, mintha egyáltalán nem is lett volna háború (Tarján 2000). Jánossy szerint a hosszú távú növekedési rátát, a trendvonal emelkedését a szakmasztruktúra változásainak belső törvényszerűségei hordozzák magukban. A szakmasztruktúra azokat a konkrét tevékenységeket, tevékenységfajtákat jelenti, amelyekhez az emberek legjobban értenek, elvégzésükre leginkább alkalmasak. A foglalkozási sztruktúra azt jelenti, hogy az emberek ténylegesen mit csinálnak. A munkahelysztruktúra pedig a termelési eszközök által adott munkahelyeket jelenti. Ennek a három sztruktúrának együtt kell mozognia. A szakmasztruktúra alakításában alapvető szerepe van az oktatásnak, a képzésnek. Ha a munkaerő szakmai és képzettségi

⁵ Jánossy (1969) ezt az írást nevezte kvázicikknek, mivel a szocialista gazdaság teljesítményét a „kvázi-fejlettség” fogalmával jellemzi, ami azt jelenti, hogy a kibocsátás volumenének azonossága ellenére mind a kibocsátás minőségében, mind szerkezetében elmarad a modern gazdaságok mögött.

összetétele nem tart lépést az ország egészének fejlődésével, akkor ez fékező erővé válhat (Holló 1974).

Mint Tarján rámutat a szakmastruktúra koncepciójával Jánossy lényegében rátalált a humán tőke fogalmára (Tarján 2000), (jól lehet nem ismerte annak irodalmát, teóriáját).

Antal Judit írja: „Jánossy Ferencnek, mint mérnök szakképzettségű tudósnek – Bekker Zsuzsát idézve – »nem volt szüksége a kortárs teljesítményekre«, Marx A tőkén kívül nem volt járatos a közgazdasági elmélet alpműveiben. [...] A marxi gazdaságelméletből kiindulva azonban Jánossy önállóan alkotja meg saját nyelvezetét, valamint azt a gazdasági modellrendszert, amelynek következtetései egyrészt gyökeresen ellentmondanak a marxi ideológiának, másrészt összhangban vannak a 20. századi mainstream közgazdaságtan eredményeivel” (Antal 2002).

Kicsit sarkosabban fogalmazva, Jánossy egész életében mérnök, szakértő és marxista közgazdász maradt, mindamellett azonban figyelemre méltót alkotott a gazdaságtudományban.

Bródy András (1924–2010) édesapja a Hungária Könyvkiadó vezérigazgatója volt. 1943-ban fejezi be gimnáziumi tanulmányait. 1944-ben behívják munkaszolgálatra. Megszökik. Visszatér Budapestre, ahol belép a kommunista pártba. Édesapjától átveszi a Hungária Könyvkiadó vezetését. A kiadó államosítása után egy ideig annak vezetője, majd 1949 végén elmegy esztergályosnak egy nagyvállalathoz, ahol 1952-ig dolgozik. Közben, mint tőkés származásút, kizárják a pártból. Az MKKE-t esti tagozaton végzi el. 1952-ben, frissen végzett diplomásként a Kohó- és Gépipari Tervező Irodán kezdett dolgozni. Itt megismerkedik Jánossy Ferencsel. 1955 végén kapcsolatai révén bekerült az akkor alakuló Közgazdaságtudományi Intézetbe, ahol nyugdíjazásáig dolgozott (Bekker 1999; Wéber 2011).

Bródy, amikor bekerül a Közgazdaságtudományi Intézetbe, elhatározza, hogy matematikai közgazdaságtannal fog foglalkozni. 1956-1957 körül ismerkedik meg a Leontief-féle input-output modellel, s szakértőként részt vesz az első magyar ÁKM (Ágazati Kapcsolatok Mérlege) összeállításában. Az ÁKM-ről szóló kandidátusi értekezése is, amit 1961-ben védett meg, az ezen alapuló könyve 1964-ben (Bródy 1964) jelent meg (Zalai 2010). 1969-ben publikálja kutatásait (Bródy 1969), amely angolul is megjelenik. „A könyv alcímében pontosabban jelzi tartalmát: „Kísérlet a marxi értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására” (Zalai 2010). „Az 1970-es évek teoretikus hajlamú fiatal közgazdászai elsősorban ezen a könyvön keresztül ismerkedtek meg a matematikai közgazdaságtannal, sőt, alapvetően ezen keresztül ismerték meg Marx közgazdaságtani mondanivalójának maradandó lényegét, amely a politikai gazdaságtan sekélyes oktatásában elsikkadt.” (Zalai 2010.)

A 60-as évek mechanizmusreform munkálataiban nem vesz részt. A közgazdasági egyetemre se hívják tanítani (majd csak 1999-ben avatják díszdoktorrá). Viszont külföldön oktat, 1969–72 illetve 1974–77 között a Lusakai Egyetemen, Zambiában (Zalai 2010). 1982-ben a Delhi Universityn, 1989-ben Franciaországban, 1991-ben Ausztráliában, 1997-ben Japánban oktat (Bekker 1999).

1980-ban megjelent könyve (Bródy 1980) arra keres választ, hogyan lehet a gazdaság nem egyensúlyi állapotait és mozgásait az általa korábban kidolgozott Leontief-típusú modellek keretében ábrázolni és előre jelezni (Madarász 2004).

Részt vesz nemzetközi input-output konferenciák szervezésében, közreműködik a Nemzetközi Input-Output Társaság tudományos folyóiratának, az *Economic Systems*

*Research*nek a megalapításában, 1994-ig főszerkesztője, majd a szerkesztőbizottság tagja volt. Itthon részese a magyar matematikai-közgazdasági folyóirat, a *Szigma* 1970-beli megalapításának (Zalai 2010).

„Egész életét ez kísérte végig: növekedés és ciklus [...] A ciklusok izgatták, vajon miért jönnek létre, milyen hosszan tartanak, vajon a Kondratyev-ciklus hosszútávú hatása a meghatározó, vagy a rövid üzleti ciklusok ingadozása.” (Király 2011.)

Bródy a marxista közgazdaságtan matematikai közgazdásza volt, és bár ismerte, de nem jutott el a neoklasszikus közgazdaságtan elfogadásáig. Mint Kovács János Mátyás írja (Kovács 2016) – Bródy hitt abban, hogy „a munkaidőkalkuláción alapuló kollektivistá gazdaság lehetséges”.

Kornai János (1928–) a budapesti Német Birodalmi Iskola tizenkét évfolyamos osztályában tanult. 1944-ben munkaszolgálatra viszik. Wallenberg és a jezsuiták segítségével éli túl a vészkorszakot. 1945-ben érettségizett. 1945 változásai – sokakhoz hasonlóan – Kornait is a kommunista eszmék körébe vonzzák. A *tőkét* Marxtól németül olvassa és dolgozza fel. Ennek hatására határozza el, hogy korábbi bölcsész érdeklődése ellenére közgazdász lesz (Muraközy 2005). A MADISZ munkatársa, majd 1947-ben a *Szabad Nép* gazdasági szerkesztője lett. A szerkesztőség 1954-ben bírálja a kommunista párt első titkárát, ezért 1955-ben több munkatársával együtt eltávolították a laptól. Közben – annak ellenére, hogy felsőfokú tanulmányokat nem végzett – 1953-tól a közgazdaságtudomány kandidátusa fokozat megszerzéséhez folytatott tanulmányokat (ún. aspirantúrát). 1955-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa lett. Ekkorra szakít a marxizmussal, de még bízik a rendszer megreformálhatóságában (Muraközy 2005). 1956-ban megvédi „A gazdasági vezetés túlzott központosítása” című kandidátusi értekezését, amelyet revizionista írásnak minősítettek, s mindezek után eltávolították a kutatóintézetből, ahová csak 1967-ben került vissza. (1976-ban MTA lev. tag, 1982-ben rendes tag.) (Travin 2008; Muraközy 2005.) 1986-ban kinevezik a Harvard Egyetem közgazdaságtan professzorává. 2002-től a Harvard Egyetem professor emeritusa. Számos egyetemen volt vendégprofesszor.⁶ A Közép-európai Egyetem 2005-ben nevezte ki kutatóprofesszornak. 2011-től a Budapesti Corvinus Egyetemen oktat. 2016-ban az Egyesült Államok Nemzeti Tudományos Akadémiájának külföldi tagja, s ezenkívül számos további akadémia tagja, dolgozott az ENSZ Fejlesztésszervezési Bizottsága alelnökéként. 1978-ban a Nemzetközi Ökonometriai Társaság, 1987-ben az Európai Közgazdasági Társaság, 2002-ben pedig a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnöke volt. 15 egyetem díszdoktora.

Kornai János kétségtelenül az elmúlt hetven év legismertebb és legjelentősebb magyarországi közgazdásza. „A XX. század utolsó negyedében rajta kívül nem volt más magyar társadalomtudós, aki hozzá fogható hírnévre tett volna szert, ő volt az egyetlen, akit nemcsak alkalmilag, még kevésbé egzotikus kelet-európaiként tartottak számon, hanem azok között, akik a tudomány történetébe fontos eredeti művekkel írták be a nevüket.” (Kende 2005.) „Kornai János [...] hozta létre a szocialista rendszer új politikai gazdaságtanát. [...] A szocialista rendszerről kidolgozott elmélet új módon integrálja a szocialista gazdaságról szóló diskurzust a közgazdaságtanba, egyszerre újítja meg ennek a diskurzusnak az elméletét és empirikus vizsgálati eredményeit. Ezért lett Kornai János

⁶ London School of Economics (1964), Stanford Egyetem (1968, 1973), Yale Egyetem (1970), Princeton Egyetem (1972, 1983), Stockholmi Egyetem (1976–1977), Harvard Egyetem (1984–1985).

a legnagyobb nemzetközi ismertséggel és elismertséggel rendelkező magyar közgazdász.” (Gedeon 2013.)

„Kornai János első kísérlete az elméleti és az empirikus kutatás szintézisére az Anti-equilibrium (Kornai 1971) volt”, ami 1967 és 1971 között született meg (Gedeon 2013). Az igazi elméleti áttörés azonban *A hiány* című munkája, amely 1980-ban jelenik meg magyarul (Kornai 1980) és angolul, majd francia, lengyel és kínai nyelven is kiadják. „Kornai János megmutatta azt, hogyan hozzák létre a szocialista rendszer politikai és gazdasági intézményei a hiánygazdaságot és a hiánygazdasági viselkedési szabályszerűségeket. A magyarázatban kulcsfontosságú szerepet játszott a puha költségvetési korlát fogalma. E fogalmat Kornai János alkotta meg és vezette be a közgazdaságtan elméleti irodalmába [...]. A vállalati költségvetési korlát puhasága [...] a tervgazdasági bürokratikus koordináció és az állami tulajdon intézményeiből levezetett tulajdonság. Ily módon a szocialista rendszernek mint reálgazdasági entitásnak a hiánygazdasági magyarázata sikeresen kapcsol össze analitikus és empirikus, általános és történeti vonatkozásokat.” (Gedeon 2013.)

„A hiány» minden jelentősége ellenére a szocialista rendszer elemzésének csak egy részét fogta át. Fontos állomás volt az úton, de bővíteni kellett az elemzés körét. [...] Az új szintetizáló mű »A szocialista rendszer« (Kornai 1993), ami 1993-ban jelenik meg. Megjelenik többek között angolul, németül és franciául is. Lényegében ez a könyv Kornai 35 éves szellemi életpályáját összefoglaló munka.” (Muraközy 2005.) A könyv széles körű nemzetközi elismerést keltett, bár sokak szerint túl késői, hiszen tárgya, a szocialista rendszer összeomlott, mire megszületett a könyv.

Kornai személye és munkássága egyáltalán nem ellentmondásmentes. Kovács János Mátyás így ír erről: „Kornai után szabadon terjedt a vélekedés a mainstream állítólagos módszertani naivitásáról, a szabadpiac iránti túlzott vonzalmáról és a racionalitásposztulátum erőltetéséről. [...] Kornai, az Econometric Society tagja (1976-ban elnöke) a neoklasszikus közgazdaságtanon köszörüli a nyelvét, majd ebéd közben arra biztatja az intézeti fiatalokat, hogy mihamarabb sajtóítsák el azt.” (Kovács 2016.)

Kornai nem a közgazdasági fővonal képviselője. Lényegében ő a szocializmus politikai gazdaságtanának művelője. Mint Kovács idézi Kornait: „fél lábbal benne vagyok a főáramban, fél lábbal pedig kinn.” (Kovács 2016.)

Néhány intézményvezető és további említésre érdemes közgazdász, valamint esemény a rendszerváltás előtt

A hetvenes évek hoz néhány új intézményt a gazdaságtudomány területére. 1973-ban hozzák létre az 1965-ben alapított MTA Afro-Ázsiai Kutató Központból az MTA Világgazdasági Kutatóintézetet. Első igazgatója 1973-tól egészen 1987-ig Bognár József (1917–1996), akinek életpályája a politikum és a kutatás között mozgott, lényegében a fejlődő országok baloldali szakértője volt. Idegen nyelven megjelent munkái a magyar szocializmust igyekeztek magyarázni.

A másik figyelemreméltó gazdaságtudományi esemény, hogy 1970 szeptemberében 103 elsőéves hallgató megkezdte tanulmányait a MKKE pécsi kihelyezett nappali tagozatán. Ebből 1975-ben létrejön a Pécsi Tudományegyetemen a Közgazdaságtudományi Kar.

Érdemes áttekinteni a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rektorait is. Az egyetem rektorai lényegében a rendszerváltásig alapvetően megbízható káderek lettek,

s csak ezt követő szempont volt, hogy elismert tudós legyen az illető. Bár azért volt néhány kivétel.

Ilyen kivétel volt Pach Zsigmond Pál, aki 1963–67 között volt az MKKE rektora.

Pach Zsigmond Pál (1919–2001) a háború utáni fél évszázad hazai és nemzetközi történetírásának kiemelkedő, nemzetközileg is nagyra becsült egyénisége volt (Berend 2002). Elsősorban késő középkori és kora újkori gazdaságtörténettel foglalkozott, a közép-európai fejlődés elkanyarodásának elmélete fűződik nevéhez. Kiemelkedő tudományos tevékenysége nemzetközi elismeréseként a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság 1978. évi edinburgh-i kongresszusán, a hidegháború közegében és ellenére, a Társaság elnökévé választotta (Berend 2002). Nagyszámú publikációja jelent meg, ezek közül több külföldön főleg angolul, németül, franciául.

Őt Szabó Kálmán követi a rektori székben 1968–73 között. Szabó Kálmán (1921–2001) a baloldali diákmozgalmak vezetését és a kommunista párt, és a Tervhivatal apparátusát megjárta káder szakember volt.

Ezután Berend T. Iván következik, aki 1973–79 között volt rektor.

Berend T. Iván (1930–) közgazdász és történelem szakos tanári oklevelet is szerzett. Az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékén kezdett dolgozni, ahol 1964-ben lesz egyetemi tanár, majd tanszékvezető. (1973-tól akadémikus.) 1985–90 között az MTA elnöke volt. 1985-től az MSZMP KB művelődéspolitikával foglalkozó testületében, majd 1986-tól a közgazdasági testületén tevékenykedik. 1988-tól a rendszerváltás előtti utolsó KB-tagja lett. Kutatási területe Magyarország és Kelet-Közép-Európa gazdaságtörténete, elsősorban a 19. és a 20. században. Több angol, magyar és amerikai egyetem díszdoktora, hat európai akadémia, közöttük a British Academy, az Osztrák Tudományos Akadémia és az Európai Akadémia tagja. 1995–2000 között a Nemzetközi Történettudományi Bizottság elnöke. 2015-ben tagjai közé választja az American Academy of Arts and Sciences. Több mint 30 könyvet jelentetett meg.

Berend T. Iván kétségtelenül nemzetközileg elismert gazdaságtörténész. Ugyanakkor az államszocialista időszakban felívelő politikai pályafutását sokan a szemére vetik. Ő emlékiratában azt írja, hogy az értelmiségnek a szocializmusban nehéz döntést kellett hozni: 1) Vagy marad elszigetelten, a tudományos munkára koncentrálna, kizárva a politikát a személyes életéből; 2) vagy vállalja az ellenzéki szerepet, s bírálja, leleplezi a rendszert, és elfogadja a megkülönböztetést és a kirekesztést; 3) vagy az establishmenten belül marad, és dolgozik az ország megreformálásán, a jogi lehetőségeken belül bírálja a rezsimit, és próbál változtatni belülről (Berend 2009). Nyilván ő a harmadikat választotta, többekkel ellentétben. Amikor saját szerepét jellemzi, azt írja, hogy lehetett dolgozni a reformokon, sőt bírálni a rendszert, kivéve bizonyos tabukat. Természetesen ez azt jelentette, hogy a reformereknek komoly kompromisszumokat kellett kötniük. Az olyan emberek, mint ő, segítettek erodálni a kommunista rendszert (Berend 2009). Persze ezzel alighanem önmaga presztízsét is erodálta. Ám ez nem törte derékba nemzetközi pályafutását, bár sokak szemében ez megalkuvást jelent.

Ezt követően Csizmadia Ernő volt a közgazdaságtudományi egyetem rektora 1979-től haláláig, 1984-ig. Csizmadia Ernő (1924–1984) személyében ismét – az ötvenes, hatvanas éveket idéző – káder szakértő került a rektori székbe. Szövetkezetelméleti kutatásokkal, az agráripári fejlődés törvényszerűségeinek vizsgálatával, elsősorban a szocialista nagyüzemek kérdéseivel foglalkozott.

Csizmadia halála után rövid ideig Szuhay Miklós történész volt megbízott rektor, majd Csáki Csaba következett 1985-től 1991-ig. Csáki Csaba (1940–) az MKKE-n végzett 1963-ban. Végzés után az egyetem Agrárközgazdasági Tanszékén dolgozik (1961-ben szerzi meg tudományos minősítését). 1982-ben lett egyetemi tanár. 1979–85 között az Ipari Kar dékánja, majd 1985–91 között az egyetem rektora volt. 1987 és 1990 között a Minisztertanács Tanácsadó Testületének tagja. 1988-ban tagja lett az MSZMP rendszerváltás előtti utolsó központi bizottságának és annak gazdaságpolitikai bizottságának. (1993-tól MTA-tag.) Csáki kutatási területei nemzetközi agrárpolitika, vidékfejlesztés, versenyképesség a mezőgazdaságban. Több könyve jelent meg magyarul és angolul a kutatási témáiban.

Jánossy, Bródy és Kornai mellett jelentősebb magyar gazdaságtudományi szereplőként még Erdős Pétert szokták említeni, a hetvenes évek elejének magyar közgazdaszai közül.⁷ Erdős mellett röviden kitérünk Ránki Györgyre, aki (gazdaság)történészként lett igen jelentős tudós. És kitérünk Mátyás Antalra is, meglehetősen ellentmondásos szerepe miatt.

Erdős Péter (1910–1990) lényegében a már ismert káder pályafutású szakember. Elméleti közgazdaság-tudománnyal foglalkozott. A magyarországi reformfolyamatok egyik aktív szereplője. Augusztinovics Mária nyilatkozta, hogy az egyetemen sok nagyszerű tanárunk volt. „Nemcsak oktattak, hanem szemléletet, jó értelemben vett világnézetet is közvetítettek.” És többek között kiemeli Erdős Pétert is. Majd hozzáteszi: „Ami érdekes, bár ezt mi akkor nem érzékeltük, hogy ők is csak 1-2 előadással jártak előttünk, mint akkoriban sok orosz [nyelv] tanár” (*Lakatos 2008*). Erdős a modern nyugati társadalmak gazdaságtanának elméleti vizsgálatával foglalkozott, elsősorban azért, hogy megújítsa az új (ún. polgári) közgazdasági elméletekkel kapcsolatos marxista kritikát.

Ránki György (1930–1988) a magyar gazdaságtörténet egyik kiemelkedő kutatója volt. 1944-ben Auschwitzba deportálták, ahol súlyosan tüdőbeteg lett. A Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemen gazdaságtörténetet tanult (1949–1951), az ELTE Történettudományi Karán történész oklevelet szerzett 1953-ban. Az MKKE-n gyakornok, 1958-ban doktorált (1963-ban lesz tudományok doktora). 1957-től az MTA Történettudományi Intézetben dolgozik és 1960-tól a Legújabbkori Magyar Történeti Osztály vezetője (1960–1969), egyúttal az intézet tudományos titkára (1960–1962), igazgatóhelyettese (1962–1976), ügyvezető igazgatója (1976–1986), majd igazgatója (1986–1988). Ezzel párhuzamosan a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Történeti Tanszékének egyetemi tanára (1964–1987), majd az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékének egyetemi tanára 1987-től haláláig. Az oxfordi egyetem (USA, 1972–1973), a Columbia Egyetem, a Rutgers Egyetem és az oxfordi (USA) St. Anthony's College vendégprofesszora (1980–1981), a bloomingtoni Indiana Egyetem tanszékvezető professzora (1981–1985). „Ránki György [...] gyakori szerzőtársával, Berend T. Ivánnal együtt elsősorban 19–20. századi magyar gazdaságtörténettel foglalkozott. Ránki szemléletét kezdetben pályatársaihoz hasonlóan a marxizmus vulgarizált változata jellemezte. Az 1960-as évektől azonban látóköre fokozatosan kitágult, és utolsó munkáiban Immanuel Wallerstein [...] centrum–periféria elméletét alkalmazta Magyarország és Kelet-

⁷ „Bródy András, Erdős Péter, Jánossy Ferenc, Kornai János és Tardos Márton [...] a hetvenes évek elején ők örvendtek a legnagyobb tiszteletnek az egyetemisták körében, Liska Tibor nem” – írja Kovács János Mátyás (*Kovács 2013*).

Közép-Európa kapitalista gazdasági fejlődésére.” (Romsics 2011.) Alapvetően új eredményeket ért el a magyar ipar fejlődésének vizsgálata, az ipari forradalom magyarországi sajátosságainak feltárása terén. Később érdeklődése az összehasonlító gazdaságtörténet felé fordult, a közép-kelet-európai gazdaságok történetének párhuzamos vizsgálata terén nemzetközi hírnevet szerzett (Romsics 2011).

Mátyás Antal (1923–2016) – aki igencsak sajátos szerepe miatt érdemel említést – a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen 1950-ben diplomázott. Ezt követően az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, majd 1953-tól az MKKE oktatója. 1958-ban szerezte meg tudományos minősítését. 1966-tól egyetemi tanár. 1970-ben kezdeményezésére jött létre a Közgazdasági Elméletek Története Tanaszék, amelyet 25 éven át, nyugdíjazásáig vezetett. 1996-tól professor emeritus volt. (1990-től akadémikus.)

Mátyás Antal munkássága igen ellentmondásos. Egyesek szerint „Mátyás Antal tudományos és oktatói tevékenységének kiemelkedő és rendkívüli hatása elsősorban abban áll, hogy a hazai közgazdászok egymást követő több nemzedékét ő vezette be a modern nyugati közgazdaságtan terminológiájába, elméleti és módszertani ismeretanyagába, valamint újabb és újabb eredményeibe – azok részletekbe menő, elmélyült, komparatív és kritikai feldolgozása alapján. [...] Mátyás Antal merete vállalni, hogy utat nyisson az oktatásban azoknak a közgazdasági iskoláknak, elméleteknek és módszertani eljárásoknak, amelyek túlmutatnak a marxista közgazdaságtanon, sőt az egyes korokban divatosá vált irányzatokon is.”⁸

Más vélemények szerint viszont „Az ideológiailag ellenséges környezetben az igazi tudomány magvait elhíntő elmélettörténet-professzor mítosza azonban nagyon távol áll a tényleges korabeli helyzettől” (Pete 2002). Pete szerint Mátyás először 1973-ban kiadott könyve sokkal inkább a marxista kritikát szolgálta, mint az elméletek valódi megismertetését. Ráadásul – mint Pete hangsúlyozza – Mátyás kisajátította a polgári közgazdaságtan oktatását olyannyira, hogy körömszakadtáig ellenállt annak is, hogy a modern polgári elmélet oktatásához más is hozzáférjen, tankönyvet írjon és taníthassa azt, vagy hogy a külföldön standardnak számító egyetemi tankönyvek ezreiből többet lefordítsanak. A rendszerváltás után is „csak annyi történt, hogy Mátyás Antal könyvének újabb és újabb kiadásából a marxista kritika már kimaradt, az általa feldolgozott anyag pedig bővült, itt-ott párhuzamosan megismételve az elméleti alapvetésként máshol már tanított modelleket” (Pete 2002).

A rendszerváltás szele ide vagy oda, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet élén Sipos Aladár (1927–2005) személyében ismét egy megbízható elvtárs és politikai gazdaságtan tanár áll egészen 1990-ig.

Az OT 1990-ig működik, akkor szüntetik meg. Két utolsó elnöke Hoós János (1987–1989 között) és Kemenes Ernő (1990-ben) volt. Mindketten párt és állami vezetést megjárta, megbízható káderek voltak.

⁸ http://mta.hu/mta_hirei/elhunyt-matyas-antal-kozgazdasz-az-mta-rendes-tagja-105921 [Letöltve: 2019. 09. 10.]

A rendszerváltás körül – a reformközgazdászok

A rendszerváltást megelőző reformviták két előhírnöke: Bauer Tamás és Soós Károly Attila.

Kornai János *Bürokratikus és piaci koordináció* c. munkájával „szinte egy időben jelent meg egy hosszú kutatást lezáró alapvető könyv, amely a kelet-európai tervgazdaságok konjunkturális ingadozásait vizsgálta, és ezek szabályszerűségeire igyekezett elméleti választ adni. Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* (1981) című munkája a tárgykör addigi legszínvonalasabb feldolgozása. Talán csak Soós Károly Attila néhány évvel később megjelent hasonló tárgyú írása vehető össze vele: *Terv, kampány, pénz* (1986). Azt lehet állítani, hogy ezzel a három munkával, és még néhány akkor született írással – például Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján* (1985) – sikerült elméletben megragadni az államszocialista gazdaság működési mechanizmusát.” (Márkus 1996–2000.)

Bauer Tamás (1946–) 1968-ban kap oklevelet az MKKE-n. 1984-ben szerez tudományos minősítést. 1968–1988 között az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében dolgozott. 1966-ban belépett a kommunista pártba, ahonnan 1974-ben kizárták. A demokratikus ellenzékkel kezdetektől fogva kapcsolatban volt, álnéven rendszeresen írt a szamizdat folyóiratokban. Az SZDSZ alapító tagja s egyik gazdasági szakértője, 1988-tól az országos vezetés tagja volt. 1994-ben az SZDSZ országos listájáról került a törvényhozásba. 2007-ben kilépett az SZDSZ-ből. 1988 óta a frankfurti egyetem egyetemi tanára (jelenleg emeritus professzora), ahol összehasonlító közgazdaságtant tanít. Bauer kutatási témája a kelet-európai tervgazdaságok működése, továbbá a kelet-közép-európai volt szocialista országok gazdasági reformjainak és átalakulásának összehasonlító vizsgálata. 1981-ben megjelent könyve (*Bauer 1981*) addigi kutatásainak, szakmai munkájának az összefoglalása.

Soós Károly Attila (1944–) Nagyváradon született. Érettségi után egy évig segédmunkásként dolgozott. Az MKKE-n 1967-ben kapott közgazdászoklevelet. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében kezdett el dolgozni, és 1990-ig az intézet volt a munkahelye. 1992-ben szerzett tudományos minősítést. 1989-ben belépett az SZDSZ-be, s annak vezetőségi tagja volt a 90-es évek elején. 1990-ben országgyűlési mandátumot szerez az SZDSZ képviselőjében. 1994-ben az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium politikai államtitkára. 1996-ban lemondott államtitkári posztjáról. Ezt követően az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankban töltött három évet, majd visszatért a Közgazdaságtudományi Intézetbe. 2013-ban nyugdíjba vonult (nyugdíjasként is tudományos főmunkatárs). Kutatási területe: a közép-kelet-európai országok, elsősorban Magyarország, Jugoszlávia és a Szovjetunió gazdasági rendszerei, reformjai, a gazdasági tevékenység ciklikus ingadozásai. 1986-ban jelent meg kutatásait összefoglaló kötete (*Soós 1986*).

A reformközgazdászok derékhada ahhoz a tanulmányhoz kapcsolódik, amelyik a magyar rendszerváltás egyik előfutára volt, nevezetesen a *Fordulat és reform* című íráshoz (*Antal et al. 1987*).

A *Fordulat és reform* több vonatkozásban (pl. a tulajdon esetében) nem volt igazán határozott, de mint Szamuely és Csaba rámutat, a társadalmi reform és a sajtószabadság tekintetében radikálisan új témát vetett fel a korábbi reformokhoz viszonyítva (*Szamuely–Csaba 1998*). Mindezek ellenére a *Fordulat és reform* a magyar rendszerváltás legendás dokumentumává vált. Szerkesztőinek mindegyike, de a szerzők túlnyomó többsége is

egy új nemzedék képviselője volt, akik már a háború után, sőt sokan az ötvenes években születtek, és – ha csak kritikai előadásban is, de – már ismerték a valódi közgazdaságtant is, nem csak a marxista politikai gazdaságtant.

A cikk végén 59 név van felsorolva, akik az alaptanulmány elkészítésében közreműködtek. A tanulmányt szerkesztőként öten jegyezték:

- Antal László kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet igazgatóhelyettese;
- Bokros Lajos kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet tudományos osztályvezetője;
- Csillag István kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa;
- Lengyel László kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa és
- Matolcsy György, a Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa.

Az öt szerkesztő életrajzában közös, hogy a 80-as évek végén mindannyian a Pénzügykutatásban dolgoztak, s Lengyel László kivételével valamennyien legalább miniszter-helyettesek lettek.

Antal László (1943–2008) az MKKE-n szerzett diplomát pénzügy szakon. A PM-ben helyezkedett el, a *Pénzügyi Szemle* szerkesztőjeként, majd miniszteri tanácsos lett. 1977–88 között a Pénzügykutatási Intézetben dolgozott, az utolsó évben mint igazgatóhelyettes. 1989-ben pénzügyminiszter-helyettes. 1990–1991, majd 1995–2001 között ismét az MNB elnöki tanácsadója volt; 1992-ben az MKB elnöki tanácsadója. 2007-től haláláig a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Karának oktatója. A magyarországi rendszerváltás reformközgazdaszainak kiemelkedő egyénisége volt. 1979-ben megjelent könyve (*Antal 1979*) szakmai körökben alpmunkának tartott írás. A piacgazdasági átalakulást, a kor fontosabb makrogazdasági és gazdaságpolitikai kérdéseit elemezte és értékelte a 2004-ben megjelent (*Antal 2004*) kötetében.

Bokros Lajos (1954–) az MKKE-en tanult népgazdaság tervezése szakon, diplomáját 1978-ban szerezte. 1980–86 között a Pénzügykutatási Intézetben dolgozott, 1987–89 között az MNB közgazdasági főosztályvezető-helyettese, majd 1989–91 között ügyvezetője, 1990–95 között a Budapesti Értéktőzsde elnöke, az Állami Vagyonügynökség vezetője, majd 1991–95 között a Budapest Bank elnök-vezérigazgatója. 1995–96. között pénzügyminiszter. Miniszterségéről 1996-ban lemondva a Világbankban dolgozott. 2009-ben az MDF képviselőként európai parlamenti képviselő lett.

Csillag István (1951–) 1974-ben diplomázott az ELTE Jogtudományi Karán. A PM Államigazgatási Szervezési Intézetében kezdte pályafutását, majd 76-ban a PM osztályvezetője lett. 1986-tól egy évig a Pénzügykutatási Intézet tudományos tanácsadója, majd 1987–2002 között a Pénzügykutatási Rt. ügyvezető igazgatója és vezérigazgató-helyettese. 2002–2004 között gazdasági és közlekedési miniszter. 2005–10 között bank, illetve biztosító cégek elnöke volt. Több jelentős könyve és tanulmánya jelent meg.

Lengyel László (1950–) 1974-ben végzett az ELTE jogtudományi karán. 1974-ben a PM Államigazgatási Szervezési Intézetében helyezkedik el, majd 1976–87 között a Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa, illetve annak megszűnte, átalakulása után 1987-től a Pénzügykutatási Rt. tudományos igazgatója, 1990-től elnök-vezérigazgatója. 1991-től egyetemi docens, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézetében. Rendkívül termékeny szerző, számos cikke, évente két-három könyve jelent meg, amelyek jelentős része a hazai és nemzetközi aktuális társadalmi, gazdasági, politikai helyzetre reagálnak. 2006-ban magyar Joseph Pulitzer-emlékdíjat kapott (életmű kategóriában).

Matolcsy György (1955–) az MKKE-n 1977-ben kap diplomát. 1978-tól a PM-ben dolgozott, majd 1985-től a Pénzügykutatási Intézetben tudományos kutató, annak átalakulása után 1987-től a Pénzügykutató Rt.-ben tőkepiaci elméleti kutató, tanácsadó. 1990-ben a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára lesz, majd 1991-ben a Privatizációs Kutatóintézet ügyvezető igazgatója. 1991–94 között az EBRD-ben a magyar Kormány képviselőjeként az igazgatótanácsban dolgozott. 1995–2000 között a Privatizációs Kutatóintézet igazgatója. 2000–2002 között gazdasági miniszter, 2002–2010 között a Privatizációs Kutatóintézet igazgatója, 2010–2013 között nemzetgazdasági miniszter, 2013-tól az MNB elnöke.

A szerkesztők között Antal jelentőségét jól mutatja, amit Lengyel László írt: „Antal köpenyéből bújtunk ki – Csillag, Szalai, Voszka, Várhegyi, Bokros, Surányi, Asztalos, Csillik, Herczog, Matolcsy, Kunos, Balázs, Gidai stb. – még azok is, akik ezt később hevesen tagadták. Gondolkodást formált. Átvertük megközelítési módjait.” (Lengyel 2012.)

A *Fordulat és reform* c. tanulmány öt szerkesztőjéből három – Bokros, Csillag és Matolcsy, mint ahogy a korábban említett Bauer és Soós is – a rendszerváltást követően politikusok lettek, és különböző kormányokban szerepet is vállaltak, lényegében a tudományos pályát elhagyták, vagy legalábbis a politikum mögé szorították. Lengyel nyilvánvalóan tudatosan maradt kívül a politikai szerepvállaláson. Aligha véletlen, hogy a felsoroltak között Lengyel László munkássága a legnagyobb, legszélesebb körű, bár inkább politológiai irányultságú.

A reformközgazdászok nem kis része tehát inkább a reformmal foglalkozott, mint a közgazdaságtannal.

Befejezésül

A magyar gazdaságtudománynak az 50-es évektől a rendszerváltásig tartó korszakának meghatározó egyéniségei két generációhoz sorolhatók.

Az első generáció tagjai a múlt század tízes, húszas éveiben születettek, nézeteiket a vulgármarxizmus határozta meg, s közülük azok tudtak tudományosan kiemelkedni, akik valóban ismerték Marx munkáit, s ha nem is tudtak vagy nem akartak rajta túllépni, megtalálták a maguk félig marxista, félig mainstream útját.

A második generáció tagjai a negyvenes, ötvenes években születettek, s az előző generációtól tanulták a gazdaságtudományt. Annyit tanultak a valódi közgazdaságtanból, amennyit oktatóik a „polgári közgazdaságtan” bírálataként tanítottak. Közülük azok emelkedtek ki, akik szorgalmuk, szerencsájuk vagy kapcsolataik révén megszerzett külföldi szakirodalmak tanulmányozásával, és/vagy külföldi tanulmányok nyomán elsajátították a közgazdasági fővonal ismereteit is. Ők már a rendszerváltás közgazdászai, egy részük reformközgazdász, akik közül sokat elszippantott, magával sodort a politika, így jó részük tudományos teljesítménye megtorpant. Akik tudományos pályán maradtak, nagyrészt az intézményi közgazdaságtan felé húzódtak (mivel ez viszonylag közel áll az általuk tanult politikai gazdaságtanhoz). Néhányan megtanulták a közgazdasági fővonal ábécéjét, de ők kisebbségben vannak.

A harmadik generáció – akiket írásunk már nem érint – a nyolcvanas, kilencvenes években születettek. Ők már nem pg-t és polgári közgazdaságtan kritikát tanultak, hanem mikro- és makroökonómiát és elmélettörténetet. Előttük már nyitva állt a korszerű szakirodalom és a világ.

Persze van itt néhány közbenső nemzedék. Például a hatvanas években születettek, akik még a marxizmus szellemében tanultak, bár az már inkább csak marxizálás volt, és sok mindent tanultak a nyugati tudományos fővonalból, bár az igen hektikus és felelőtelmes volt. Ennek a nemzedéknek a tudományos nézetei meglehetősen „rugalmasak”, a szükséglet szerint forgathatók, s a tudományba vetett hitük cinikus. Most, a 2010-es években éppen ők adják a magyar politikai elit derékhadát.

IRODALOM

- ANTAL J. (2002) Jánossy Ferenc, Bekker Zsuzsa által Jánossy Ferenc válogatott írásaiból összeállított *Mérés, trend, evolúció* című könyv megjelenésének apropóján. *Közgazdasági Szemle*, XLIX. évf. április, pp. 348–353.
- ANTAL L. (1979) *Fejlődés – kitérővel*. Budapest, Pénzügykutató Intézet.
- ANTAL L. (2004) *Fenntartható-e a fenntartható növekedés?* Budapest, *Közgazdasági Szemle Alapítvány*.
- ANTAL L., BOKROS L., CSILLAG I., LENGYEL L. & MATOLCSY GY. (eds, 1987) *Fordulat és Reform. Közgazdasági Szemle*, LXI évf. június, pp. 642–663.
- BAUER T. (1981) *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. I–II. Budapest, KJK.
- BEKKER ZS. (1999) Bródy András 75 éves. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. október, pp. 849–850.
- BEREND T. I. (2002) Megemlékezés. Pach Zsigmond Pál 1919–2001. *Magyar Tudomány*, CVIII. kötet – Új folyam, XLVII. kötet, 1. sz. p. 123.
- BEREND, T. I. (2009) *History in My Life. A Memoir of Three Eras*. CEU Press.
- BRÓDY A. (1964) *Az ágazati kapcsolatok modellje*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BRÓDY A. (1969) *Érték és újratermelés. Kísérlet a marx-i értékelmélet és újratermelési elmélet matematikai modelljének megfogalmazására*. Budapest, KJK.
- BRÓDY A. (1980) *Ciklus és szabályozás. Kísérletek a klasszikus piac- és cikluselmélet matematikai modelljének megfogalmazására*. Budapest, KJK.
- BRÓDY A. (1983) *Lassuló idő: A gazdasági bajok magyarázatához*. Budapest, KJK.
- BRÓDY A. (2002) Jánossy Ferenc: *Mérés, trend, evolúció. Bucs*, 14. évf. 1. sz. (Tavaszi) pp. 87–88.
- CSATÓ K. (2004) *Indulások és újraindulások. Közgazdasági Szemle, új folyam*, LI. évf. október, pp. 987–997.
- CSURKA I. (1986) Magyar abszurditások. *Új Látóhatár*, XXXVII. évf. 3. sz. pp. 402–410.
- EHRlich É. (1997) *Életút. Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. május, pp. 399–403.
- GEDEON P. (2013) *Az Anti-Equilibriumtól a Szocialista rendszerig és tovább. Kornai János 85 éves. Köz-gazdaság*, VIII. évf. 2. sz. pp. 35–45.
- HALM T. (2005) Csikós-Nagy Béla (1915–2005). *Közgazdasági Szemle*, LII. évf. október, pp. 719–722.
- HOCH R. (1994) *A reform gazdaságtörténetéből. (Megjegyzések Kornai János cikkéhez.) Eszmélet*, 1994. január 1., pp.147–156.
- HOLLÓ M. (1974) *Technika és társadalom*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- ISM. (1954) (Ismeretlen szerző) *A közgazdaságtudomány fellendítésének szolgálatában. Közgazdasági Szemle*, 1. sz. 1954. október, pp. 1–5.
- JÁNOSY F. (1963) *A gazdasági fejlettség mérhetősége és mérési módszere*. Budapest, KJK.

- JÁNOSSY F. (1966) *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Budapest, KJK.
- JÁNOSSY F. (1969) Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle*, XVI. évf. 7–8. sz. pp. 806–829.
- KENDE P. (2005) A tudós visszanéz – Kornai János pályamérlege. *Népszabadság*, 2005. április 23.
- KIRÁLY J. (2011) Bródy András (1924–2010). *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf. január, pp. 1–2.
- KORNAI J. (1957) *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest, KJK.
- KORNAI J. (1971) *Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*. Budapest, KJK.
- KORNAI J. (1980) *A hiány*. Budapest, KJK.
- KORNAI J. (1993) *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG Kiadó.
- KORNAI J. (2005) *A gondolat erejével – Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris.
- KOVÁCS J. M. (1996) Örökség–utánzás–felfedezés. *Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után. Töprengés leltár közben. Közgazdasági Szemle*, XLIII. évf. április, pp. 321–362.
- KOVÁCS J. M. (2013) Ágyúval verébre? A kelet-európai közgazdasági eszmék történetéről (1917–1989). 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 2013/5, 2013/6. <http://ketezer.hu/archivum/> [Letöltve: 2017. 09. 15.]
- KOVÁCS J. M. (2016) A hetvenéves Simonovits Andrásnak. Minden, amit tudni akartam a matematikai közgazdaságtanról de nem mertem megkérdezni. *Élet és Irodalom*, 2016. november 26.
- LAKATOS M. (2008) Beszélgetés Augusztinovics Máriával. *Statisztikai Szemle*, 86. évf. 12. sz. pp. 1163–1170.
- LENGYEL L. (2012): Egy fájdalmas arc. *Beszélő*, 6. évf. 42. sz. pp. 25–27. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-fajdalmas-arc> [Letöltve: 2017. 09. 20.]
- MADARÁSZ A. (2004) „A tudomány volt a legszabadabb hely a világon.” Bródy András születésnapjára. *Közgazdasági Szemle*, LI. évf. július–augusztus, pp. 605–607.
- MÁRKUS P. (1996–2000) *Közgazdaság-tudomány*. In: KOLLEGA TARSOLY I. (ed.) *Magyarország a XX. században* V. kötet. (Tudomány 2. Társadalomtudományok.) Szekszárd, Babits Kiadó. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1209.html> [Letöltve: 2017. 09. 10.]
- MURAKÖZY L. (2005) A résztől az egészig. Szellemi utazás Kornai Jánossal. *Competitio*, IV. évf. 2. sz. pp. 89–105.
- PALÁNKAI T. (1998) Ötvenéves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf. december, pp. 1061–1064.
- PETE P. (2002) A mindenkori mainsteam. *Buksz*, 15. évf. 1. sz. pp. 41–47.
- PETE P. (2006) A közgazdasági felsőoktatás sanyarú állapotáról és ennek okairól. *Élet és Irodalom*, L. évf. 39. sz. szeptember 9.
- ROMSICS I. (2011) A magyar történetírás évszázadai. *Korunk*, 22. évf. május, pp. 3–15.
- SOÓS K. A. (1986) *Terv, kampány, pénz*. Budapest, Kossuth–KJK.
- SZAMUELY L. & CSABA L. (1998) *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Budapest, *Közgazdasági Szemle Alapítvány*. www.kszemle.hu/kiadvany/Szamuely-Csaba_-_Rendszervaltozas_a_kozgazdasagtanban/ [Letöltve: 2017. 09. 10.]

- TARJÁN T. (2000) Jánosy elmélete az új növekedési elmélet tükrében. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. május, pp. 457–472.
- TRAVIN, D. (2008) Nagy reformátorok. Kornai János. A szocializmus sírásója. *Gyelo*, 2008. 11. 24. http://www.kornai-janos.hu/mem/russian/reviews/review_travin_hun.pdf. [Letöltve: 2017. 09. 10.]
- ZALAI E. (2010) Bródy András, a kaszton- és társadalmon kívüli tudós. *Sigma*, XLI. évf. 1–2. sz. pp. 1–11.
- WÉBER K. (2011) Mennyi volt az annyi? Bródy András élete 1924–2010. <http://brody-andras.hu/brody-andras-elete-es-csaladi-hatterere.html> [Letöltve: 2017. 09. 10.]

INTERNETES FORRÁSOK

[Letöltve: 2017. 09. 10.]

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

<http://www.nevpont.hu>

<http://portal.uni-corvinus.hu/>

<http://www.tortenelmitar.hu>

<https://www.neb.hu/hu>

<http://www.visszaemlekezesek.hu>

<http://www.retorki.hu>

<http://www.parlament.hu>

Reneszánsz – kezdet és vég

A magyar filozófia elmúlt negyedszázada

PERECZ LÁSZLÓ

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Az esszé a magyar filozófia utóbbi negyedszázadát tekinti át. Középpontjában a filozófiai intézményrendszer áll: az MTA Filozófiai Intézet, az egyetemek filozófiai tanszékei, a Magyar Filozófiai Társaság működését és a filozófiai könyv- és folyóiratkiadás helyzetét elemzi. Következtetése szerint a korszak a magyar filozófia reneszánszát hozta el, ugyanakkor azonban ez a reneszánsz az elmúlt években le is zárult.

Kulcsszavak: filozófiai intézményrendszer, magyar filozófia, magyar kultúra

The essay examines the last quarter of the Hungarian philosophy. In its focus stands the institutional system of philosophy: it analyses the function of the Institute of Philosophy of the Hungarian Academy of Sciences (HAS), the departments of philosophy of universities, the Hungarian Philosophical Society, and the state of the publishing of books and periodicals. According to its conclusions the era brought the Renaissance of Hungarian philosophy, at the same time, however, this Renaissance has been closed in recent years.

Keywords: institutional system of philosophy, Hungarian philosophy, Hungarian culture

Reneszánsz? Amely alighogy elkezdődött, máris véget ért? Igen, fölfogásunk szerint körülbelül ez lehetne a summája a magyar filozófia elmúlt bő negyedszázadának. De miért pont reneszánsz? A cím, magyarazzuk meg a tudomány-szak eredményeit inkább csak kívülről figyelő olvasónak, a magyar filozófia múltját elsőként színvonalasan bemutató kézikönyv címére utal vissza. Az a kötet, Hanák Tibor munkája beszélt ebben az összefüggésben reneszánszról, a 20. század első felének hazai bölcséletét „elfelejtett reneszánsznak” minősítve (Hanák 1981). A vállalkozás, ráadásul, a jeles bécsi magyar filozófiatörténész korábbi munkájának folytatásaként volt fölfogható. Ez a korábbi monográfia a maga részéről a hatvanas évek lukácsi törekvésének, a marxizmus meghirdetett reneszánszának a kudarca mellett érvelt: a marxizmus ha-

Levelező szerző: Percz László, 1111 Budapest, Magyar Tudósok körútja 2.

E-mail: percz.laszlo@mail.bme.hu

zai történetét „elmaradt reneszánszként” bélyegezve meg (Hanák 1979). A marxizmus „elmaradt reneszánszával” szemben, magyarázta Hanák, igenis létezett tehát valódi reneszánsza a magyar bölcséletnek: az a bizonyos elfeledett – a kommunista ideológia tiltásai nyomán szomorú feledésre ítéltetett – „polgári” filozófiai hagyomány. Emlekezetes munka volt a Hanáké, a magyar filozófiai múlt kutatására irányuló újabb keletű törekvéseknek a maga korlátai ellenére is bizonyosan a legjelentősebb ösztönzője. A kályha, amelytől elindult, és köpönyeg, amelyből előbújt a mostanában születő és intézményesedő tudományszak, a magyar filozófia történetírása. Ösztönző példája nyomán mi magunk is operáltunk már a reneszánsz terminusával, a hazai filozófiai múlt kutatásának áramában született tanulmányaink egyik gyűjteményének címében „fölfedezett reneszánszot” emlegetve (Percz 2009): hogy tudniillik amit a kommunizmus évtizedei feledésre ítélték, az a kommunizmus összeomlása utáni években, íme, fölfedeztetett.

Szóval, sorrendben: „elmaradt reneszánsz”, „elfelejtett reneszánsz” és „fölfedezett reneszánsz”. Most pedig, jelen összefoglalás címében, egyszerűen „reneszánsz”, amely immár éppen véget is látszik érni. Az elmúlt bő negyedszázad magyar filozófiája – a hazai bölcsélet nyolcvankilenc-kilencven utáni fejlődése – eszerint önálló szakaszt képez, amely egyfelől gyorsan virágkort eredményez – a filozófiát, történeti összehasonlításban tekintve, a magyar kultúra kivételesen sikeres-népszerű területévé teszi –, amely virágkor azonban másfelől átmenetinek bizonyul és hamar lezárulni látszik.

Esszénk, nyilvánvalóan, nem próbál magának azzal hízelegni, hogy enciklopédikusan teljes lesz, és hűvösen tárgyilagos marad. Perspektíváját szükségképp meghatározzák szerzője kompetenciájának és érdeklődésének határai. Nem tud, és nem akar tehát megemlíteni minden jelentős tendenciát és fontos fejleményt. A hazai bölcsélet elmúlt évtizedeinek csupán egyik lehetséges, vállaltan szubjektív nézőpontból megfogalmazott értelmezését adja. Középpontjába – néhány korábbi megközelítéssel megegyezően (Laczkó 2012; Boros 2014) – az intézménytörténeti megközelítést állítja; tartalmi-irányzati változások rögzítésére és személyes-egyéni teljesítmények értékelésére – ellentétben viszont szerzőjének korábbi kísérleteivel (Percz 2000, 2005) – csak marginálisan vállalkozik.

Gondolamenete a következő beosztást követi. Előbb, általánosságban, a korszak sajátosságait tekinti át, sorra véve azokat a diszkontinuitásokat, amelyek elkülönítik a megelőző korszaktól, illetve azt a kontinuitást, amely viszont összeköti azzal: az előbbiekközött a filozófia funkcióinak, tartalmi irányzatainak és intézményrendszerének változásait, az utóbbi körében a filozófiai elit teljesítményét említve. Majd, részletesebben, az intézményrendszer összetevőin megy végig, külön tárgyalva az akadémiai-egyetemi tudományosságot, a társasági filozófiát és a folyóirat- és könyvkiadást. Végül, összefoglalóan, a megképződő filozófiai „reneszánsz” kérdését veti föl, hogy tudniillik miért is ért véget szegény olyan hamar.

Kondíciók

Kiindulópontunk a nyilvánvaló tény kell legyen, hogy az elmúlt negyedszázad magyar filozófiai élete határozottan önálló arculatot mutat. A hazai filozófiának ez a kortársi szakasza egyfelől rendkívül élesen különbözik az azt megelőző korszak filozófiájától, másfelől viszont alig megkülönböztethető módon hasonlít is ahhoz. Ha a filozófia le-

gitimitási viszonyait, a meghatározó filozófiai irányt és a filozófiai intézményrendszert nézzük, a különbség óriásinak látszik; ha ellenben csak a filozófiai elit teljesítményét vesszük számba, a különbség bizvást elenyészőnek minősíthető.

A filozófia legitimitási viszonyait illetően, először is, megszűnik a filozófia és a politikai hatalom kölcsönös legitimációs kapcsolata. A filozófiának a kommunista hatalomátvétel nyomán kiépülő föltételrendszerét a pártállam ideológiájának, a marxizmus-leninizmusnak a szükségletei határozzák meg. A filozófia az új körülmények között tehát a korábbi, két háború közötti korszakhoz képest gyökeresen eltérő helyzetbe kerül: egyrészt rendkívül fölértékelődik a szerepe, másrészt viszont elveszíti tudományos jellegét és pluralitását. Mind szerepének fölértékelődése, mind tudományosságának és pluralizmusának elvesztése ugyanarra vezethető vissza: arra, hogy a filozófia a politikai hatalom legitimációs ideológiájává alakul. A kommunizmus ugyanis, emlékezetesen, ideokratikus berendezkedés: benne a politikai hatalom legitimációját a monopolhelyzetet élvező szovjet marxizmus teremti meg. A politikai hatalom ellenben, másfelől, a szovjet marxista filozófiát legitimálja: a filozófia a maga elismert szerepét annak köszönheti, hogy a hatalom igazolja azt az ideológiai-politikai funkciót, amelyet betölt. Nyolcvankilencel-kilencvennel ez a legitimációs szerkezet azonnal összeomlik. A filozófiának immár nem kell a politikai hatalmat legitimálnia, viszont a politikai hatalom sem legitimálja többé őt. A különböző filozófiai irányzatoknak – az irányzatok követőinek – immár maguknak kell megteremteniük a maguk szűkebb szakmai és tágabb kulturális legitimitását.

A meghatározó filozófiai irány tekintetében, másodsor, szintén hatalmas változások mutatkoznak. A szovjet marxizmus eredetileg Marx és Engels, illetve Lenin, egy időben Sztálin műveire hivatkozó, önmagát tudományosnak minősítő, néhány tucat tételre redukált dogmarendszer, amely a hivatalos világnézet bármifajta kritikáját „revizionizmusként” és „tudománytalanságként” bélyegzi meg és ítéli el. Tartalmi összetevőinek – a kozmológiát és természetfilozófiát kínáló ontológiának, a dialektikus materializmusnak, illetve a teleologikus történelemmagyarázattal szolgáló történetfilozófiának, a történelmi materializmusnak – a művelésére és terjesztésére kiterjedt intézményrendszer jön létre. Ebben a tekintetben nyilvánvalóan ugyancsak gyökeresen új helyzettel állunk szemben. Ez az eredetileg monopolhelyzetet, majd mindinkább csupán gyöngülő hegemoniát élvező szovjet marxizmus – az ortodox „dialmatos”-„törtmatos” irányzat – nyom nélkül fölszívódik: a plurális szerkezetűvé váló filozófiai térbe a nagy nyugati irányzatok egymással vitatkozó követői nyomulnak be. A megjelenő irányzatok három legfontosabbja, erősen leegyszerűsítve, az analitikus filozófia, a fenomenológiai-hermeneutikai megközelítés és a posztmodern beállítódás. Mindhárom szoros kapcsolatot ápol a filozófiatörténeti hagyománnyal, a hagyomány korpuszát egymástól markánsan eltérő célokra használja azonban. Metaforikusan szólva, az analitikus filozófus vitatkozik, a hermeneuta beszélget, a posztmodern bölcselő pedig játszik az európai bölcsélet kanonikus szövegeivel: az első ellenérveket szegez szembe velük, a második kérdéseket intéz hozzájuk, a harmadik meglepő fölvetésekkel igyekszik zavart kelteni olvasóikban.

A változások nyomán, harmadszor, gyökeresen megváltoznak a filozófiaművelés és -terjesztés intézményes kondíciói. A szovjet marxizmus művelésére és terjesztésére létrehozott monolit intézményrendszer működése nyomán közös tematikára, sajátos nyelvhasználatra és egységes közönségre épülő, létező filozófiai élet bontakozik ki. Ez a szovjet marxizmust újratermelő intézményrendszer összeomlik, az intézményrendszer működése nyomán ki-

alakuló filozófiai élet megszűnik: a filozófiai intézmények és a filozófiai élet tekintetében, mint alább részletesebben látni fogjuk, alapvetően eltérő kondíciók épülnek ki.

Az első három szempontból – a legitimitáció, az irányzat és az intézményrendszer tekintetében – mutatkozó diszkontinuitással szemben egyetlen szempontból viszont erős kontinuitás fedezhető föl. Ez a szempont a filozófiai elit teljesítménye.

A filozófiai elit megelőző egy-másfél évtizedben fölmutatott teljesítményeit szem előtt tartva ugyanis a filozófia posztkommunista átalakulása szinte észrevehetetlen marad. Míg az előbbi szempontokból a folyamat radikális megszakíttósága tűnik föl, addig innen tekintve figyelemre méltó folytonosság mutatkozik. A filozófiai elit nyolcvankilenc-kilencven utáni szakmai tevékenysége, közönségesen szólva, semmiben sem különbözik a hetvenes-nyolcvanas években kifejtett szakmai tevékenységétől. A jelenség nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll az ötvenhat utáni magyar kommunista rendszer posztsztálinista jellegével. A kádári berendezkedés nem sztálini-totalitárius diktatúra immár: lassanként – paternalista stílusban megvalósított – posztsztálini-autoriter diktatúrává alakul. A rendszer fokozatosan elveszíti ideokratikusságát: ciklikusan, de mind erőteljesebben csökkenti, majd megszünteti a filozófus szakmára nehezedő ideológiai nyomást. A hetvenes évek elejének hírhedt „filozófus-pere”, a Lukács-tanítvány kritikai marxisták iskolája ellen 1973-ban foganatosított adminisztratív pártintézkedés nehezen fölmérhető károkat okoz ugyan, e nemből azonban az utolsó hasonló beavatkozásnak számít. Az évtized második felétől, illetve a nyolcvanas évektől a meghatározó filozófiai műhelyekben az ideológiamentes szakmai tevékenység válik kizárólagossá, a mintaadó – elsősorban a filozófiatörténet, a logika-tudományfilozófia és a nyelvfilozófia területén megszülető – bölcséleti teljesítmények pedig kivétel nélkül a kortársi nyugati áramlatok hatása alatt bontakoznak ki. A kommunizmus utolsó évtizedére ilyenformán a marxizmus-leninizmus dominanciája pusztán látszólagossá válik: az uralkodó filozófia nyilvánosan még bírálhatatlan, ténylegesen már semmiféle hatást nem gyakorol. Az átalakulás jelentősége ebből a szempontból nem több, mint hogy a nyugati irányzatok – az említett analitikus, fenomenológiai-hermeneutikai és posztmodern megközelítések – immár akadálytalanul a nyilvánosság elé léphetnek.

Intézmények

A magyar filozófiai tudományosság tágan fölfogott intézményrendszere, mint ismeretes, fokozatosan, három szakaszban épül ki: a 17. század közepén, a 18. század végén és a 19. század első felében, illetve a 19. és a 20. század fordulóján. Az első szakasz egy filozófiai műhöz, a második szakasz két filozófiai vitorsorozathoz, a harmadik szakasz végül egy filozófiai könyvsorozathoz köthető. A filozófiai mű Apácai Csere János *Magyar Encyclopediája* (1655), a két filozófiai vitorsorozat az úgynevezett Kant- és Hegel-vita (1792–1822; 1839–1842), a filozófiai könyvsorozat pedig az Alexander Bernát és Bánóczi József szerkesztette *Filozófiai Írók Tára* (1881–1927) (Percz 1998, 2004, 2007). A harmadik szakasz nyomán megszilárduló intézményrendszer három pillérré épül: az akadémiai-egyetemi tudományosságra, a társasági filozófiára és a plurális folyóirat- és könyvkiadásra. Ez az intézményrendszer lesz az, amely a két háború között – bizonyos változásokkal – fennmarad (Percz 2001; Hell–Lendvai–Percz 2000: 13–34), és amelyet a kommunista korszak fölszámol (Hell–Lendvai–Percz 2001: 11–27). Ebből a szempont-

ból tekintve, a posztkommunista átmenetnek az a jelentősége, hogy ezt az intézményrendszert újjáépíti.

Ez az újjáépítési folyamat a legkevésbé az akadémiai tudományosság vonatkozásában értendő szó szerint. Ebben a szférában ugyanis természetesen nem az eredeti, a reformkori Akadémia kereteinek újjáépítéséről, hanem a kommunista korszakban kiépített akadémiai intézményhálózat keretében 1957-ben létrehozott Filozófiai Intézet státuszának és pozícióinak megőrzési kísérleteiről van szó. A Filozófiai Intézet negyedszázados történetét részben tudománypolitikai döntések, részben vezetési sikerek-kudarok határozzák meg. Az egymást követő igazgatók – sorrendben: Tamás Gáspár Miklós, Nyíri Krisztof, Borbély Gábor, Vajda Mihály, Boros János és Hörcher Ferenc – a tágabb politikai és a szűkebb tudománypolitikai feltételek között igyekeznek tevékenykedni. Az Intézet az előírt ideológiai kutatások kényszerétől már jó ideje megszabadult kutatóműhelyként éri meg a politikai változásokat. Akkori tevékenysége, a hagyományosan gazdag filozófiatörténeti, illetve tudomány- és nyelvfilozófiai kutatások mellett, különösen két területen eredményez említésre érdemes teljesítményeket: a vallásfilozófiai-vallástörténeti kutatásokban és – az intézet önálló egységként működő, kiemelkedő információs, szolgáltató és kiadványszervező centrumnak számító Lukács-archívumnak köszönhetően – a Lukács-kutatásban. A csupán átmeneti szerepet vállaló – az intézettel szembeni politikai támadásokat kivédeni igyekvő – Tamás Gáspár Miklós után Nyíri Kristóf igazgatói működése (1995–2005) hozza el az első konszolidációs periódust. Az ő programja nyomán az intézeti munka középpontjába az információs társadalom problémáinak kutatása kerül. A program a számítógép-hálózatok elterjedése nyomán kialakuló információs társadalomban komplex filozófiai reflexiót igénylő problémahalmazt ismer föl. A szorosan az igazgató kutatásaira épülő belátás szerint a számítógép-hálózatok elterjedése következtében kibontakozó kommunikációs forradalom körülményei között hagyományos fogalmak sora nyer új értelmet, a folyamat pedig egyszerre veti föl az ismeretfilozófiai, a kommunikációfilozófiai és a filozófiatörténeti reflexió szükségletét. Az ez irányú kutatásokba, alkalmi projekteken dolgozva, az intézet valamennyi, hagyományos kutatásokat is folytató – filozófiatörténeti, társadalomfilozófiai, tudomány- és nyelvfilozófiai, illetve vallásfilozófiai – kutatócsoportja bekapcsolódik. Az ő irányítása alatt folyik az Intézet reprezentatív nagykutatása, alcíme szerint a „Nyitott magyar kultúra” egyes területeit szisztematikusan áttekintő, „Recepció és kreativitás” című projekt is. A Nyírit követő igazgatók sorában Borbély Gábor és Vajda Mihály csupán átmeneti szerepet kap – az akadémiai intézetkonszolidációs folyamatnak az Intézet számára kedvezőtlen következményeit igyekeznek elhárítani –, az utána következő Boros János igazgatói periódusa (2010–2013) ellenben az intézet korszakbeli történetének mélypontját hozza el. Az intézetkonszolidációs folyamat áramában, határozott politikai nyomásra kinevezett vezetőként az intézeti munka racionalizálása és modernizálása lenne a feladata, ő azonban szolid vezetői munkavégzés helyett ámokfutásba kezd: maga fabrikálta követelményekre hivatkozva – és egyébként még az abban foglaltakat is szisztematikusan megsértve – tisztogatásokat indít el. Napisajtóba is beszivárgó visszhangot keltő és bírósági pereket eredményező működése voltaképp a filozófuselit meghatározó szereplői ellen indított, 2011-es politikai-jogi támadássorozat előzményeként értékelhető (Perecz 2011). Az őt követő jelenlegi igazgató, Hörcher Ferenc irányítása (2013–) hozza el aztán az újabb, ma is tartó konszolidációs periódust. Ő sikeresen védi ki az Intézet úgymond tudományfilozófiai intézetti alakításának – praktikusán: fölszámolásának – az akadémiai vezetéstől

származó tervét, az intézményt az időközben kialakított Bölcsészettudományi Kutatóközpont változatlan profilú filozófiai intézeteként irányítja. Az Intézet szenved ugyan el veszteségeket – a kutatói létszám csökken, a Lukács-archívum szervezetenként az Akadémiai Könyvtárhoz kerül –, mégis a fiatalítás irányába induló és a megélenkülő nemzetközi kapcsolatokat ápoló, hatékonyan működő tudományos intézménnyé válik.

A felsőoktatásban, tudvalévően, hatalmas változások mennek végbe. A változások egyszerre járnak az egyetemi filozófiaoktatás – a hagyományos marxista filozófia oktatásának megszűnése nyomán előálló – mennyiségi térszűkítéssel és visszaszorulásával, illetve egyszerre eredményezik a filozófusképzés pluralizálódását és színvonal-emelkedését. A filozófiának, egyrészt, tehát megszűnik a kötelező „ideológiai” tantárgy jellege: ez kisebb intézményekben a filozófiai kurzusok teljes megszűnéséhez, nagyobb intézményekben a filozófiára szánt óraszámok jelentős csökkenéséhez vezet – részben filozófiai propedeutikai, részben az adott intézmény profiljához igazított alkalmazott filozófiai tematikákkal. A filozófusképzés, másrészt, gyökeresen átalakul. Korábban, ismeretesen, teljes értékű filozófusdiplomát mindössze egyetlen intézményben lehetett szerezni: a budapesti ELTE-n. Az ELTE mellett most önálló filozófusképzés indul meg számos más intézményben: a debreceni, a miskolci, a szegedi és a pécsi, majd a szombathelyi és kaposvári egyetemen, a katolikus és református egyetemen, illetve az egri főiskolán is. A tíz intézmény közül máig a budapesti számít a meghatározónak. A Bence György, Kelemen János, majd Bodnár István irányította budapesti tanszékcsoport-intézet marad a vezető egyetemi oktatási és kutatóműhely: itt tanítanak mind az angolszász-analitikus, mind a kontinentális-fenomenológiai-hermeneutikai irányzatok legjelentősebb képviselői, itt folynak a legfontosabb filozófiatörténeti, politikafilozófiai, vallásfilozófiai, tudományfilozófiai, nyelvfilozófiai és logikai kutatások. A korszak kezdetén gyorsan népszerűvé váló és komoly hallgatói érdeklődést vonzó filozófusképzés számára ugyanakkor kedvezőtlen következményekkel jár a többszintű egyetemi képzés bevezetése. Ez az önálló filozófusképzés megszűnéséhez, a „szabad bölcsészet” alapképzési szakon belüli szakiránnyá zsugorodásához, illetve a mesterképzés szintjére szorulásához vezet. A tapasztalatok szerint mindez kihat a hallgatói érdeklődésre is: a korábbi években tömegeket vonzó szakokon mára egy-egy évfolyamban általában alig több mint tucatnyi hallgató tanul. A filozófiatudomány szakmai utánpótlását biztosító – és a filozófia tudományos legitimációját megteremtő – doktori képzés, a dolgok jelenlegi állása szerint, a következő intézményekben folyik. Az ELTE-n analitikus filozófiai, antik filozófiai, esztétikai, fenomenológiai, hermeneutikai, logikai, politikai filozófiai és újkori filozófiai programmal; a Debreceni Egyetemen filozófiatörténeti, modern filozófiai és esztétikai programmal; a Szegedi Tudományegyetemen metafizikai és metafizika-kritikai, etikai, társadalom- és alkalmazott-filozófiai és művészetfilozófiai programmal és a Pécsi Tudományegyetemen ismeretelméleti, etikai, társadalomfilozófiai, kommunikációfilozófiai, klasszikus német filozófiai, kortárs filozófiai és analitikus filozófiai programmal. Ezt a kínálatot egészíti ki a Central European University analitikus filozófiai és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem – érdekes módon saját filozófiai alapszak nélkül szerveződött – tudományfilozófiai és tudománytörténeti programja.

A társasági filozófia megerősödik és pluralizálódik: az újjászerveződő filozófiai társaság mellett új szerveződések sora jelentkezik. A társasági filozófia középpontjában álló Magyar Filozófiai Társaság egyszerre régi és új intézménye a hazai filozófiai intézményrendszernek. A filozófiai tudományosság művelésének és terjesztésének szervezetenként

az előző század elején, 1901-ben alakul meg, és hosszú ideig alapvető szerepet játszik a filozófia szélesebb körű népszerűsítésében és kulturális legitimációjának erősítésében. A koalíciós évek végén, a tudományos társaságok többségéhez hasonlóan, beszüntetni kényszerül a működését. A magyar filozófusok tudományos és szakmai érdekvédelmi egyesületeként a kommunista rendszer alkonyán, 1987-ben alakul újjá. Alapszabály szerinti célja, hogy elősegítse a filozófia tudományos művelését, közreműködjön a filozófiai kultúra gyarapításában, hozzájáruljon a hazai filozófia művelőinek együttműködéséhez. A Tőkei Ferenc, Nyíri Tamás, Nyíri Kristóf, Pléh Csaba, Csejtei Dezső, Bacsó Béla, Weiss János és Gyenge Zoltán egymást követő elnökségével működő szerveződés az évek során valóban a hazai filozófusszakma meghatározó intézményévé emelkedik. Taglétszáma mára meghaladja a négy és félszáz főt, rendezvényeinek – előadásainak, vitáinak, konferenciáinak – száma eléri az évi harmincat. Évente két kiemelt rendezvénye van. Az egyik a külföldi előadók meghívásával szervezett díszelőadás: az elmúlt években ennek keretében Derridától Habermasig, Dennettől Swinburne-ig, Searle-től Hintikkáig és Manfred Franktól Albrecht Wellmerig a nemzetközi filozófia számos kortársi nagysága tartott magyarországi előadást. A másik a Szegedi Tudományegyetem filozófia tanszékével társszervezésben, „Lábjegyzetek Platónhoz” címmel tartott konferenciasorozatot: ezek anyagából már több mint tucatnyi kötet látott napvilágot. A nagyrendezvények mellett a társasági élet javarészt az egyes szakosztályokban zajlik; közülük jelenleg öt működik: az antik és középkori filozófiatörténeti, a fenomenológiai, a vallásfilozófiai, a hermeneutikai és az etikai szakosztály, valamint az analitikus filozófiai szakosztály. A filozófiai élet organizálásban kiemelkedő szerepet játszott a Társaság hírlevele, az évi két-tő-négy számmal jelentkező, időközben nyomtatott változatában azonban sajnálatosan megszűnt *MFT-Hírek*. Ebben rövid tanulmányok és recenziók mellett főként szakmai információk jelentek meg: a hazai könyvkiadás filozófiai tárgyú köteteknek és a hazai folyóirattermés filozófiai vonatkozású tanulmányainak bibliográfiái, hazai és nemzetközi konferenciafölvívások és konferenciabeszámolók, a nemzetközi filozófiai élet eseményeinek és a külföldi filozófiaoktatás tapasztalatainak ismertetései, a szakmai érdekvédelem dokumentumai és vitáik.

A Magyar Filozófiai Társaság mellett, említettük, a társasági filozófiának számos más szerveződése jelentkezik: ebben a tekintetben korszakunk történeti összehasonlításban is a magyar filozófia kiemelkedő szakaszának mondható. A szerveződések itt csupán felsorolásszerűen tudjuk megemlíteni. Vannak közöttük valamely idegen nyelvű filozófia recepciójában érdekelt társaságok – mint a Német–Magyar Filozófiai Társaság és a Magyarországi Francia Nyelvű Filozófiai Társaság –; vannak filozófiai irányzat vagy filozófiai diszciplína művelésében érdekelt csoportosulások – mint a Magyar Fenomenológiai Egyesület, a Magyar Daseinanalitikai Egyesület vagy az Alkalmazott Filozófiai Társaság –; van filozófiai korszakkal foglalkozó kutatókat összefogó tömörülés – mint a Magyar Patrisztikai Társaság –; és van számos, a filozófia kanonikus alakjával foglalkozó társaság – mint a Magyarországi Aquinói Szent Tamás Társaság, a Magyar Kierkegaard Társaság, a Magyar és Közép-Európai Whitehead Egyesület, a Magyar Wittgenstein Társaság, a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság és a Bibó István Szellemi Műhely. Hogy a magyar filozófiában nem csupán jelentős egyéni teljesítményekről, hanem mindinkább valamiféle filozófiai életről is beszélhetünk, nem csekély mértékben a gazdag társasági filozófiának köszönhető.

A folyóirat- és könyvkiadás alapvetően megújul és gyökeresen átalakul. A változások lényege a kiadási struktúra pluralizálódása és a cenzurális szempontok teljes megszűnése. A kommunista időszak, emlékezetesen, egyfelől szigorúan egycsatornás állami kiadói rendszert működtet, másfelől fokozatosan enyhül – ám a szűkkeblűen megkonstruált filozófiatörténeti kánon fönntartásának és a modern-kortársi művek ideológiai-politikai szempontú szelektálásának-tiltásának formájában a legutolsó évekig érvényesülő – cenzúrát gyakorol. Az új helyzetben a struktúra többcsatornássá válik, az ideológiai-politikai szempontok eltűnnek, lehetőség nyílik a szabad kánonképzésre és újraképzésre. Vállalkozókedvtől és anyagiaktól függően minden és mindenki kiadható tehát. Ennek következtében filozófiai szövegek, megint ezt mondhatjuk, a hazai filozófiatörténeti folyamat egészét tekintve is kiemelkedő gazdagságban jutnak el a magyar olvasóhoz. A filozófiai folyóirat-kiadás eredetileg, a kommunista korszak végén, összesen négy orgánusra épül: a filozófiai tudományosság hivatalos akadémiai közlönyére, a *Magyar Filozófiai Szemlére*, az eredetileg vallástörténeti-valláselméleti irányultságú *Világosságra*, a tradicionálisabb marxizmus-leninizmus szellemében született eredményeket közlő *Tájékoztatóra*, illetve a nyitottabb szellemben szerkesztett *Filozófiai Figyelőre* – figyelemre méltó, hogy közülük mára már csak egyetlen, a *Szemle* maradt meg. Elindult viszont számos új folyóirat, bár több közülük időközben beszüntette a működését. Ismét csak felsorolásszerűen: *Aspecto*, *Athenaeum*, *Elpis*, *Existentia*, *Gond*, *Kellék*, *Különbség*, *Nagyerdei Megálló*, *Passim*, *Polányiána*, *Pro Philosophia Füzetek*, *Vulgo*. A könyvkiadás, hasonlóképpen, nehezen számba vehető gazdagságban tesz közzé filozófiai műveket. Korábban, az átmenet előtt az önálló filozófiai munkák kiadása inkább csupán pár kiadó sorozatára korlátozódik; így az Akadémiai által újjáindított *Filozófiai Írók Tárára* vagy a Gondolat *Gondolkodók* és *Etikai gondolkodók* című sorozatára. Most a már korábban is filozófiával foglalkozó könyvkiadók mellett új kiadók sora alakul, gyakran kifejezetten filozófiai tematikát követve. Néhány meghatározót kiemelve közülük, zárójelben az általuk működtetett filozófiai sorozatokat is. Akadémiai (*Filozófiai Írók Tára*), Atlantisz (*Kísértések*, *Kútnál*, *Mesteriskola*, *Veszedelemes viszonyok*), Attraktor (*Ad Hominem*), Áron, Jelenkor (*Dianoia*), Gondolat, L'Harmattan (*A filozófia útjai*, *Argumentum*, *Cogito-könyvek*, *Dasein Könyvek*, *Rezonőr*), Osiris (*Horror metaphysicae*), Pro Philosophia, Tipotex, T-Twins (*Athenaeum-könyvek*). A kiadók munkája több évtizedes lemaradást pótol gyors ütemben: a kiadott művek nyomán fordításban a magyar olvasó elé kerülnek az európai filozófiai kánon legjelentősebb irányai és alkotói, a preszókratikusoktól a dekonstrukcióig, Parmenidészről Derridáig. Különösen kiemelkedőnek és nemzetközi összehasonlításban is jelentősnek látszik a könyvkiadásban megmutakozó Kierkegaard-, Nietzsche-, Heidegger- és Foucault-recepció, egyszerre demonstrálva a kutatói és az olvasói érdeklődést. Bízást elmondható: a filozófiai könyvkiadás a hazai eszmetörténetben valószínűleg még sosem volt olyan gazdag, mint a mögöttünk hagyott évtizedekben. Abban, hogy a filozófia afféle kortársi szellemi divattá kezdett válni, a folyóirat- és könyvkiadás által gerjesztett és kielégített olvasói szükséglet is fontos szerepet játszott.

Kezdet és vég?

„A kortársi magyar filozófia most, a mögöttünk hagyott évtizedben állt talpra. Kiépítette önálló intézményeit, megvívta a legitimitációjáért folytatott harcait, létrehozta fontos teljesítményeit, és legfőképpen elkezdte megteremtteni azt, amit majd filozófiai életnek

nevezhetünk. Hogy a kortársi filozófia kétségtelen népszerűsége valamiféle efemer szellemi divat marad-e vagy esetleg nagyszabású filozófiai megújulás előhírnöke lesz, ma még nem látható előre. A kilencvenes évek fejleményei mindenesetre várakozással tölthetik el az érdeklődőt.” (Perecz 2000: 183.)

Nos, a kilencvenes évek fejleményeit értékelő beszámolóink optimizmusa jó másfél évtized után, a mából tekintve egyenesen megmosolyogtatónak tűnik. A „kortársi filozófia kétségtelen népszerűsége”, mit mondjunk, nem lett valamiféle „nagyszabású filozófiai megújulás előhírnöke”. Ha valahogyan értékelhető, bizony inkább „efemer szellemi divatnak” bizonyult.

Többféle magyarázattal kísérletezhetünk. Mondhatjuk, hogy a hazai folyamat világszerte tapasztalható trendbe illeszkedik: a humántudományok – közöttük a filozófia – mindenütt legitimációs deficittel küzdenek, és mindenütt visszaszorulóban vannak. Fölvehetjük, hogy az elmúlt években a filozófia „társadalmi megbízatása” látszik megszűnni. Míg a jogállami forradalom igényelte a filozófiai megalapozást – a liberális politikafilozófia állt a háttérben –, addig a jelenlegi nacionalista ellenforradalom nem támaszkodik filozófiai alapokra – kifejezetten ellenséges a bölcséleti spekulációval szemben. A kurzus eszmei igazolásának feladatát legfeljebb a hivatalos emlékezetpolitikát legitimáló történettudomány és az irodalmi kánont antimodern irányba áthangszerelő irodalomtörténet-írás látja el. Gondolhatunk arra, hogy a kedvező folyamatokat a durva politikai beavatkozás szakította meg: a magyar filozófia virágzásának a filozófuselit elleni 2011-es, emlékezetesen gusztustalan ideológiai és jogi támadássorozat vetett véget (Weiss 2014). Magunk azonban leginkább arra hajlanánk, hogy a reneszánsz gyorsan bekövetkező vége a magyar kultúra antifilozofikus szerkezetével (Perecz 2015) áll összefüggésben. A virágkor talán szükségképp bizonyult rövid életűnek, a reneszánsz talán szükségképp zárult le hamar: a fejleményekben az irodalmias-antifilozofikus magyar kultúra adottságai mutatkoztak meg. Sőt, talán a 2011-es kormányzati hajsza tárgyai sem véletlenül lettek a filozófusok: a filozófiát éppen a hazai kulturális beágyazottságának hiányai jelölték ki az ideális szerepre, hogy a tekintélyuralom kiépítői éppen vele statuáljanak példát (Perecz 2014).

A filozófiai reneszánsz vége? Meglehet, csak a magyar kultúra világrendjének helyreállása.

IRODALOM

- BOROS G. (2014) Brief aus Ungarn. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Vol. 62. No. 1. pp. 123–135.
- HANÁK T. (1979) *Az elmaradt reneszánsz. A marxista filozófia Magyarországon*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- HANÁK T. (1981) *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- HELL J., LENDVAI L. F. & PERECZ L. (2000) *Magyar filozófia a XX. században. Első rész*. Budapest, Áron Kiadó.
- HELL J., LENDVAI L. F. & PERECZ L. (2001) *Magyar filozófia a XX. században. Második rész*. Budapest, Áron Kiadó.

- LACZKÓ S. (2012) A filozófiai élet jelene Magyarországon. Intézmények, műhelyek, közösségi fórumok. In: *Erdélyi Múzeum*, Vol. 74. No. 1. pp. 157–169.
- PERECZ L. (1998) Philosophy in Hungary. In: EDWARD CRAIG (ed.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Vol. 4. London, Routledge, pp. 567–573.
- PERECZ L. (2000) Talpraállás után. Magyar filozófia a kilencvenes években. *Századvég*, Vol. 18. ősz, pp. 163–188.
- PERECZ L. (2001) Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In: LACKÓ MIKLÓS (ed.) *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 28.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet. pp. 9–42.
- PERECZ L. (2004) A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In: MESTER BÉLA & PERECZ LÁSZLÓ (eds) *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. (Recepció és kreativitás.) Budapest, Áron Kiadó. pp. 40–74.
- PERECZ L. (2005) Nach dem Neubeginn. Zur Lage der ungarischen Philosophie seit 1989. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Vol. 53. No. 2. pp. 277–285.
- PERECZ L. (2007) Magyar filozófiatörténet. In: BOROS GÁBOR (főszerk.: *Filozófia*. (Akadémiai Kézikönyvek.) Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 1146–1172.
- PERECZ L. (2009) *A fölfedezett reneszánsz. Filozófiatörténeti tanulmányok*. [Veszprém], Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.
- PERECZ L. (2011) A filozófusok és ellenségeik. Rémtörténeti adalékok. *Beszélő* (III. folyam, XVI. évf.), No. 1–2. pp. 86–91.
- PERECZ L. (2014) Ki a filozófus? A filozófus-ügyről, három év után. In: SZÁNTÓ VERONIKA (ed.) *A szabadság iskolája: Köszöntő kötet Ludassy Mária tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan. pp. 279–287.
- PERECZ L. (2015) Négy kísérlet. A magyar filozófia elmaradottságának diskurzusáról. *Magyar Tudomány*, Vol. 176. No. 1. pp. 87–95.
- WEISS J. (2014) A „hazai” filozófia helyzete tegnap és ma. Nézzen szét, nézzen magába! *Élet és Irodalom*, (LVIII. 14.) április 4. p. 13.

Centrum és periféria a történetírásban, avagy hol helyezkedett el a Párttörténeti Intézet folyóirata

B. KÁDÁR ZSUZSANNA

Wesley János Lelkészképző Főiskola

Az 1945–1989 közötti magyar történettudomány sajátos része az önálló almezőként értelmezhető munkásmozgalom-történet. A magyar munkásmozgalom történetírásának centrumában a Párttörténeti Intézet állt. Az esettanulmány azzal foglalkozik, hogy az Intézet folyóirata, a *Párttörténeti Közlemények* (1955–1987) hogyan mutatja be az ott folyó kutatásokat, mely pártokkal, országokkal foglalkoztak a legtöbbit. A tanulmány második része Borsányi György Kun Béla-könyvének kálváriáját elemzi, mint a pártirányítás és a történettudósok kapcsolatának esettanulmányát.

Kulcsszavak: magyar munkásmozgalom, marxizmus, Párttörténeti Intézet, *Párttörténeti Közlemények*, pártirányítás

We can describe the historiography of the Hungarian Labour Movement as a relatively autonomous academic field of the Hungarian historiography. The Institute of Party History was the most significant contributor to the historiography of this field. This case study deals with “Party History Bulletins” (1955–1987) that has been showing various researches that concentrated mainly on political parties, and workers’ movement of different countries. The second part of the study introduces the stormy story of the book about Béla Kun, written by György Borsányi, as a relevant case story for the relations of party leadership and historians.

Keywords: Hungarian labour movement, Marxism, Institute of Party History, Party History Bulletins, party leadership

Levelező szerző: B. Kádár Zsuzsanna, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1084 Budapest,
Dankó u. 11. E-mail: zskadar60@gmail.com

A munkásmozgalomtörténet-írás mint virtuális tér

A közelmúltban Pók Artilla történész részletes elemzést készített a közép-európai poszt-kommunista országok marxista történetírásáról. A szocialista politikusok, politikus társadalomtudósok első generációja a 19. század végén született. A magyarok közül Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond állítható előtérbe. Számukra „a történelmi materializmus volt az univerzális eszköz a történelem hajtóerőinek megértéséhez” (Pók 2015). A következő, második generáció – többek között Molnár Erik – legfontosabb törekvése az első világháború okainak és következményeinek elemzése lett. Az 1920 és 1930 között születettek harmadik generációja – Berend T. Iván, Ránki György, Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, valamint a többiek – a XX. század nagy kataklizmáit, Sztálin és Hitler Európáját értelmezték írásaikban. Azok az történészek, akik a második világháború idején vagy azt követően születtek – idetartozik Gergely Jenő, Izsák Lajos, Balogh Sándor, Krausz Tamás –, az „emberarcú szocializmus” esélyeit kutatták, kutatják. A történészek fiatalabb generációja – Rainer M. János, Ungváry Krisztián, Kende Tamás, Konok Péter és mások – pedig a volt szovjet blokk társadalmainak vizsgálatát végzik, arról írnak, hogy a globális kapitalizmus rendjébe történő betagozás-e az egyetlen opció, vagy más alternatívák is kínálkoznak.

A rendszerváltásig a magyarországi történészek – akárcsak a környező közép-kelet-európai országokban – a szovjet típusú intézményrendszer keretei között alkottak. A társadalomtudományokat igen szorosan ellenőrizte a Párt Tudományos és Kulturális Osztálya¹. Az MTA működtette a kutatóintézetek hálózatát, azt a tudományos akadémiát, melynek autonómiája véges volt... A fő hangsúly – legalábbis a régebbi időkkel foglalkozó történetírás esetében – a polgári történetírás marxista-leninista újraértékelésén volt, s nem annyira az új, elsődleges források feltárásán. Sem a tudományos fokozatszerzésnél, sem a felsőoktatásban nem lehetett előrelépni, ha a jelölt nem bizonyította be megfelelő jártasságát a marxizmus-leninizmus különböző területein.

A kommunista rendszer legitimitása, identitása szempontjából leginkább szenzitív témákat – mint a munkásmozgalom és a baloldali pártok, hangsúlyosan a kommunista párt történetét – az MSZMP KB-nak alárendelt Párttörténeti Intézet vizsgálta. (Az illetékesség sajátos objektivációja volt, hogy a tizkötetesre tervezett *Magyarország történetének* kilenc kötetéből az 1–8., illetve a 10. – historiográfiai – kötet az MTA Történettudományi Intézetének hatáskörébe tartozott, ahogyan az 1945 utáni időszakot lefedni tervező kilencedik kötet a Párttörténeti Intézet hatáskörébe.) 1989-ig – bár évtizedről évtizedre gyengülő szigorral – a politikusok társadalmi-politikai elkötelezettséget vártak a történettudománytól, így az Intézet munkatársainak egy része politikai megrendelésre (is) kénytelen volt dolgozni. Mégis, vagy éppen ezért a magyar munkásmozgalomtörténet-írás centrumába került a fővárosban és annak is a központi, belső kerületében székhellyel rendelkező intézmény. Szemben azokkal a korabeli vidéki intézményekkel, s egyetemi hálózataikkal, melyek inkább a perifériát jelentették, s amelyek – egy-két kivételtől eltekintve – a láthatatlanságba burkolódtak.

¹ Az MSZMP Tudományos és Kulturális Osztálya 1957 és 1963 között, utána Tudományos és Közoktatási Osztály 1964-től négy éven át, majd Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály néven volt az egy-pártrendszer része.

A párttörténészek, kommunista történészek, propagandatörténészek, a szovjet típusú történetírás művelői egy töről fakadtak: náluk a korábbi nemzeti szempontú történelemértelmezést a marxizmus-leninizmus tantételeit követő osztályszempontú történelemfelfogás váltotta fel. A munkásmozgalom történetének kutatására különösen nagy gondot fordítottak. A radikális identitáspolitikai fordulat jegyében a két világháború közötti Horthy-korszak Hitler és Mussolini rendszeréhez hasonlóan – Romsics Ignác kifejezését használva – „fasiszta diktatúrává stilizálódott” (Romsics 2008: 271). A párt hivatásos történészei, mikor a XX. századról írtak, arra tették a hangsúlyt, hogy a „nacionalizmus maradványainak leküzdése”, a „kizsákmányoló osztályok felszámolása” útján haladt a magyar társadalom. 1962-ben leírásuk szerint „befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, s ezzel a magyar nép a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett”.

A marxista történelemszemléletről átfogó képet kaphatunk a Párttörténeti Intézet folyóiratának, a *Párttörténeti Közleményeknek* a tanulmányozásával.

A PTI folyóirata, az „origo”

A hazai párttörténeti kutatások központja a későbbi Párttörténeti Intézet, a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 30. évfordulóján, 1948 novemberében kezdte meg munkáját Magyar Munkásmozgalmi Intézet néven. A megalapításról szóló párthatározat értelmében: „Az Intézet célja elsősorban a magyar munkásmozgalom történelmére és jelenére vonatkozó dokumentumanyag rendszeres és tervszerű gyűjtése, rendezése, feldolgozása. Ezzel párhuzamosan a dokumentumanyag publikálása, a magyar munkásmozgalom harcos és hősi hagyományainak népszerűsítése. Annak előmozdítása, hogy a magyar munkásmozgalom történetének gazdag tanulságai a jelen gyakorlatban felhasználásra kerüljenek és alkalmazást nyerjenek. Az Intézet célja másodsorban a nemzetközi munkásmozgalom történetére vonatkozó anyagok tervszerű és rendszeres gyűjtése.” (Idézi Urbán 1973: 1309.)

Az ötvenes évek magyar történetírásának – a politikai elvárások szerint – mindenképp az osztályharc állomásait kellett bemutatnia, koronként. A kutatás fő hangsúlyai a legújabb kor történetére és a munkásmozgalom történetére helyeződtek. A paraszti, elsősorban agrárproletár mozgalmak és a munkásmozgalom különösen nagy figyelmet kapott. Ez utóbbi tekintetében hangsúlyos volt a mozgalmon belüli irányvonalak felvázolása, a szociáldemokrácia „árulásának” bemutatása. A két világháború közötti korszak egyértelműen fasisztának lett bélyegezve.

Az Intézetben 1949 és 1956 között mintegy félszáz kiadvány jelent meg. Közülük is kiemelkedett a *Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* című, négy vaskos kötetet felvonultató sorozat.

A Munkásmozgalmiból 1955-ben Párttörténeti Intézetre keresztelt intézmény ontotta a munkásmozgalom-történeti összefoglalásokat, illetve kézikönyveket. Nemes Dezső – korábbi igazgató – irányításával készült a többszerzős *Magyar forradalmi munkásmozgalom története* című, háromkötetes munka.

Rögtön a kezdetektől az Intézet saját szakmai orgánummal is rendelkezett. 1955-ben a *Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője* címmel kéziratban jelent meg, Erényi Tibor szerkesztésében. Jogutódja az 1956 és 1989 között kiadott *Párttörténeti Közlemények* volt, amely nevének megfelelően főként a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom témaköréből közölt tanulmányokat, rövidebb forrásokat. A negyedéves folyóiratot 1959

és 1967 között Erényi Tibor és Zsilák András szerkesztette. Utána 24 éven át szerkesztőbizottság és felelős szerkesztőként Szabó Bálint, majd 1982-től hat éven át Sipos Levente irányította a lapkészítés munkálatait.

Az „alapító Atyák” a folyóiratról úgy fogalmaztak, hogy „fegyvert akarunk adni olvasóink kezébe a párt múltjának, történelmi harcainak nemzetformáló jelentőségét lebecsülő vagy kétségbevonó, a felszabadulás óta elért eredményeket semmibevevő vagy becsmérítő nézetek és álláspontok elleni eszmei harchoz” (MMIÉ 1955: 6). Nézzük meg részleteiben, hogyan és milyen írásokkal „sikerült ezt elérniük”, illetőleg milyen arányban találkozunk a folyóirat fennállásának 32 éve alatt azzal a tendenciával, amellyel a párt mindenkor hivatalos álláspontjának védelmére keltek?!

Kutatási hipotézisünk az volt, hogy a lapban túltengtek a szocialista táborot dicsőítő írások, és elsősorban a szocialista országokra fókuszáltak.

A repertórium alapján 1955 és 1987 között megjelenő számoknál a tanulmányokat választottuk ki, mint a legfontosabb tudományos igényű közléseket. Ezekről a hosszabb, érvelő munkákról lehetett feltételezni, hogy tükrözik a szerkesztőség véleményét, a párt irányvonalát.

Külön kategóriákban vizsgáltuk a kommunista és a szociáldemokrata párttal foglalkozó tanulmányok, illetve az egyéb (más pártokkal foglalkozó) írásokat. Az első táblázatunk adataiból egyértelmű, hogy a majd ötszörös „főlényben” lévő kommunista párt (illetve utódpártjai) uralta a közbeszédet, a kánont. (Annak ellenére, hogy a kommunisták 1945 előtti szerepe a szociáldemokratáénak csak töredéke volt. Ráadásul a legnagyobb kommunista csoport, a Moszkvától független Demény Pál vezette csoport történetének önálló elemzésére nem került sor.) Ugyanakkor a szociáldemokráciával, az MDP-be beolvasztott SZDP-vel csak 34 esetben foglalkoztak a szerzők. Mondhatnánk, hogy a 32 év alatt évente kb. egy tanulmány erejéig.

1. táblázat: Különböző pártokkal foglalkozó tanulmányok – pártok szerinti megoszlása

MKP/MDP/MSZMP	MSZDP/SZDP	FKGP/NPP	Egyéb
194	34	5	1

A 2. táblázatunk országok szerinti bontásban összegzi, hogy a kutatók milyen arányban publikáltak a szocialista országok, illetve a kapitalista országok munkásmozgalmával összefüggő kérdésekről. Megállapítható, ami nem tűnik különlegességgnek, hogy természetesen a „Nagy Testvérrel”, a Szovjetunióval kapcsolatos témák – a többi szocialista országgal összehasonlítva – négyszer nagyobb számban kerültek terítékre, bár a Szovjetunió méretéhez képest ez nem is egyértelmű felülreprezentáció, így a Szovjetunió súlya a második időszakban még növekszik is. A nyugat-európai országokról megközelítően ugyanannyi tanulmány látott napvilágot az 1955–1963 közötti időszakban és utána követően is, mint a szocialista országokról. Egyfelől a francia szocialistákról – Jemnitz János írásai – és a német munkásmozgalmáról – Marx- és Engels-értelmezések és Tokody Gyula elemzései –, másfelől, a szocialista országok közül a lengyel szocialistákról szóló – főként lengyel történészek tollából származó – munkák vezetnek. (Megjegyzendő, hogy kvázi folyóiratként a hetvenes évek közepétől nemzetközi munkásmozgalom története évkönyvet adtak ki, s a 60-as évektől kormányon lévő szociáldemokrata pártok nemzetközi aktivitásával a *Külügyi Szemle* típusú folyóiratok is foglalkozhattak.)

Az országok szerinti bontásnál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy 1963 után a legnagyobb jelenlétet a németekről szóló írások érik el, mivel idekerültek az összesítésbe azok a tanulmányok, melyek Marx és Engels munkásságának elemzését végezték el különböző időszakokban.

Az időhatárok meghúzásánál nem a mechanikus kettévágást alkalmaztuk. Ezt a döntésünket az indokolja, hogy 1963-ban született meg az az ENSZ-határozat, mely levette a napirendről az ún. „magyar-kérdést”.² Ezzel párhuzamosan a kádári belpolitikai konszolidáció is kiteljesedni látszott, hiszen pl. az 1956-os forradalommal kapcsolatba hozható utolsó halálos ítéletre, kivégzésre 1961-ben került sor.³

1956-ig a *Párttörténeti Közlemények* írásaiban, akárcsak a korabeli történetírásban a marxista történetírás sematikus változatának egyeduralma mutatható ki. Romsics Ignác meghatározása szerint „ezt a történetpolitikai kánont nemzeti kommunista műltszemléletnek nevezzük” (Romsics 2011: 356). A következő, Kádár-korszakban már egyfajta óvatos és fokozatos liberalizálódás időszakában a történeti írásokban tetten érhetők a marxista szempontú újraértelmezési kísérletek. A XX. századi tematikákban a szocializmus építése időszakának értékelése súlyponti volt. A korabeli kánon szerint nem a hegemon helyzetbe került Szovjetunió akarata, hanem a „fejlődés logikája” miatt került sor a szocializmus magyarországi beágyazására. Markánsan elkülöníthető az 1956 előtti és utáni időszak megítélése. Az előbbiről kezdtek megjelenni kritikusabb hangvételű munkák, míg az utóbbi lényegében a rendszerváltásig tabukkal terhes korszaknak számított, amelyről – kevés kivételtől eltekintve – csak üdvtörténetet vehettek kézbe az olvasók. Nem véletlen, hogy az Intézet munkatársai közül néhányan, akiket a történész társadalom, mint céhbelt befogadott, komoly kritikai, szaktörténeti munkákat tettek le az asztalra, de már a Történettudományi Intézet égisze alatt (Sipos Péter, Hajdú Tibor, Jemnitz János).

² A magyar ügy az ENSZ-ben 1956. október 28-án a Biztonsági Tanács ülésével kezdődött, és 1963. március 21-én ért véget, akkor, amikor a Kádár-rezsim általános amnesztiát hirdetett meg az Országgyűlésben. Az Egyesült Államok kormánya ezt az intézkedést kielégítőnek tekintette, és javasolta, hogy az ENSZ ismerje el a Kádár-rezsim képviselőjének megbízó levelét, ami meg is történt. Ezt megelőzően az ENSZ Közgyűlése 1962. december 20-án határozatilag a főtítkár megítélésére bízta a további teendőket. Ez gyakorlatilag levette ugyan a magyar kérdést az ENSZ napirendjéről, de olyan diplomáciai finomággal fogalmazták meg a határozatot, hogy ha az általános amnesztia nem történt volna meg, akkor a főtítkár minden további nélkül újra napirendre tűzethette volna. Ez nem történt meg. U Thant főtítkár Kádár meghívására 1963 júliusában Budapestre látogatott, királyi fogadtatásban részesült, ellenszolgáltatásként az ENSZ genfi rádióállomása megszüntette magyar nyelvű adásait. Ez volt a végső az ENSZ-en belül a magyar ügyben. Ld. erről: *A forradalom*, 2006.

³ Hivatalosan 1961. augusztus 26-án, szombaton reggel akasztottak utoljára '56-os forradalmárokat: Hámori István (44), Kovács Lajos (34) és Nickelsburg László (37) Baross téri felkelők részben a Köztársaság téri eseményekben való részvétel vádjával, Borbély János ítélete alapján, a fellebbezés lehetősége nélkül kerültek bitóra. A bíróságok 1956. november 4-e után az 1963-as amnesztiát követő eszendő végéig 26 621 embert marasztaltak el politikai perekben. A Legfelsőbb Bíróság (LB) 1962. december 31-ig 215, a katonai bírák 152 személyt ítélték halálra. A 367 halálraítéltebből többen kegyelemben részesültek, az ez időszakban a hóhér kezére juttatottak száma mai ismereteink szerint 341 volt, ám köztük akadtak köztörvényes bűnözők is. 225 emberrel egyértelműen a forradalom miatt végeztek. Az LB súlyos, de nem halálbüntetést kiszabó ítéletei miatt háromszor óvott a legfőbb ügyész – mindannyiszor sikerrel, a Lee Tibor vezette tanács ítélete alapján mindhárom elítéltet kivégezték. Az LB az első fokon kihirdetett „enyhébb” ítéleteket 80 alkalommal változtatta halálbüntetésre másodfokon, 71 esetben pedig enyhített az '56-ot követő első évtizedben. Ld. erről: *A forradalom*, 2006. Archivum: Mártírok és áldozatok – *NOL.hu*, http://nol.hu/archivum/20120618-martirok_es_aldozatok-1313688 [Letöltve: 2017. 02. 02.]

2. táblázat: Az egyes országokról szóló íráások – országok szerinti bontásban és két időszakban

	1955– 1963	1963– 1988	1955– 1963	1963– 1988	1955– 1963	1963– 1988
	<i>N</i>	<i>N</i>	%	%	csop.	csop.
Szovjetunió	15	120	14,2	23,9	14,2	23,9
Lengyelország	5	35	4,7	7,0		
NDK	5	14	4,7	2,8		
Csehszlovákia	8	33	7,5	6,6		
Bulgária	3	13	2,8	2,6		
Románia	3	12	2,8	2,4		
Jugoszlávia	2	11	1,9	2,2	24,5	23,5
Nagy-Britannia	3	24	2,8	4,8		
NSZK	30	125	28,3	24,9		
Olaszország	5	11	4,7	2,2		
Franciaország	9	39	8,5	7,8		
Benelux államok	1	4	0,9	0,8		
Skandinávia	1	3	0,9	0,6		
Spanyolország	6	11	5,7	2,2		
Ausztria	4	14	3,8	2,8		
USA	1	7	0,9	1,4		
Arab országok	1	7	0,9	1,4		
Kongó	0	3	0,0	0,6		
Indonézia	1	1	0,9	0,2		
Irán	0	1	0,0	0,2		
Brazília	1	2	0,9	0,4		
Latin-Amerika		1	0,0	0,2		
India	0	3	0,0	0,6		
Mexikó	0	2	0,0	0,4		
Kuba	1	3	0,9	0,6		
Kína	1	3	0,9	0,6		
Japán		1	0,0	0,2	61,3	52,7
	106	503	100,0	100,0	100,0	100,0

A *Párttörténeti Közlemények* tanulmányai is nagyjából beleilleszthetők ebbe a sorba: igazán csak a folyóiraton belül egy másik műfajban, a „viták” rovatban jelentek meg elvtéve kritikai hangú megnyilatkozások. Példaként hozható fel Berend T. Iván és Szakács Sándor 1964-ben írt hozzászólása a népi demokratikus forradalom jellegéről folyó vitához, illetve Szerényi Sándor reflexiói 1975-ben Lackó Miklósnak a Blum-tézisekről a *Történelmi Szemlében* megjelent tanulmányáról. Míg az előbbieknél a megközelítés a magyar „mainstream” történettudomány (Berend T. 1964-ben már a Marx Károly Közgazdaság-

tudományi Egyetem gazdaságtörténész professzora és a 68-as reform egyik előkészítője) kritikája a párttörténészek által képviselt irányvonallal szemben, addig Szerényi Sándor, a Gulagot megjárta kommunista politikus saját visszaemlékezéseit szembesítette a róla szóló történetírással.

Nemes Dezső írásai egy harmadik kritikai megközelítésre lehetnek példák, arra tudniillik, hogy egy sztálinista alapállású vitapartner hogyan próbálta az óvatos, „fontolva haladó” újtókkal szemben megfogalmazni érveit. Külön kell szólni itt Borsányi György Kun Béla könyvéről, illetve a könyv körül kialakult vitáról, az ún. „Kun-ügyről”.

1979. május 22-i határozatában az MSZMP Központi Bizottságának Titkársága megtiltotta Borsányi György Kun Béláról szóló, akkor megjelent monográfiájának terjesztését. A kiküldött példányokból 20 ezret visszazállítottak a Kossuth Könyvkiadó raktárába, 5 ezer példány azonban forgalomba került. (Később a kiadó a beszállított példányokat is forgalmazta „titokban”.)

Erényi Tibort és Zsilák Andrászt az Intézet igazgatóhelyetteseit 1979. június 12-ére a Politikai Bizottság elé idézték az „ügy” megtárgyalására. (Vass Henrik igazgató ekkor betegszabadságon volt.)

Az említett napirendi pont, illetve a Titkárság jelentése kapcsán többen is beszéltek, így Kádár János, akinek mondanivalóján a határozat alapult és – röviden – Nemes Dezső, a Politikai Bizottság tagja, a kötet „nem hivatalos” lektora. Így írt erről Erényi Tibor: „Az ügy érdekessége, hogy tulajdonképpen nem tudtuk, mi is a baja a PB-nek az életrajzzal: az-e, hogy túlságosan megértő Kun Bélával szemben, aki közismerten a sztálini tisztogatások áldozatává vált, vagy ellenkezőleg: túlságosan is kritikus. Hamarosan kiderült, hogy főleg az utóbbi. Kádár viszonylag ritkán foglalkozott történeti kérdésekkel: akkor is többnyire általánosságokban. Ezért meglepő volt, hogy »mellesleg szólva« kezdettel, mintegy »jegyzőkönyvön kívül« – eleinte meglehetősen élénken – történeti megjegyzéseket tett, amelyekről megvannak a jegyzeteim.⁴ Szavaiból kiderült, hogy a könyv hőstől – bár tragikus sorsát fájjalja – nincs különösebben elragadtatva. Hangsúlyozta vagy inkább »maga elé« mondta: »Kun Béla úgy vélte: egy hét leforgása alatt rendeleti úton létre lehet hozni a szocializmust.« Ez – úgymond – voluntarizmus, amiből okulni kell. Nem ismerte (igaz, akkor mások sem) a »forradalmi fokozatosság« elvét, mindent egyszerre akart elérni, »talán utópikus céljai is voltak«. Igaz, a tömegek a vesztes országokban a több mint négy évig tartó háború után türelmetlenek voltak, radikálisok. De nem helyes csak a legelkeseredettebbekhez igazodni. Egyáltalában: »nem lehet csak a tömegek uszályában politizálni«. Ennek rossz vége lesz. A történetiség elvének a fokozatosság felel meg. A dolog lényegét tekintve ez is lehet radikális. Lenin erre is példát adott: gondoljunk az új gazdaságpolitikára, a NEP-re. (Megjegyzem, 1979 nyarán vagyunk, amikor a néhány évvel ezelőtt megrekedt reform a fokozódó gazdasági nehézségek hatására ismét erőre kapott. – E. T.) »Nem a dogma a fontos, hanem az élet.« Persze, Kun Béla érdemeiről sem feledkezhetünk meg. Ki szállt szembe nagy hadsereggel az antant cseh–szlovák és román szövetségeseivel: Kun Béla vagy Horthy? A román királyi hadsereg előnyomulása következtében Kun Béla elvesztette hatalmát, Horthy pedig megszerezte. Meg azután Kun Béla, úgy tudom, gondolt valamiféle Közép-Európát magába foglaló – persze szo-

⁴ A Magyar Országos Levéltárban 288. f. 5/774. ó. e. alatt megtalálható e napirendi pont tárgyalásának jegyzőkönyve is. Ez Kádár János felszólalását csak röviden közli arról, hogy ilyen fontos könyv esetében körültekintőbben kell eljárni. A személyében is érintett Nemes Dezső válasza hiányzik a jegyzőkönyvből.

cialista – konföderációra. Nem lett belőle semmi. De Horthy gondolt-e ilyesmire? Nem. Sőt elrontotta a dolgot a szomszédokkal: s az ország hamarosan háborúban találta magát, a vesztes oldalán. Mi az, amiről manapság is szó esik? »Nemzeti kommunizmus.« »A kommunisták nemzetiek is, de internacionalisták is.« Olyan nehéz ezt megérteni? Majd lezárta a témát: a mozgalom történetével nem úgy kell foglalkozni, hogy az olvasó – a bibliai Lót feleségéhez hasonlóan – »a réműlettől sóbálvánnyá váljék, ha hátra néz«. De nem is erről van szó, folytatta. »Nem lehet csak a negatív elemeket kiemelni, bírálni és megfélemlíteni az eredményekről.«⁵ Borsányi »először az egekig magasztatja Kun Bélát, aztán lerántja a sárba«. (Ez a megállapítás mutatja, hogy nem olvasta a könyvet, legfeljebb »belenézett«. – E. T.) Sokszor a levéltári anyagok is megtévesztőek. Miféle módszer ez? »Én sem szeretném, ha irataimban turkálnának.« Hja, a külső és belső körülmények: ezeket gondosan mérlegelni kell. Nem jó csak önmagukban nézni a dolgokat. Ezeket »csak úgy mondtam«. Nem tartoznak tulajdonképpen ide. Zárta le – láthatóan már kedvetlenül – a témát Kádár János. Nemes Dezső arról beszélt, hogy az említett »hibák«-ra lektori véleményében is rámutatott. Egyébként – »meg kell, hogy mondjam« – a könyvbevonás helyett a sajtóban inkább »a marxista kritikát« kellene alkalmazni. Kádár legyintett.

Végezetül a határozat – többek között – megállapította: »A Párttörténeti Intézet és a Kossuth Könyvkiadó vezetőit politikai felelősség terheli azért, mert elmulasztották az ilyen – politikai szempontból elsőrendűen fontos – kiadványoknál kötelező fokozott kontrollt.« Majd a továbbiakban: »A Politikai Bizottság tudomásul veszi a mű nyilvános terjesztésének, sajtókritikák közlésének leállítását. A könyvet – belső, bizalmas kiadványként – kapják meg a zárt részlegekkel rendelkező könyvtárak, valamint a történelmi kutatásokkal foglalkozó intézmények és tanszékek.« Végezetül leszögezi: az ügy tanulságait megfontolva, a Párttörténeti Intézet és a Kossuth Kiadó munkáját fokozott figyelemmel kísérve a Kun Bélával kapcsolatos kutatásokat tárgyilagos szellemben folytatni kell.» (Erényi 1994.)

Erényi Tibor személyes beszámolója azért is érdekes, mert előrevetítette azt, ami utána történt: a Kun Béla-könyv egy igazgató „fejébe” került (leváltották Vass Henriket⁶ és reaktiválták Nemes Dezsőt az igazgatói székbe), valamint elsőként a *Párttörténeti Közleményekben* jelent meg az a kritika, melyet Nemes Dezső jegyzett, és később különlenyomatként az ismét forgalomba kerülő könyvhöz mellékeltek (Nemes 1979). Nemes Dezső a következőképpen vezeti be írását: „A közelmúltban megjelent Borsányi György elvtársnak Kun Béláról szóló könyve, amely rendelkezésére áll a kutató intézeteknek, a munkásmozgalmi kérdésekkel foglalkozó egyetemi tanszékeknek és több ezer

⁵ „Ilyen példa az SZKP XX. kongresszusa óta nem volt a nemzetközi munkásmozgalmában, hogy egy pártalapítóról, Lenin közvetlen munkatársáról egy marxista kiadó ennyi negatívumot gyűjtött volna össze” – írta többek között 1979-ben feljelentő levelében Kun Miklós. In: *Huszár 2002*: 534–536.

⁶ 1979-ben Kádár János személyes levélben Óvári Miklósról bízott egy nagyon kényes ügyet. Borsányi György hírhedtté vált Kun Béla-könyvéről van szó, amelynek megjelenését a párt „régóta harcosa”, Szerényi Sándor és a Tanácsköztársaság vezetőjének unokája, Kun Miklós kifogásolta. Az ügyvel kapcsolatos levelezésből kiderül, hogy Kádár nem akar belekeveredni a dologba, ezért Óvárira és másokra testálja. Jelentő a levélben olvasható Kádár-feljegyzés: „Óvári Miklós elvtársnak. Sürgős! Bizalmas! Tájékoztatom. (Olvassa majd el Aczél, Nemes és Győri elvtárs is.) Ha lesz döntés az ügyben, kérem, hívassa Kun Miklós elvtársat – mint egyik bejelentőt és személyileg is érdekelt embert – és tájékoztassa álláspontunk lényegéről. (A levélre én közvetlenül nem válaszolok.) Üdv. Kádár.” In: nol.hu/archivum/archiv-110584-92187 [Letöltve: 2017. 01. 25.]

példányban eljutott a szélesebb olvasóközönséghez is. A kiadó kérésére a könyv kéziratát még nyomdába adása előtt elolvastam és észrevételeimet eljuttattam a kiadó vezetőin, valamint a szerzőn kívül a Párttörténeti Intézet vezetőihez is, tekintve, hogy a munka a Párttörténeti Intézet kiadványaként készült. Észrevételeimet megköszönték. A szerző is megköszönte, és közölte, hogy túlnyomó részüket figyelembe vette, s a szöveget javította. Köszönetét megismételte a könyvben is. Hogy mit nem vett figyelembe az észrevételeimből, az homályban maradt, így az is, hogy a koncepcióját illető észrevételeimet alapvetően figyelmen kívül hagyta. Nem is szokás lektorok segítségét a könyvben úgy megköszönni, hogy jelezzék a köszönet »részleges« voltát. Nem is lehet megkövetelni, hogy egy szerző minden lektori észrevételt kötelezően fogadjon el. Az viszont elvárható, hogy a különös fontosságú kérdésekben továbbra is fennálló nézeteltéréseket megvitassuk, mert ez elősegítheti tisztázásukat. Az ilyen megbeszélés elől azonban a szerző elzárkózott (s mind a kiadó, mind az intézet vezetői ebbe, bár nem szívesen, de belenyugodtak). Sajnálom, hogy így történt. Úgy vélem, ha erre sor kerül, ez segített volna kiküszöbölni a feldolgozás fogyatékosait és kiigazítani a szerző szubjektivizmusából fakadó, megalapozatlan, s a tárgyilagosságnak ellentmondó és helytelen megállapításokat. Ezt azért is sajnálom, mert a könyvnek nem kevés jó és szép része van.”⁷

A PTI folyóirata és a rendszerváltás

1989-ben a *Párttörténeti Közlemények Múltunk* néven jelent meg. A névváltozás részben profilbővülést, részben az ideológiai kontroll megszűnését jelzi. A három évtizedes múltra visszatekintő *Közlemények „folytatása”* az 1989-es társadalmi-politikai változásoknak megfelelő, a modern kor, a 20. század politikatörténetét bemutató negyedévi folyóirat. Rendszeresen közzétesz újonnan feltárt értékes, korjelző dokumentumokat, továbbá helyet ad társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti jellegű írásoknak is. Megfogalmazott célja, hogy „az új kutatási eredmények gyors közreadásával segítse a történelem oktatását, és hogy a történettudomány szakmai követelményeinek eleget téve, árnyaltan, hitelesen mutassa be Magyarország és Európa történelmét”.

„A progresszív polgári liberális értelmiség és a proletáriátus, a marxista értelmiség útja, sorsa számos esetben kapcsolódott, majd kuszálódott össze a XX. században: a XXI. század elejére pedig »szociológiailag« mindkét társadalmi tömb gyökeresen átalakult. Modernizációs forogatókönyveik válságba kerültek. Nem tudni, mit hoz a jövő...” (Agárdi 2009.)

Noha a politikatörténeti intézetnek és a *Múltunk*nak is van politikai irányultsága, míg korábban a intézet, illetve folyóirata vonalától való függetlenedés más munkahelyek felé irányította a kritikus gondolkodókat (Sipos Péter, Hajdu Tibor stb.), addig az 1989 utáni *Múltunk* politikailag széles spektrumban különböző szakmai álláspontoknak biztosít lehetőséget.

⁷ Ld. a *Párttörténeti Közlemények* 1979. 3. számának különlenyomatához fűzött megjegyzéseit.

IRODALOM

- A forradalom (2006) *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia.* BÉKÉS Cs. & KECSKÉS D. GUSZTÁV (eds) Budapest, Magyar ENSZ Társaság. mek.oszk.hu/12900/12960/12960.pdf [Letöltve: 2017. 02. 10.]
- AGÁRDI P. (2009) *Fejtő Ferenc testamentuma.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- ERÉNYI T. (1994) „Mellesleg szólva.” Kádár János Kun Béláról és a történelemről. *História*, Vol. XVI. No. 3. Nyílt Tér rovat, pp. 32–33.
- HUSZÁR T. (2002) *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Budapest, Osiris.
- MMIÉ (1955) *Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője*, Vol. I. No. 1.
- NEMES D. (1979) Észrevételek Borsányi György: Kun Béla politikai életrajza című munkájához. *Párttörténeti Közlemények*, 1979. szeptember, Vol. 25. No. 3. pp. 33–110., valamint különnyomatként kiadva, 1979. 79 oldal.
- PÓK A. (2015) A marxizmus a posztkommunista közép-európai történetírásokban. *Történelmi Szemle*, Vol. LVII. No. 3. pp. 471–485.
- ROMSICS I. (2008) *Identitáspolitikai és történelem.* In: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris Kiadó.
- ROMSICS I. (2011) *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris Kiadó.
- URBÁN K. (1973) A munkásmozgalom-történetírás eredményei és időszerű feladatai: tudományos ülésszak a PTI-ben. *Századok*, Vol. 107. No. 5–6. pp. 1309–1327.

Az oktatáskutatás inter- és multidiszciplináris jellege

BIRÓ ZSUZSANNA HANNA^{a,*} – NAGY PÉTER TIBOR^b

^aWesley János Lelkészképző Főiskola

^bELTE TáTK OITK

Amikor a neveléstudomány illetékesei áttekintik a tudományág állását, szívesebben beszélnek a neveléstudomány művelőinek és módszereinek interdiszciplinárizálódásáról, mint arról a tudományszociológiai *tényről*, hogy az oktatásról több tudományág képviselői is folytatnak kutatást. A tanulmány bemutatja, hogy 1945 előtt elsősorban a statisztika és történettudomány vett részt az oktatásügy leírásában. Az 1960-as évektől jelent meg a szociológia, a közgazdaságtudomány és a filozófia. Az 1970–2010 közötti időszakra vonatkozó empirikus vizsgálat szerint a személyek vonatkozásában erőteljes történettudományi interdiszciplinárizáció ellenére az oktatástörténet és neveléstörténet meglehetősen elkülönültségben működik. A művek vonatkozásában domináns szociológiai és pszichológiai interdiszciplinárizáció alapvetően eltérő természetű: míg a szociológiai és neveléstudományi orientáció intézményesen is összefonódott, a pszichológiai interdiszciplinárizáció csupán azt jelenti, hogy vannak olyan pszichológusok, akik oktatásügyi kérdésekkel foglalkoznak.

Kulcsszavak: interdiszciplinaritás, multidiszciplinaritás, tudományszociológia, tudománymetria, prozopográfia, bibliográfia

When the leading elite of educational science is monitoring the state of arts, they speak about the interdisciplinarisation of the representatives of the educational science very often, but the fact, that the education as topic, is researched by the representatives of different sciences is much less known. The paper describes, how the statistical science and history played a dominant role in the pre-1945 period of academic describing of education. The philosophy, economy and sociology started to be important since 1960s. There is an empirical study about the 1970–2010 period, when contrary the strong relation between the academic staff of history and education, the real product of “history of education” made by historians and “history of education” made by educational experts existed as parallel reality. If we use the Universal Decimal Catalogue database of the Library of Budapest, we can realise that the two dominant actors of interdisciplinarisation of education follow different strategies. The sociologist works together with the experts of education. The psychologist is interested in the topics of education, but follows a publications strategy which is independent from the educationalist’s one.

* Levelező szerző: Bíró Zsuzsanna Hanna, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1084 Budapest, Dankó u. 11. E-mail: birozszusannahanna@gmail.com, nagypetertibor@gmail.com

Keywords: interdisciplinarity, multidisciplinary, sociology of sciences, scientometrics, prozopography, bibliography

Az *Educatio*[®] olvasói számára vélhetőleg nem szorul indoklásra, hogy az oktatás-kutatás azon szakterületek egyike, ahol a hagyományos diszciplináris határvonalak nem működnek. Közismert, hogy az „oktatáskutatás” fogalma sok tekintetben a neveléstudomány „ellenében” jött létre, a távolság hosszú ideig megmaradt, s a megkülönböztetés épp a társadalomtudományi módszerekhez való viszony különbözőségén alapult. A 90-es évektől az oktatáskutatás a neveléstudományban egyre „beljebb” került, mind több neveléstudományi pozíciót foglaltak el oktatáskutatók, és egyre több neveléstudományi szakember kezdte magát „oktatáskutatónak” nevezni.

Mégis, amikor a neveléstudomány illetékesei áttekintik a tudományág állását, szívesebben beszélnek a neveléstudomány művelőinek és módszereinek interdiszciplinárizálódásáról, mint arról a tudányszociológiai tényről, hogy az oktatásról több tudományág képviselői is folytatnak kutatást. A Magyar Tudományos Akadémia számára készített diszciplináris elemzés következőképpen fogalmaz: „A neveléstudományt művelők száma nem állapítható meg pontosan, mivel egyrészt több határterület képviselője is végez neveléstudományi kutatásokat, másrészt számuk állandóan fluktuál.” – Eközben pedig egyáltalán nem vesz tudomást az oktatásról szóló közgazdasági vagy szociológiai kutatásokról, hogyha azokat a neveléstudomány intézményes keretein kívül művelik. Érdekes ellentmondásként az anyag mellékletében közölt intézményi dokumentum, ami az Oktatáskutató Intézet programja volt, éppen az oktatásra vonatkozó – a neveléstudománnyal kapcsolatban nem álló – közgazdasági-szociológiai kutatásokról számol be (Ballér et al. 1999).

Az oktatással kapcsolatos tudományos diskurzus diszciplináris beágyazottságának empirikus megragadására többféle mód lehet:

1. Feltérképezhetjük a szereplők azon körét, akik a történeti és kortárs elemzések szerint az oktatással kapcsolatos diskurzusokban részt vettek, és megpróbálhatjuk meghatározni, mely tudományágak „képviselői” ők.
2. Feltérképezhetjük az oktatásüggyel kapcsolatos tudományos termékeket – mindenképp előttről könyveket, folyóiratcikkeket –, s megállapíthatjuk, hogy e termékek mennyiben mutatnak interdiszciplináris arculatot.
3. Elfogadván a funkcionalista érvelést, feltehetjük, hogy az oktatással kapcsolatos tudományos tevékenységnek a „neveléstudomány” az illetékese, és vizsgálat alá vonhatjuk a neveléstudomány képviselőit a tekintetben, hogy mennyire jellemző rájuk az interdiszciplináris beágyazottság.

A neveléstudományon kívüli tudományok képviselőinek szerepvállalását az oktatással kapcsolatos tudományos diskurzusban az 1948 előtti Magyarországon a szaktudomány önreflexiója tartja számon.¹ Először – külön kutatás nélkül – az ezzel kapcsolatos

¹ A következő oldalak erősen támaszkodnak Nagy Péter Tibor korábbi tanulmányára: http://epa.oszk.hu/00600/00691/00093/pdf/mtud_2011_09_1077-1089.pdf

1948 előtti állapotokat foglaljuk össze. (A tudomány tömegesedése előtti korszakban a tudománymetria direkt használatára amúgy sincsen túl erős készlet, így ennek az írásnak az egyes részeiben eltérő gyakorisággal találkozhat majd számokkal az olvasó.²)

A VKM (majd 1948 után a változó nevű oktatási és kulturális tárcák) irányításában minden más tárcánál nagyobb arányban vesznek részt a tudománytörténetben magasan jegyzett személyek, akadémikusok, egyetemi tanárok. Az egyetemi tanár és akadémikus minisztereket a tudományos és szélesebb értelmiségi közvélemény *szakmailag is kompetensnek tekintette* azokban a témákban, melyekben – e szakmák későbbi megjelenése után – a *felsőoktatás-kutató* vagy a *tudomány-szociológus* lett a „szakértő”.

A társadalom- és szellemtudományok mezején rendkívül erős, miniszteri szerepvállalásának súlyát eszmetörténeti léptékben mindenképpen meghaladó szerepet tölt be mindjárt a legelső kultuszminiszter, Eötvös József, de – miniszteri tetteitől mindenképpen független ismertsége van – saját tudományáguk nemzetközi mezőnyében is látható Eötvös Lorándnak, Teleki Pálnak, illetve a nemzeti tudománytörténetben jegyzett Hóman Bálintnak, Ortutay Gyulának, majd a 1980-as években Köpeczi Bélának, Glatz Ferencnek. A kortársak tudósként tartották számon a néhány történeti, művészettörténeti művel rendelkező Berzeviczy Albertet is – míg a Klebelsberg Kunónak juttatott tudományos elismeréseket inkább a szervilizmus, vagy pozitívabban fogalmazva, az ágazatpolitikai nagyság előtti tisztelgés jelének tekinthetjük.³ 1990 és 2010 között a miniszterek többségére jellemző, hogy – már politikai karrierjük előtt – tudományos művekkel rendelkeztek, illetve egyetemi tanári pozícióval, akadémiai tagsággal bírtak. Bár ezekben az évtizedekben ez már önmagában nem számított erős legitimitációnak (a felsőoktatáskutatás, a tudományszervezés „diszciplinárizálódása” folytán), nem zárható ki továbbra sem, hogy a *szélesebb* közvélemény szemében az oktatással foglalkozó szakminiszter legitimitása magasabb, ha valamilyen vonatkozásban tudósként is elismert, mely szempont más tárcák esetében nem merül fel. (A közgazdasági *szakismeret* a pénzügyminiszteri szék esetében nem tekinthető ritkának, de – miközben egy igen erősen megszervezett (pl. akadémikus helyekkel és több kutatóintézetrel rendelkező) tudományos ágazatról van szó – nincs rá példa, hogy egy-egy időszak közgazdaságtudományi elitjébe tartozó személy töltse be az állást.)

A *felsőoktatási* szakterület felett diszponáló államtitkár, helyettes államtitkár az elmúlt százötven évben tipikusan egyetemi tanári háttérrel rendelkezett, „felsőoktatás-tudományi” hozzáértése igen gyakran volt legitimálható tanszékvezetői, dékáni, rektori pozíciókból szerzett „learning by doing” tudással. A *közoktatási* államtitkári, helyettes államtitkári pozíciót százötven év alatt csak néhányszor töltötte be tudományos háttérrel rendelkező személy. E néhány személy viszont többségében a mindenkori neveléstudomány vagy az oktatásügyet tárgyul választó más tudományág mezejében volt látható, még ha munkásságuk más tudományterületekhez is kötődött, gondoljunk 1945 előtt Imre

² Arra mindenütt ügyeltünk, hogy valamiféle objektiváció alapján mondhassuk ki, hogy az általunk jellemzőnek ítélt jelenség legalábbis „erős többségben” van a vele egy megfigyelési csoportba vonható jelenségek sorában – még ha az 5–10 elemből álló megfigyelési csoportokban százalékszámok közlését nem is tartottuk szükségesnek.

³ Miniszterportrékat legszisztematikusabban Mann Miklós és T. Kiss Tamás készítette: *Mann 1993, 1997; T. Kiss 2002.*

Sándor, Kornis Gyula, illetve az 1980-as években Kelemen Elemér, Gázsó Ferenc, 1990 után Báthory Zoltán pályájára.⁴

Túl azonban a miniszterek és vezető politikusok „általános” szakértelmén, az oktatás-üggyel foglalkozó legfontosabb tudósok – a pedagógiaprofesszok, az e tárgyból habilitált magántanárok és a tanítóképzésben, polgári iskolai tanárképzésben alkalmazott nevesebb tanárok mellett – a *statisztikusok* voltak. A statisztikusok – részben fővárosi, részben országos vonatkozásban – számos, napjainkig történeti forrásként használatos tudományos művet alkottak, egyrészt a diák- és pedagógusnépeségekről, másrészt az intézményrendszeréről. Ezek közül talán legnevesebbek a VKM éves jelentései, különösen a kivételesen részletes 1896-os, a népoktatásról szóló 1906-os országos jelentés, az 1935-ös pedagógusstatisztika, a középiskolai diákságról, illetve egyetemi hallgatóságról 1925, illetve 1930 körül kiadott kötetek, a Budapest 1910-es évekbeli oktatási intézményrendszeréről szóló Illyefalvi-monográfia, valamint Asztalos tanoncstatisztikai művei.⁵

Idesorolhatók a szélesebb témájú statisztikai szakkönyvek, monográfiák Budapest társadalomtörténetéről, intézményes viszonyairól, illetve a népszámlálásokban és a statisztikai évkönyvekben, hosszabb idősorokat bemutató kiadványokban megjelenő szisztematikus adatközlések, melyek fontos fejezeteit képezik az oktatási, illetve alfabetizációs és iskolázottság-statisztikai műveknek is.

Ezen statisztikai művek világszínvonalát nem annyira az elemzések mélysége, mint a mögöttük álló statisztikai adatközlések határozzák meg. A magyar, illetve fővárosi statisztikai szolgálat részben igen részletes kategóriarendszerrel vette fel a világban másutt is szokásos adatokat, részben – alkalmazkodva az ország rendkívüli etnikai és felekezeti sokszínűségéhez – ezt megvilágító adatokat is felvett, s évtizedes stabilitással gondozta is a kategóriákat. A fővárosi statisztikai hivatal rétegstatisztikai felvételei mai értelemben inkább szociológiai érdeklődésűnek tűnnek (pl. az újságolvasási és fogyasztási szokásokra is kitérnek).

A statisztikai elemzés bázisul szolgálhatott volna a szociológiának is, de az adatelemzések és adatközlések – miközben a statisztikatudomány hazai és nemzetközi élvonalát jelentették – oktatásszociológiai elemzéssé nem álltak össze. Legalábbis az (egyébként filozófusi végzettségű) Földes Ferenc nevezetes monográfiájáig, ami persze azonnal teljesíti is a szociológiai művek később természetesen tekintett funkcióját, az alsóbb társadalmi csoportok iskolázási hátrányának kritikus bemutatását.

Mai tudomány-rendszerben *közigazgatás-tudományinak* nevezhetjük a zömében jogász végzettségű hivatalnokok által összeállított éves kormányjelentéseket, illetve a fővárosi közigazgatási jelentéseket. Közigazgatás-tudományi – hiszen nem elsősorban jogszabályokat és statisztikákat, hanem oktatási rendszerműködtetési gyakorlatot leíró – könyvek születtek egy-egy iskolatípus környékén, melyek közül a legnevezetesebb a még miniszteriális hivatalnokként szolgáló Fináczy 1896-os könyve a középiskola-rendszeréről. Az ország egészéről szóló munkák közül az elsősorban filozófusként számon

⁴ Karády Viktor és Nagy Péter Tibor prozopográfiai kutatásainak alapvető forrása az 1990-ig meghalt személyekre reprezentatív *Magyar Életrajzi Lexikon* (2+2 kötet), az újabb nemzedékekre pedig a *Ki kicsoda* 1990-, 1996-, 2002-, 2009-es kötete. Történeti/értelmiségi műveltségmorzsaink esetlegességét azzal ellensúlyozzuk, hogy azt tekintjük releváns életrajzi adatnak – azaz sok ember összehasonlítására alkalmas jelzésnek –, amelynek e két forrás valamelyikében objektív nyoma van.

⁵ A pontos adatokért helytakarékossági okok miatt Jáki bibliográfiájához kell utalnunk az olvasót (*Jáki* 1970).

tartott államtitkár, Kornis Gyula angolul is megjelent oktatáskormányzati monográfiája mögött is feltehetően hivatalnokok magas szintű háttérmunkája áll.

A gondos aprómunkák után a közigazgatás-tudomány elméleti megjelenése azonnal nemzetközi színvonalú: Magyary Zoltán először a tudomány- és felsőoktatás-igazgatás, majd a közoktatás-igazgatás témakörében jelentet meg – politikailag egyébként az önkormányzatiság-ellenes jobboldali centralizáció által hasznosítható – szakkönyveket.

Tanügyi joggal sem annyira elméleti *jogtudósok*, mint a hivatalnokok foglalkoztak, s teljesítményük sokkal inkább a többféle törvénybe szétszórt joganyag szisztematikus összeállítása, mintsem elemzése. Szinte minden évtizedben születik, egészen 1945-ig, döntvénytárral kiegészítve ilyen mű.

Hivatásos, illetve vezető *történészek* középkori-koraújkori peregrinációkutatással, illetve a 18. század oktatáspolitikájának részletes elemzésével járulnak hozzá az oktatáskutatás korai tradíciójához. Történeti korrektséggel, bár nem a vezető történészek, hanem az adott iskolatípus iránt elkötelezett tanügyigazgatási szakemberek vagy tanár-egyesületi vezetők monográfiákban foglalják össze egy-egy iskolatípus 19–20. századi történetét. Elsősorban helyi történelemtanárok munkájának eredményeképpen – de úgy az akadémiai tudományosságot képviselő Történelmi Társulat, mint a tanügyigazgatás által támogatottan és finanszírozottan – 1896 környékén nagyszámú iskolamonográfia készül. Klasszikus történeti monográfiák Eötvös József koráról születnek.

Nagy neveléstörténeti áttekintéseket előbb a szerény intellektusú, teológia felől érkező antiherbartista kompilátor, az egyetem neveléstudományi tanszékét három évtizeden át uraló Lubricht Ákos készíti, majd az állam-egyház-oktatás viszonyt nagy igazgatástörténeti tudással, nemzetközi összehasonlító képességekkel megáldott, de vezető történésznek szintén nem számító, hosszú tanárképzőintézeti karriert maga mögött tudó idős Kármán Mór. Hagyományos neveléstörténet előadásorozatát pedig – a történész körökben szintén nem történészként számon tartott – Fináczy Ernő szervezte négy kötetbe, amit a neveléstörténet később olyan fontosnak ismert el, hogy az 1980-as években reprintben is megjelent.

Természetesen pszichológusok is bőségesen jelen vannak: a korszak vezető pszichológusai közül Várkonyi Hildebrand és Bognár Cecil ír neveléslélektani munkákat. Nem pszichológia *professzor* a kifejezetten gyermeklélektanász Nagy László.

Az 1945 előtti világban az oktatás interdiszciplináris megközelítése sokkal inkább az oktatási mennyiségek és szabályozások leírásának gyakorlati igényéből ered, mint a társtudományok ambíciójából az oktatási valóság megismerése és elemzése irányába. Az oktatás a társtudományok szempontjából *nem igazán fontos*: a jogtudósok a közjog alapvető kérdéseivel, illetve a polgárosodás legfontosabb jogi dokumentációjával foglalkoznak – a tanügyi jog nem elég specifikus tudományos szempontból. A közigazdászok számára a termelés alapvető kérdései, illetve az adópolitika, s persze a 18–19. századi birodalom egyes részei közötti tehereloszlás számít jelentős kérdésnek. Bármilyen nagy részét teszi ki az oktatásügyi költségvetés a nemzeti költségvetésnek, valójában nem elég motiváló téma, az oktatás és iskolázottság nemzetgazdasági hasznával pedig azért nem érdemes foglalkozni, mert a fejlesztésnek mindig erősebb érvrendszere 1918 előtt a nemzetiségpolitika, 1919 után pedig a kisantant államokkal való versengés, s különösen annak belpolitikai legitimációs használata. A történészeket viszont a közvetlen hatalmi erő kifejtésekkel járó, makropolitikai csatákat jobban tükröző szférák jobban izgatták. A szociológia/szociográfia számára a parasztság és a munkásság helyzete legkevésbé az

oktatási egyenlőtlenségek felől tűnt leírhatónak, a középosztály-kutatásokban – tekintettel arra, hogy a tanítók nem érettségiztek – a gimnáziumi érettségivel, jogakadémiával, jogi egyetemi diplomával legitimált közhivatalnokság volt az első számú célcsoport.

Az interdiszciplinárizálódás – talán a pszichológia kivételével – 1945 előtt az oktatásügy szereplőinek belügye maradt.

Az 1945 utáni másfél évtizedet szempontunkból most elhanyagolva, az oktatásügy kérdéseinek tudományos vizsgálata az 1960-as évektől kezdve több tudományos diskurzus részévé vált, s ekkor már az adott szaktudományok erős képviselői is bekapcsolódtak. Nyilván összefüggésben azzal, hogy az 1945 utáni oktatási expanzió, majd a szputnyik-sokk, végül a tudományos technikai forradalom (ideológiája és valósága) a legtöbb tudományág képviselői körében az egész világon⁶ kiemelten fontos témává tette az oktatásügyet.

Az egyik tudományos diskurzus filozófiai-világnézeti természetű volt, az embereszménnyel, a jövő kívánatos embertípusával (a mindenoldalúan fejlett szocialista ember típusával) állott összefüggésben. Ebbe a korszak nevelésméleti szakemberei erősen bekapcsolódtak. A filozófiai csúcscélit (mondjuk az akadémikusokat sorolva ide) nem szól hozzá közvetlenül a témához, sőt igen jellegzetes, hogy a kor egyik legaktívabb marxista filozófusa, Ágh Attila épp arról kezdeményez vitát a *Pedagógiai Szemlé*ben a kor egyik domináns nevelésmélet könyve kapcsán, hogy miért *nincs – és nem is lehet*, mert ellentmondana Marx totalitás fogalmának – *marxista nevelésfilozófia*.⁷

A másik diskurzus az oktatásügy által – a pártállami oktatáspolitikai deklarált szándéka ellenére – újratermelt egyenlőtlenségekről szólt, s empirikus szociológusok domináltak, előbb Ferge Zsuzsa és munkatársai a KSH környékéről, majd Gazsó Ferenc és munkatársai a Társadalomtudományi Intézetből. Ebbe a neveléstudósok csak évtizednyi késéssel kapcsolódtak be.

A harmadik diskurzus az oktatás emberi erőforrásokat növelő és újratermelő jellegével állott összefüggésben, melyet közgazdászok – mindenekelőtt Tímár János – uraltak, s hamarosan az oktatás tervezhetősége körüli – részben regionalitástudományi – diskurzussá vált.

A negyedik diskurzus a műveltségesszménnyel foglalkozott, melybe gyakorlatilag valamennyi tudományág tudósai „beszálltak”, legnevezetesebbek Marx György, Berend T. Iván megnyilatkozásai, melyek kisebb könyvekké is szerveződtek.

Funkcionalista nyelven szólva, „az oktatás multidiszciplináris megközelítésének”, konfliktusos paradigmában fogalmazva, „az oktatással foglalkozó tudományos mező” (Bourdieu 2005) nem neveléstudósok általi részleges ellenőrzésének igen mély gyökerei vannak.

Az 50-es–80-as évek neveléstudományon *kívüli* oktatáskutatásának szisztematikus áttekintésére nagyobb önálló kutatás nem folyt. Az „erős” diszciplína fogalommal dolgozó Németh András vezette tudománytörténeti kutatás sokkal inkább a neveléstudomány szakmai önállósodására, intézményesülésére helyezte a hangsúlyt, mint az oktatási mező

⁶ Ennek objektivációját az *Encyclopædia Britannica*ban, a *Magyar Nagylexikon*ban, a *Meyers*ben és négy romániai nagylexikonban önálló címszót kapott személyek életrajzából, hivatkozott könyveinek címeiből preparált *szólisták* adják.

⁷ *Pedagógiai Szemle*, 1975/5. – A folyóirat-hivatkozások egy részénél nem követjük a szabatos címleírást, mert ez esetekben nem valamely tanulmány szellemi tartalmáról van szó, hanem híradásnak tekintjük valamilyen eseményről, éppúgy mintha napilapban jelent volna meg.

sokféle tudomány közötti felosztódására, interdiszciplinárizálódására (Németh, 2015; Németh–Bíró 2016). Németh András érvelésében az interdiszciplinárizálódás fő trendje az antropológiai szempontok megjelenése (Németh 2014).

Az *Educatio*^o folyóirat két számban is körül kívánta járni az interdiszciplinárizálódás folyamatát az oktatásügyi kutatások területén. Az első a hetvenes években középkorú vezető társadalomtudósoktól (Vajda Mihálytól, Nagy Józseftől, Gázsó Ferenctől, Marx Györgytől, Berend T. Ivántól, Vámos Tibortól, Enyedi Györgytől, Pataki Ferenctől, Tímár Jánostól, Ferge Zsuzsától és Kozma Tamástól⁸ – a felsoroltak kettő kivételével nem neveléstudományból szereztek magas fokozatukat) kérdezte, milyen várakozásaik voltak az ezredforduló oktatásügyével kapcsolatban, s ezekből mi és miképp teljesült. A másik magának az oktatáskutatásnak a kibontakozását tekintette át, a téma kifejtésében erős szerepet adva maguknak az oktatáskutató közgazdászoknak és pszichológusoknak.⁹

A rendszerváltás utáni időkre vonatkozóan van néhány – tudományometriai, tudományszociológiai – objektívációnk, melyek az oktatáskutatás interdiszciplináritására mutatnak.

A *Pedagógiai Lexikon* – melynek szerkesztőbizottsága gyakorlatilag egybeesett az MTA akkori Pedagógiai Bizottságával – hetvenes évekbeli elődjével szemben gondosan elkerülte, hogy élő személyekről címszavakat közöljön, de a címszavak szerzői láthatók, s így felismerhető, hogy a témakörök szakszerkesztői az oktatáskutatás területeit mintegy elosztják a kor neves neveléstudományi kutatói között, erős üzenetet küldve a külvilág felé az illetékességek határaitól, nem neveléstudományi legitimitációjú tudóst csak mutatóba engedve a szakszerkesztők sorába (Báthory–Falus 1997a).

A lexikon kvázi pótköteteként megjelent *Ki kicsodában* (Báthory–Falus 1997b) szereplő minősítetteknek (tehát az akkor már önképe szerint hangsúlyozottan nyitott pedagógiai elit által fontosnak tartott tudósoknak) 60%-a szerezte neveléstudományból a fokozatát, majdnem 10% pszichológiából, 5–6% nyelvtudományból, illetve történettudományból. A többi tudományág képviselőinek aránya 3% alatt marad. Ezen belül is kisebbségben vannak a társadalomtudományok: a közgazdaságtan, szociológia, politológia együtt is csak 3,6%-ot tesz ki, ami kevesebb, mint a természettudományokhoz tartozók aránya! „Oktatásügyi relevanciája” ebből a szerkesztőségéből nézve tehát elsősorban a pszichológiának van.

A lexikonban egyébként 1175 személy szerepel, nagy többségüknek nincs tudományos minősítése. Semmilyen más társadalomtudomány önképében nincs ilyen magas aránya a formális tudományos legitimitációval nem rendelkezőknek – noha például a történettudományban a 60-as évektől az erőteljes helytörténeti aktivitásoknak köszönhetően, s a 90-es évek óta roppant méretű „hadtörténeti”, illetve „pletykatörténeti” könyvpiac révén erre igencsak mutatkozna lehetőség és mikro-makro társadalmi igény.

⁸ Az utóbbi kettővel interjú készült, a többiek felkérésre írtak tanulmányt. *Educatio* folyóirat 2001/4. szám: EZREDFORDULÓ. Vendégszerkesztő: KOZMA TAMÁS.

⁹ *Educatio*^o folyóirat 2001/I. szám: „OKTATÁS – POLITIKA – KUTATÁS”. Szerkesztő a neveléstudományi nagydoktori fokozattal rendelkező és a Szociológiai társaság oktatásszociológiai szakosztályát alapító KOZMA TAMÁS. A szerzők: a neveléstudományból minősített Forray R. Katalin, Halász Gábor, Lukács Péter, Nagy Mária, Setényi János, – mindannyian rendelkeznek valamilyen (a *Ki kicsoda* életrajzi szócikkükből ismerhető) szociológiai jellegű legitimitációval is, a szociológus Andor Mihály és Bajomi Iván, a pszichológus Vajda Zsuzsa, a közgazdász Semjén András és Polónyi István.

A társadalomtudományokhoz erősebben kötődő Oktatókutatató Intézetben végzett kutatás más eredményekhez vezetett. 1999-ben – Lukács Péter vezetésével, miniszteri rendeletre – kutatás folyt a „magyar oktatáskutatás térképéről”. A kutatás az MTA akkori köztestületi nyilvántartásában 222 olyan személyt talált, akinek – saját maga által az MTA kérésére megadott – „tudományos érdeklődési területe” a szélesebb értelemben vett oktatáskutatással kapcsolatban állt. Közülük 80% neveléstudományból szerzett fokozatot, 4% szociológiából, 3% történettudományból, 2% közgazdaságtudományból, de volt néhány hadtudós, filozófus és művészettudományi szakember is. Tehát: a nem neveléstudományi körön belül a pedagógiai *Ki Kicsodában* regisztráltaknál magasabb a társadalomtudósok aránya – bár az is igaz, hogy maga a neveléstudományon kívüliek köre szűkebb, mint a lexikonszerkesztőség szerint (Lukács 2002).

A négy domináns neveléstudományi folyóiratban zajló tudományos kommunikációban a szerzők 60%-a sorolható a neveléstudományhoz és határterületeihez, 16% a humán és társadalomtudományi körhöz, 4% a „történettudományhoz és filológiához”, 2% a természet- és műszaki tudományokhoz, 1% az egyéb tudományokhoz, és 18% nem volt besorolható – írja Bíró Zsuzsanna Hanna az ELTE PPK pedagógia-történeti tanszékén folytatott kutatás eredményeiről (Bíró 2009). Az interdiszciplináris jelleg, illetve a nem minősítettek iránti nyitottság mindenütt érvényesül, de a különböző folyóiratokban különböző mértékben és módon. Az *Educatio* társadalomtudós szerzői majd kétszer annyian vannak, mint a társadalomtudósok a négy folyóirat átlagában. Az *Iskolakultúra* is erősen interdiszciplináris, de inkább a „történeti/filológiai” tudományok és kisebb mértékben a társadalomtudományok irányába. A *Magyar Pedagógiát* dominálják leginkább a neveléstudomány területéről jöttek, bár a „történeti/filológiai” tábor itt is felülreprezentált. A tudományosan nem besorolhatók (tehát fejlesztők, szolgáltatók, államigazgatási szakemberek stb.) aránya az *Új Pedagógiai Szemlében* volt a legmagasabb. Persze e kutatás nem dokumentálhatta sem a társtudományok folyóirataiban (pl. a *Közgazdasági Szemlében*, *Pszichológiai Szemlében*, *Szociológiai Szemlében*) feltűnő oktatásügyi szaktanulmányokat, sem a konkrét tudományághoz nem kötődő általános értelmiségi folyóiratok (Holmi, 2000, *Élet és Irodalom*) oktatásügyi diskurzusait.

A Wargo Intézet az *Új Pedagógiai Szemle*, az *Iskolakultúra*, a *Magyar Pedagógia* publikációs és hivatkozási gyakorlatát hasonlította össze, s megállapította, hogy közülük a legutóbbi hasonlít leginkább a vizsgálatba – normatív megfelelési igény „hátsó gondolatával” – bevont angolszász neveléstudományi folyóiratokhoz. Tehát, szempontunkból az első kettő tükröz inkább nyitottságot, ami az *Új Pedagógiai Szemle* kevésbé tudományos jellegével együtt azt jelenti, hogy az *Iskolakultúra* szerzői körét látta leginkább interdiszciplinárisnak.¹⁰

Szintén az ezredfordulón folyt egy fontos kutatás az Oktatókutatató Intézetben Hrubos Ildikó vezetésével a neveléstudomány minősítettjeiről. Tekintettel arra, hogy a megrendelő itt az MTA Pedagógiai Bizottsága volt, Hrubos Ildikó a nem neveléstudományból minősített oktatáskutatókat figyelmen kívül hagyta, legfeljebb csak azt tárhatta fel, hogy a neveléstudomány képviselői mennyiben töltötték be pozíciókat más tudományterületeken is – s a válasza erre az volt, hogy igen kevésbé (Hrubos 2002).

Mindezen előzmények után a 2010-es években az interco-ssh nemzetközi tudományszociológiai és tudománytörténeti projekt – melynek magyar lábát Karády Viktor

¹⁰ http://www.wargo.hu/kutatasok/letoltes/pedagogia_2008_tanulmany_080517.pdf

és Nagy Péter Tibor jelentették a WJLF-en – nekiállt azon módszerek és források összeállításának, melyek *egyfelől az egyes tudományágak személyi állományának, másfelől az egyes kutandó területekkel* (köztük az oktatásüggyel) kapcsolatos tudományos produktumoknak szisztematikus leírását tették lehetővé. S bár erre külön nemzetközi megrendelés nem volt, bevették a megfigyelt társadalomtudományok közé a neveléstudományt is (Nagy 2017).

Az „intézményes neveléstudomány” felől induló kutatás – Karády Viktor jelen *Educatio*^{*} számban megjelent tanulmányából is láthatóan – a pár évvel ezelőtti Hrubos Ildikó-féle célkutatást megerősítve első pillantásra a szaktudományág életkori és nemi összetételi sajátosságait teszi láthatóvá, illetve a tudományos minősítés magasabb és alacsonyabb fokozata közötti mennyiségi viszonyok változását az időtengely mentén és szociodemográfiai értelemben. A minősítettek alapvető viszonyait bemutató statisztikai kötet részletes felidézése jelen témánk szempontjából nem indokolt, mert az az egyes tudományterületekhez egyértelműen beosztható személyek szociodemográfiai viszonyait hasonlítja össze (Karády–Nagy 2017). Itt csak három körülményre érdemes felhívni a figyelmet: *a)* a kifejezetten nő többségű oktatásügyi szférában a vezető tudósok magas maskulinitására, *b)* a szakterület – legalábbis a PhD-képzés tömegesedését megelőző időszakban mutatott – magas életkorára, illetve *c)* a nagydoktori fokozatszerzés alacsony arányára a minősítettek körében.

A „fokozatszerzés” alapadatai a neveléstudomány multidiszciplináris kapcsolatának kétféle aspektusára világítanak rá. Nincs még egy olyan tudományág (legalábbis azon tudományágak közül, melyek évtizedek óta léteznek), amelyre ilyen mértékben jellemző lenne, hogy a minősítettek *nem az adott tudományágból* szereztek az alapidiplomájukat. Ez azonban mégsem *tisztán* interdiszciplináris jelzés, hiszen a neveléstudományi diplomával nem rendelkező neveléstudományi minősítettek nagy többségének valamiféle *tanári* diplomája van. Minthogy a tudományegyetemeinken (legalábbis az elmúlt évtizedek nagyobb részében) ugyanazok a tudósok tanították a pedagógiai szakosokat és a tanárképzésben résztvevőket,¹¹ a tanárképzésben résztvevők igen nagy számban találkoztak a neveléstudomány képviselőivel, s az irodalomjegyzékekben a neveléstudományi szakirodalommal. A tanárképzésben résztvevők a neveléstudománnyal több – egymásnak tudományos természetességgel ellentmondó, egymással azonos jelenségek leírásakor vitában álló – altudományon keresztül találkozhattak. Így a tanárképzésben a nem pedagógiaszakosok nagyobb mértékben szembesülhettek a neveléstudomány személyi és tartalmi tagoltságával, mint a nem közgazdászok és nem filozófusok az egy-egy fél-éves politikai gazdaságtanon vagy dialektikus és történelmi materializmuson keresztül a közgazdaságtudomány és a filozófia tagoltságával. Szép feladat lenne a neveléstudományi művek végigelemzése annak bemutatására, hogy az azokban megjelenő módszerek, illetve világkép mennyire tükrözi szerzőjük – eredeti – történelemtanári vagy mondjuk biológiatanári képezését.

A másik interdiszciplináris jelzés lehetne a *több tudományágból szerzett minősítés*. Ez azonban oly ritka, hogy sokkal inkább lehet egyedi életút vagy individuálpszichológiai

¹¹ Kutatásunk során számos tudományegyetem tanrendjét szerveztük adatbázisba. A történelmi források megőrzése szempontból rémisztőnek találtuk, hogy a nyomtatott egyetemi tanrendek eltűnése és a Neptun bevezetése között nincs megbízható szisztematikus forrás arra, hogy az egyes tudományegyetemen az egyes években milyen kurzusok folytak, s a digitális adatmegőrzés gyenge állapota a Neptun-korszak adatainak megőrzésével kapcsolatos aggodalmakat is jogossá tesz.

tényezőkkel magyarázni, mint a diplomahalmazás – ma már társadalmi jelenségként leírható – analógiájával. A doktori.hu nyilvántartása szerint a doktori iskolák oktatói között nyilvántartott 200 neveléstudományból minősített személy mindössze 5%-a szerzett valamely más tudományágból is fokozatot, ezek harmada történettudományból.

A neveléstudomány testületeiben szereplő személyek más tudományágakban megszerzett legitimációja viszont fontos interdiszciplináris jelzés lehet. A neveléstudomány szakterületei között legerősebb interdiszciplinaritást e vonatkozásban a neveléstörténet mutatja. Az MTA Neveléstörténeti Albizottsága elnökeként leghosszabb ideig olyan tudós szolgált¹² – miközben e pozíciót az MTA Pedagógiai Bizottsága tölti be –, akinek nem neveléstudományból, hanem történettudományból volt fokozata, s több akadémiai cikluson át igaz az állítás, hogy az albizottság nagydoktor tagjai között többségben voltak azok, akiknek történettudományból és *nem* neveléstudományból volt akadémiai doktori fokozatuk.¹³

Fontos interdiszciplináris jelzés lehetne elvileg, hogy a neveléstudományi doktori iskolák staffjában milyen más tudományágak képviselői vannak jelen. Ez a jelzés – bár a doktori.hu alapján felépített adatbázisunk 2010-re, illetve 2015-re tanulmányozhatóan rendelkezésre áll – ugyanakkor mégsem jó indikátor. A doktori iskolák, doktori programok megszerveződését jól láthatóan egy-két neveléstudományi legitimációjú professzor és az egyetemi vezetések egybevágó ambíciója teszi szükségessé és lehetségessé. A doktori iskolák törzstagjai állományát eme ambíciók egyértelmű megfogalmazódása után szervezik össze a doktori iskolákat domináló formális vagy informális vezető személyiségek, s e törzstagjai állomány interdiszciplinaritását sokkal inkább meghatározza az, hogy az adott intézményben más tudományágak belső erőviszonyai által meghatározottan éppen kik állnak „rendelkezésre”, mintsem az adott személyek tényleges tematikus kötődése az oktatásügy világhoz.

Az oktatási témavilág más diszciplínák általi megragadásának számos fontos mozzanata *nem* a neveléstudomány szerveinek interdiszciplináló „meghívására” történik. Erre megint a történettudomány példáján keresztül tudunk rámutatni. Az egyetem-történészek¹⁴ szinte semmilyen kapcsolatot nem mutatnak a felsőoktatás-kutatókkal, de az egyes intézmények évfordulóira kiadott reprezentatív kiadványok megjelenetése mégis folyamatos. (Más kérdés, hogy ezek inkább ünnepi kiadványok, mint mélyebb tudományos elemzések.) Tudományszociológiai különlegesség, hogy a magyar tudományos közélet irányításában az elmúlt évtizedekben kulcspozíciót (MTA-elnök, -alelnök, -főtitkár) betöltő *valamennyi* történész valamilyen mértékben oktatástörténész is volt. Ugyanakkor egyikük sem ápolt különösebb kapcsolatot a neveléstudomány képviselői által „felhatalmazott” neveléstörténet-írással. A történettudomány intézményei – megint csak történelemtanszékek, szakfolyóiratok, kézikönyv-szerkesztőségek által felkért-

¹² Kelemen Elemér.

¹³ Jelentés az MTA Pedagógiai Bizottsága Neveléstörténeti Albizottsága 2000. évi tevékenységéről. *Magyar Pedagógia*, 2000/4: 533 (és hasonlók: *Magyar Pedagógia*, 2000: 121, 1994: 375, 1991: 243, 1995: 147, 381, 1997: 108).

¹⁴ *Akadémiai Almanach*, 2009: 444; *Századok*, 2012/6: 1513; *A Jövő Mérnöke*, 1980/27: 2; *Magyar Tudomány*, 1967/4: 258; *Századok*, 1988/2: 269.

meghívott személyek sora alapján objektíválhatóan¹⁵ – nem igazán éreznek késztetést a neveléstudomány személyei felé való interdiszciplinárizálásra, miközben az oktatási tárgykör iránti érdeklődés növekszik.

Épp az ellenkező a helyzet a szociológiával kapcsolatban. A szociológia és a neveléstudomány felől legitimált oktatásszociológusok személyi együttműködése kifejezetten intenzív, amit az egykori Oktatáskutató Intézet vezető munkatársainak összetételével, vezető neveléstudományi kutatók oktatásszociológiai kézikönyveivel, a Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztályának tevékenységével, a folyóirat és könyvsorozat-szerkesztési gyakorlattal, a Társadalomtudományi Kar illetékes intézményének, illetve az MTA Szociológiai Bizottsága által életre hívott Oktatásszociológiai Albizottság névsorával objektíválhatunk.¹⁶ De ide tartozik az ELTE Szociológiai Intézetben az oktatásszociológiai specializáció létrehozása,¹⁷ a Debreceni Egyetem oktatásszociológiai szakiránya,¹⁸ az ELTE TáTK-on Csákó Mihály vezetésével életre hívott Oktatás- és Ifjúságszociológiai Központ is.¹⁹ Ezen intézményekben a neveléstudományi, szociológiai és közgazdaságtudományi minősítésű oktatáskutatók működtek együtt oktatásszociológiai témákban.

Második empirikus tudományszociológiai vizsgálati módszerünk nem a tudományágak személyei és intézményei felől közelít, hanem a „tudományos produktumok” felől. Az oktatással kapcsolatos tudományos produktumok, mint a legtöbb társadalomtudomány esetében, kétfélek lehetnek: könyvek és tanulmányok. Az oktatással foglalkozó társadalomtudományi könyvek vizsgálatára a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár katalógusa a legalkalmasabb, hiszen az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, nem beszélve a tanszéki és intézményi könyvtárakról, a neveléstudományi intézményrendszer részét képezik, beszerzési és katalógizálási gyakorlatuk tehát objektíve nem lehet alkalmas az oktatással foglalkozó tudományos produktumok arányos tükröztetésére.

A vizsgálat, melyet e tanulmány céljából a FSZEK katalógusából korábban elkészített adatbázison elvégeztünk, azokra a művekre terjedt ki, melyek 100 oldalnál hosszabbak és magyar nyelven (vagy Magyarországon) 1971 és 2010 között jelentek meg. Ezek mind valamiképpen hazai szellemi produktumok. Némi vívódás után a fordításokat is hazai produktumnak minősítettük, alapvetően két okból: A fordítástudomány hangsúlyozza, hogy Magyarországon – nemzetközi összehasonlításban, különösen a Kádár-korszakban – sokkal inkább jellemző, hogy a szépirodalmi és társadalomtudományi csúcseleit

¹⁵ Ez az eljárás úgy történt, hogy a *Magyar Életrajzi Lexikon* és a *Ki kicsoda* történészeinek címszavaiból preparáltuk a „történettudomány intézményeit”, majd ezekre az intézményekre kerestünk rá a neveléstudósokról szóló adatbázisunkban.

¹⁶ Kozma Tamásnak az *Oktatásszociológia a hazai felsőoktatásban* c. tanulmánya az MTA Pedagógiai Bizottsága napirendjén már 1987-ben szerepelt (*Magyar Pedagógia*, 1987/3: 335), és 1991-ben már a II. osztályon Oktatásszociológiai Albizottság is működött a vezetésével. (*Akadémiai Almanach*, 1991: 250.) Lásd még *Magyar Pedagógia*, 1982/1: 67, 1987/3: 334. Fontos együttműködési pont a „Rendszerváltás társadalom oktatásügy” c. MSZT OSZ konferencia (*Beszélő*, 1990/19: 20. és *Magyar Pedagógia*, 1989/2: 213. A IX. osztály oktatásszociológiai albizottsága – Csákó Mihály vezetésével 2008–2011-es, 2014–2017-es, 2017–2020-as akadémiai ciklusban működik. https://archive.org/details/mta_oktatasszociologiai_albizottsag. A II. osztályon nevelésszociológiai albizottság működött Kozma Tamás, majd Pusztai Gabriella vezetésével.

¹⁷ *Népszabadság* 2002. november 20., Rudas Tamás-interjú.

¹⁸ http://epa.oszk.hu/02900/02936/00019/pdf/EPA02936_kultura_es_kozosseg_2014_04_005-032.pdf. 40. lábjegyzet.

¹⁹ <http://oitk.ratk.elte.hu>

színvonalas szépirodalmi, illetve szakirodalmi művek fordításával foglalkozik, így a filozófiai vagy szociológiai szakkifejezések (s az általuk „előhívott” megközelítésmódok) elterjesztésében ezeknek a fordításoknak hasonló szerepük lehet, mint a magyarok által írt műveknek. Másrészt, a magyar társadalomtudományi közgondolkodás – összehasonlítva a hollanddal vagy norvéggal – sokkal kevésbé tekinti természetesnek, hogy egyetemi hallgatók, PhD-hallgatók vagy akár a kutatók széles rétegei olvasnak világnyelveken, így az a döntés, hogy egyes kiadók, egyes szerkesztőbizottságok, egyes kuratóriumok meghatározott szakkönyvek kiadásába munkát és pénzt fektetnek, igazi tudománypolitikai döntés, mind motívumaiban, mind következményeiben.

Az ETO-besorolás a könyvtári aktivitás egyik alapvető tulajdonsága. A megfigyelt könyvek átlagosan 98%-ának adtak ETO-kódot a FSZEK könyvtárosai, s a megfigyelt időszak végére ez irányú szorgalmuk kissé még növekedett is. A könyvtárosi munka nagyon sok mű kapcsán több tudományterület megnevezését tartotta indokoltnak, illetve az ETO lehetőségeit kihasználva egy tudományterületen belül is számos aldiszciplínához sorolt egy-egy művet.

Első megközelítésben az ETO-kódokat úgy egyszerűsítettük, hogy az azonos tudományterületekre utalókat összevontuk, tehát, ha egy mű azért kapott két ETO-kódot, mert részben a munkaszociológiához, részben az iparszociológiához volt sorolható, akkor tőlünk a „36-szociológia” besorolást kapta, amivel természetesen erősen lecsökkentettük a több ETO-kóddal rendelkező művek számát.

1. táblázat: A magyar könyvprodukción diszciplináris jelzései

	1971– 1980	1981– 1990	1991– 2000	2001– 2010	Mind
ETO VAN	96,6%	96,7%	98,1%	98,8%	97,9%
Nem tudomány	42,1%	38,4%	36,1%	40,0%	38,9%
(Más tudomány – részben SSH is)	20,5%	17,4%	19,9%	17,9%	18,8%
ETO szerint valamiféle SSH	49,9%	55,7%	56,2%	53,7%	54,2%
Történelem	11,3%	11,8%	10,8%	10,6%	10,9%
Szociológia	6,8%	8,2%	10,0%	8,2%	8,5%
Művészettörténet	8,3%	8,0%	7,1%	8,6%	8,0%
Politikatudomány	5,7%	5,5%	5,2%	4,8%	5,2%
Hadtudomány	1,6%	1,5%	1,6%	1,4%	1,5%
Közgazdaság-tudomány	6,4%	5,6%	3,9%	3,5%	4,4%
Vallás	1,1%	3,1%	5,4%	4,8%	4,2%
Jog	3,0%	3,8%	4,8%	4,1%	4,1%
Irodalom	3,5%	3,9%	3,2%	3,0%	3,3%
Filozófia	1,6%	1,6%	3,2%	3,8%	2,9%
Földrajz	3,5%	2,6%	2,3%	2,9%	2,8%
Oktatás	2,0%	2,7%	2,1%	2,4%	2,3%
Pszichológia	0,8%	1,2%	2,1%	2,4%	1,9%

1. táblázat: (folyt.)

	1971– 1980	1981– 1990	1991– 2000	2001– 2010	Mind
Valami más SSH	0,8%	1,1%	2,9%	0,9%	1,5%
Tudomány általában	4,4%	4,9%	5,0%	4,6%	4,7%
Többes jelöléssel SSH	64,3%	70,3%	75,0%	69,9%	70,7%
Interdiszciplinaritás	1,29	1,26	1,34	1,30	1,30

Így is maradtak azonban igen nagy számban olyan művek, melyeknek két vagy több kódjuk volt: az adatbázisban megtalálható társadalomtudományi kódok száma a társadalomtudományi könyvek számának 1,3-szerese – azaz *a könyvek negyedét jellemzi, hogy valamilyen mértékben interdiszciplinárisak. Megállapíthatjuk tehát, hogy a művek interdiszciplinaritása vagy multidiszciplinaritása jelentősen meghaladja a személyek interdiszciplinaritásának vagy multidiszciplinaritásának jelzéseit.*

A legnagyobb kategóriák a négy megfigyelt évtizedben stabilan a történettudomány, a művészettörténet és a szociológia, de a további tudományágak pozícióiban már értelmezhető változás következett be. A legjelentősebb változás a vallástudományi, közgazdaságtudományi és filozófiai művek arányát jellemzi.

Vallástudományi besorolást az 1970-es évek könyveinek mindössze 1%-a kapott, ami már a 80-as években – tehát nem a politikai rendszerváltás, hanem az előző rendszerben bekövetkezett általános szellemi változás hatására – megháromszorozódott, majd a 90-es években 5,4%-ra emelkedett. A növekedés e szinten meg is állt, a 2000-es évek már enyhe csökkenést hoztak.

A közgazdaságtudományi besorolású művek aránya (6,4%) már a rendszerváltás előtt csökkent, s a rendszerváltás után ez az aránycsökkenés folytatódott. Nyilvánvalóan nem feltételezhetjük, hogy a kapitalizmus megérkezével a közgazdaságtudomány iránti igény csökkent volna. Inkább az valószínűsíthető, hogy a 70-es és a 80-as évek világában az ellenreform és reform, illetve – majdnem az utolsó pillanatig – a leendő rendszerváltás kérdése közgazdaságtudományi *mezben* jelent meg. De arról is szó lehet, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek viszonyai között terjedelmesebb könyvek megírása adekvát magatartás volt, míg a rendszerváltás utáni két évtized gyorsan változó közgazdaságtudományi valósága inkább tanulmányok írására ösztönzött. A 2000-es évek csökkenésében már szerepet játszhat az is, hogy a társadalomtudományok közül talán a közgazdaságtudomány veszi át a leggyorsabban a nemzetközi tudománymetriai normavilágot: ez pedig a könyvek felől a kettős vak lektorálású tanulmányok felé mozdítja a publikációs aktivitást.

A filozófia esetében figyelemreméltó, hogy miközben a dialektikus és történelmi materializmus oktatása kiemelt pártállami támogatással rendelkezett, a filozófiai besorolást kapott könyvek aránya mindkét rendszerváltás előtti évtizedben mindössze 1,6%, hogy a 90-es években ennek 2,5-szeresére nőjön. A növekedés még a 2000-es években is tartott. Vélhetőleg arról van szó, hogy a marxizmus klasszikusainak értelmezése és tömeges tanítása jelentős erőfeszítéseket tett szükségessé, *de ez nem elsősorban könyvek írásában nyilvánult meg.* Az ellenzéki vagy féllenzéki státuszban lévő filozófusok pedig nem kaptak megrendeléseket könyvek írására, nem volt lehetőségük – pl. külföldi ösztöndíjak segítségével elkészült – műveik megjelentetésére. Ez a 90-es években megváltozott: egyrészt az emigrációból hazatérő, illetve legalitásba kerülő filozófusok „felhalmozódott”

művei publikálásra kerültek, másrészt a huszadik századi filozófia fordításában jelentős elmaradásokkal jellemezhető könyvkiadás megkezdte az elmaradás pótlását.

Ezekhez a jelentős változásokhoz képest, az *oktatással kapcsolatos műállomány* mennyisége nem jelentős kilengésű. A legnagyobb növekedés a 70-es és 80-as évek között van. Vélhetőleg az 1985-ös oktatási törvényből következő iskolai autonómia is megdobta az oktatás iránti érdeklődést, de mindez azzal is összefügghet, hogy – szintén az új oktatási törvény háttér munkálatai kapcsán – a 80-as években születik meg az Oktatáskutató Intézet. (Ha a vizsgálatot a 100 oldalnál rövidebb önálló kiadványokra is kiterjesztenénk, különösen szembeötlő lenne a korábbi évtizedek és más intézmények gyakorlatával szemben könnyen-gyorsan megjelenő „oktatáskutató” füzetek jelentősége).

Jelen témánk szempontjából az a fontos, hogy az oktatással kapcsolatos művek milyen más tudományterületre utaló kódot kaptak.

2. táblázat: Az oktatási ETO-kódú művek más ETO-kódokkal való ellátottsága

	1971–1980	1981–1990	1991–2000	2001–2010	Átlagosan
Szociológia	28,0	25,4	32,7	30,3	29,7
Pszichológia	4,8	5,1	6,1	11,7	8,1
Közgazdaság-tudomány	1,7	1,5	3,8	3,5	3,0
Vallás	0,0	1,4	4,9	2,7	2,7
Politológia	2,9	1,8	2,7	2,5	2,5
Jog	3,1	1,5	2,8	1,6	2,1
Történelem	1,7	0,9	2,6	1,4	1,7
Művészettörténet	1,7	0,9	1,0	1,5	1,3
Nyelvészet	0,2	0,8	1,8	1,3	1,2
Filozófia	0,2	1,1	0,5	0,9	0,7
Hadtudomány	1,0	0,0	0,6	0,4	0,4
Irodalomtudomány	0,7	0,2	0,1	0,2	0,2
Földrajztudomány	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
Valamiféle SSH	0,2	0,0	0,2	0,1	0,1
Tudomány általában	7,0	5,8	7,3	6,2	6,5
Egyéb	3,1	2,0	9,0	10,6	7,6
Nem tudomány	3,9	2,5	2,1	2,6	2,6

Az oktatással legerősebb interdiszciplinaritást mutató tudomány a szociológia (30% körüli értékkel) valamelyest ingadozik, a rendszerváltás következtében mintegy 1,2-szeresre nőtt.²⁰

²⁰ A FSZEK a szociológiai hazai szakkönyvtára, így elképzelhető, hogy ugyanazon művek rejtett „szociológiai jellegét” a FSZEK munkatársai könnyebben felismerték, mint hasonlóképpen rejtett pszichológiai, közgazdasági, történelmi jellegét. E tényező jelentőségét úgy lehetne megbecsülni, ha valaki közgazdaságtudományi, pszichológiai, szociológiai, történelmi szakkönyvtárak könyvtárosainak ugyanazon könyvekre vonatkozó ETO-zási gyakorlatát egybevetné.

A pszichológia lényegesen hátrább van a 8% körüli értékével, de a pszichológia erős növekedésben van, a 70-es és 2000-es évek között több mint duplájára emelkedett a pszichológiával összeköthető oktatásügyi művek aránya, de a rendszerváltás összességében is 1,8 szerez – tehát a szociológiát lényegesen meghaladó – növekedést hozott.

A pszichológiával azonos nagyságrendben vesznek részt összességükben a nem társadalomtudományok, az ő arányuk különösen a rendszerváltás közvetlen környékén ugrott meg. A „tudomány általában” kategória is ugyanaz a nagyságrend, de szerepe nem növekszik, nem csökken.

A közgazdaságtudomány a rendszerváltás előtti 1,6%-os értékéről a rendszerváltás utáni 3,6%-os értékre növekedett, ami a társadalomtudományok között a legjelentősebb növekedés.

A vallástudomány a hetvenes években még egyáltalán nem volt jelen az oktatás társadalomtudományaként, növekedni a nyolcvanas években kezdett (akárcsak a vallástudományi művek aránya általában is), hogy aztán a 90-es években megháromszorozódjon, majd visszaessen. A politikatudomány és a jogtudomány van még jelen, 2% feletti értékkel, súlyuk az elmúlt negyven évben nem változott.

A kisebb súlyú tudományágak között megemlítendő, hogy a nyelvészet igencsak megemelte részvételét.²¹

Az oktatásról való beszéd tehát leginkább szociológiai és – az utóbbi két évtizedben egyre inkább – pszichológiai. A közgazdaságtudomány tartós növekedést mutat. A vallástudomány fellendülése viszont átmeneti, s a rendszerváltáshoz kötődő.

Az oktatással foglalkozó könyvek háromnegyedét férfiak írják. A férfifölény a szociológiához is sorolt műveknél valamivel kisebb (70%), mint a pszichológiához kapcsolódóknál (77%) – noha a pszichológiai szakmában a nők aránya mindig magas volt. A közgazdaságtudománynál a férfdominancia még magasabb (88%), a vallásnál pedig a legmagasabb (96%).

Az oktatási könyvek szerzői átlagéletkorához képest a szociológiával és jogtudománnyal kapcsolatos műveknél némileg alacsonyabb a szerzői életkor, a közgazdasági műveké jó tízessel alacsonyabb, a pszichológiával kapcsolatos művek alkotói első pillantásra kissé öregebbek. Ha viszont levesszük a posztumusz kiadott műveket, akkor a társadalomtudományi multidiszciplinaritás mindenképpen fiatalabb szerzői körhöz kötődik.

A vizsgált művek 48%-át írták neveléstudományból minősítettek, 21%-át pszichológiából, 11%-át történettudományból, 7%-át szociológiából, 4%-át közgazdaságtudományból, 3%-át irodalomtudományból minősítettek. 2-2% kötődik nyelvészekhez, jogászokhoz, filozófusokhoz. *Azaz az oktatás témavilága éppen felerészben kötődik a neveléstudományhoz, másik felerészben a többi tudományhoz.* Ezek erőssorrendje azonban nem a művek tematikus erőssorrendjét követi: *az oktatási művek elsősorban a szociológiával mutatnak interdiszciplináló kapcsolatot, a minősítettek körében viszont a pszichológusok vannak jelen legnagyobb létszámban.*

Szociológiával kapcsolatos a minősítettek által írott könyvek harmada. A szociológusok felülreprezentáltsága e műveknél 1,7-szeres; a nyelvészek és filozófusok mutatnak

²¹ Elképzelhető, hogy a „linguistic turn” valamiféle hatásáról van szó. A nyelvfilozófia szó a *Magyar Tudományban* az 1970-es években 21, a 1980-asokban 15, az 1990-esekben 23, a 2000-esekben 48 találatot ad.

még némi felülreprezentációt. A szociológiával interdiszciplináló műveket jellemzően neveléstudományból minősítettek írják!

Ezzel szöges ellentétben a pszichológiával interdiszciplináló művek szerzői között (amelyek 9%-ot tesznek ki) a pszichológusok felülreprezentáltsága 4,3-szoros – és itt ötödére esik a neveléstudósok részvétele.

A közgazdaságtudományi interdiszciplinaritású művek esetében a közgazdászok felülreprezentációja ötszörös, de hasonló a jogászok és a történészek jelenléte is. Ezenfelül a szociológusok és történészek részvétele magas még.

Összességében tehát azt érzékelhetjük, hogy a személyek vonatkozásában erőteljes történettudományi interdiszciplinárizáció ellenére az oktatástörténet és neveléstörténet meglehetősen elkülönültségben működik. A művek vonatkozásában domináns szociológiai és pszichológiai interdiszciplinárizáció alapvetően eltérő természetű: míg a szociológiai és neveléstudományi orientáció intézményesen is összefonódott, a pszichológiai interdiszciplinárizáció csupán azt jelenti, hogy vannak olyan pszichológusok, akik oktatásügyi kérdésekkel foglalkoznak.

IRODALOM

- BALLÉR E., BÁTHORY Z., CSAPÓ B., HALÁSZ G., HUNYADY GY.-NÉ, KOZMA T. & MIHÁLY O. (1999) A hazai neveléstudományról. A Magyar Tudományos Akadémia számára készített diszciplináris elemzés. *Magyar Pedagógia*, Vol. 99. No. 4. pp. 425–456.
- BÁTHORY Z. & FALUS I. (1997a) *Pedagógiai Lexikon I–III*. Budapest, Keraban Kiadó.
- BÁTHORY Z. & FALUS I. (1997b) *Pedagógiai lexikon I–III*. Keraban Kiadó. Bp.
- BIRÓ Zs. H. (2009) A magyar neveléstudományi kommunikáció jellemzői (1997–2006). Összehasonlító tudományszociológiai elemzés, avagy kísérlet egy nemzetközi kutatás adaptációjára. *Magyar Pedagógia*, Vol. 119. No. 1. pp. 49–76.
- BOURDIEU, P. (2005) *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest, Gondolat.
- CSAPÓ B. (2001) Neveléstudomány az ezredvég Magyarországon. *Iskolakultúra*, Vol. 11. No. 2. pp. 40–44.
- FALUS I. (1982) A pedagógia rangja és színvonala. *Pedagógiai Szemle*, Vol. 32. No. 1. pp. 50–56.
- GÉCZI J. (2003) A pedagógiai sajtó szerepvállalásai a hazai neveléstudományban. *Iskolakultúra*, Vol. 13. No. 8. pp. 53–60.
- HRUBOS I. (2002) Az oktatást kutató diplomás. *Educatio*, Vol. 11. No. 2. pp. 253–266.
- JÁKI L. (1970) *Magyar pedagógiai irodalom 1920–1944* (önálló kiadványok). Budapest, OPKM.
- KARADY, V. & NAGY, P. T. (2017) *Social Sciences and Humanities in Hungary, 1945–2010*. Budapest, J. Wesley Publ. URL: <http://mek.oszk.hu/16700/16701>
- KELEMEN E. (1992) A Magyar Tudományos Akadémia és a neveléstudomány. *Magyar Pedagógia*, Vol. 100. No. 2. pp. 119–130.
- KOZMA T. (2004) Quo vadis, paedagogia? Egy tudományos közösség önmeghatározási kísérletei. *Magyar Tudomány*, Vol. 164. No. 11. pp. 1217–1224.
- LUKÁCS P. (ed., 2002) A magyar oktatáskutatás térképéhez. OI egykori könyvtára D5524. Kézirat. Budapest, másolat a szerző birtokában.
- MANN M. (1993) *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest, OPKM.

- MANN M. (1997) *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, OPKM.
- NAGY P. T. (2017) A magyar társadalomtudományok történetiszociológiája. *Magyar Tudomány*, Vol. 177. No. 9. pp. 1026–1027.
- NÉMETH A. (2014) A történeti antropológiai megközelítés napjaink neveléstudományában. In: FIZEL N. & NÓBIK A. (ed.) *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. pp. 171–188.
- NÉMETH A. (2015) A neveléstudomány nemzetközi modelljei és tudományos irányzatai. *Magyar Pedagógia*, Vol. 115. No. 3. pp. 255–294.
- NÉMETH A & BIRÓ Zs. H. (2016) A magyar neveléstudomány diszciplína jellemzőinek és kognitív tartalmainak változásai a 20. század második felében. In: NÉMETH A., GARAI I. & SZABÓ Z. A. (ed.) *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Kiadó. pp. 7–118.
- SÁSKA G. (2001) „Jó, hogy vége a nyolcvanas éveknek, és nem jön újra el!” *Iskolakultúra*, Vol. 11. No. 2. pp. 45–62.
- T. KISS T. (2002) *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról, 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum.
- TIMÁR J. (2005) *Életregény – szubjektív adalékok a 20. század objektív történelméhez*. Budapest, Noran.
- VEROSZTA Zs. (2001) A neveléstudományi karrier nemzetközi vonatkozásai. *Educatio*®, Vol. 10. No. 1. pp. 187–192.

A „Társadalomtudósok három rendszerváltás idején” beszélgetéssorozat a közéleti értelmiségi szerepek és a társadalomtudományok fejlődésének kölcsönhatását mutatja be egy-egy kiemelkedő magyar társadalomtudós visszaemlékezésein keresztül. E beszélgetések egyben születésnapra köszöntők is. Somlai Péterrel 75. születésnapja alkalmából Nagy Péter Tibor beszélgetett a Wesley János Lelkészképző Főiskola Kline termében, 2016. december 15-én. Az alábbi interjú a teljes beszélgetés rövidített, szerkesztett változata.*

Társadalomtudósok három rendszerváltás idején

Beszélgetés Somlai Péter szociológussal

Educatio (a továbbiakban: E): Mint tudod, ez egy születésnapra szóló beszélgetés, de ugyanakkor van egy szakmai oldala is, ahogy a sorozat címe mutatja. Megkérdezhetnéd, hogy mi is ez a három rendszerváltás. Ha idősebb kollégákra gondolunk, akik megélték 90 vagy annál is több évet, kijön a három rendszerváltás, de bizonyos értelemben azt gondolom, hogy nálad is kijön. Egy fajta rendszerváltásnak tekinthetjük a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóját, amikor a közvetlen politikai rendszerváltás ígérete nélkül elkezdett bővülni a szociológia és a társadalomtudomány mozgásterét. Ez lenne az első időszak, amiről szeretnék beszélgetni veled. Utána adódik a másik két rendszerváltás: a kilencvenes évekből és a 2010-es. Személyes történeted, ha jól tudom, úgy kezdődik, hogy magyar–történelem szakot végeztél a pesti bölcsészkaron.

Somlai Péter (a továbbiakban: SP): 1965-ben végeztem, s aztán még három évig jártam filozófia szakra. Ahogy elvégeztem 1970-ben ezt a kiegészítő szakot, rögtön oda is kerültem az egyetemre főállásban. '65-től '70-ig a Színház- és Művészeti Intézetben voltam. 1970-ben alapította meg Huszár Tibor a Szociológia Tanszéket a bölcsészkaron, s Léderer Pált és engem odahívott. Volt már egy csoport, amiben Huszáron kívül Bánlaky Pál és Kérész Klára voltak, utána odakerültünk mi ketten Lédererrel, majd egy-két év alatt ez az ötfős tanszék felduzzadt 14 főre. Székelyi Máriát, Angelusz Róbertet, Némédi Dénest, Kovács I. Gábort, Solymosi Zsuzsát, Balogh Zoltánt, s még néhány embert sikerült gyors egymásutánban odahozni.

E: Itt a divatszociológus Balogh Zoltánról van szó, nehogy összekeverjük egy másik közszereplővel.

SP: Igen-igen. Nagyon jó szellemű tanszék jött létre. Állandóan „buliztunk”, élveztük, hogy olyasmiről kell tanítanunk, amit magunk sosem tanultunk. Szociológiai képzés nem volt Magyarországon 1948 és 1970 között. Ez egy igazi önképző kör volt. Huszár Tibor nagy érdeme, hogy olyan „idősebb”, mondjuk 40 éves embereket is odahívott félállásban, mint Pataki Ferenc, Ferge Zsuzsa, Cseh-Szombathy László, akik tanítottak is minket. Éjjel-nappal benn voltam, vagy tanítottam, vagy tanultam, szóval nagyon intenzív

* Az eredeti beszélgetés itt érhető el: <https://archive.org/details/SomlaiPeter75>

időszak volt. Hogy ez rendszerváltás volt-e? Nem hiszem, de nagyon komoly váltás, az biztos. Ami engem illet, akkor hadd menjek át most személyesbe...

E: Mielőtt átmész személyesbe, azt kérem, hogy menjünk még vissza az egyetemi évekhez. Mondtad, hogy nem volt szociológusképzés Magyarországon, és több felől jöttek emberek. Téged mint magyar–történelem és filozófia szakos bölcsészt mi vezetett a szociológia felé?

SP: Színháztörténetből írtam a szakdolgozatomat, s így kerültem 1965-ben a Színház-tudományi Intézetbe, ahol volt egy magánszeminárium, amit Almási Miklós vezetett. Almási egész gondolkodása, szellemi habitusa nagyon nagy hatással volt rám. 1967-ben egy szemináriumon megkérdezte Almási tőlem, hogy olvastam-e *A tőkét*? Mondtam, hogy nem olvastam, de vizsgáztam dialektikus és történeti materializmusból. Almási azonban azt mondta, hogy „Nem azt kérdeztem, hogy olvastad-e a dialmat meg történet meg jegyzetet, hanem hogy olvastad-e *A tőkét*!” Ennek az lett a következménye, hogy még aznap elrohantam a 7. kerületi Szabó Ervin Könyvtárba, a Rottenbiller utca és a Péterfy sarkán, ahol *A tőke* nem volt meg...

E: Nyilván, mert ellopták...

SP: Egész biztos. Megszereztem *A tőkét*, elkezdem olvasni, nehezen ment. Végül nagy hatással volt rám. Erről persze Almásival is beszélgettünk. Egy vagy két év múlva Almási azt mondta: „Jó, hogy elolvastad *A tőkét*, de nem lehet a társadalmat ugyanúgy értelmezni, mint 100 évvel korábban. Olvasd el Max Webertől a *Wirtschaft und Gesellschaft*ot.” Almási mutatott rá, hogy a társadalom, amiben élünk, más, mint amit a könyvekből megismerhetünk. Akkor már lehetett olvasni itt-ott-amott, pl. a *Valóság* című folyóiratban egy-egy szociográfiát, néha egy-egy Hegedűs András-írást, lehetett tudni arról, hogy Kemény István elkezdett munkásokat kutatni Csepelen. Azt gondoltam, hogy a valóság megismerése – elméletileg is és empirikusan is – ez kell nekem, és ez a szociológia.

E: Ebben a '60-as évek végi világban, mit találtál különösen izgalmasnak?

SP: 1968-nak nagyon nagy hatása volt rám, mert '68 azt jelentette számomra, hogy a legfejlettebb nyugati országokban is lehet gondolkodni olyasmiről, ami túl van a kapitalizmuson. Attól, hogy ez a szocializmus ilyen lett, a perspektívát még egy olyan elméletben kell megtalálni, amely nem a létező kapitalizmusról szól. Engem nagyon vonzott a '68-as újbaldal, az akkori antikapitalizmus, s elméletileg nagyon vonzott már akkor Habermas, s elég sokáig foglalkoztam is vele. Ma persze ezt másképp látjuk. Szerintem a húszas évekbeli Szovjetunióban egy csomó olyan dolog volt, ami '68-ban újra előjött. Hogy mást ne mondjak, a kommunák. De előjött az öngazgatás is. Előjött, hogy másmilyennek kell lennie a nevelésnek, az iskolának.

E: Öngazgatás alatt most kifejezetten a jugoszláv modellt érted?

SP: Nem, egy ennél sokkal általánosabb értelemben...

E: A dolgozói részvételt?

SP: Igen, a részvétel, a demokrácia. Ez nagyon foglalkoztatott. Az 1968-as szellemiség összekapcsolódott a fejemben a szociológiával. A hetvenes évek elején a szociológia azt jelentette Magyarországon, hogy felfedezni, megismerni a valóságot. A párthatározatok meg az ideológiai maszlag elfedik előlünk a valóságot. Meg kell ismernünk, hogy mi

lyen világban élünk. Gondoljunk például az elidegenedés-vitára. Az elidegenedés-vita, ami visszanyúlt a fiatal Marxhoz. A *Gazdaságfilozófiai kéziratok* egy hegelianus filozófia, egy igazi filozófiai mű, de mindenkinek, aki ezt Magyarországon a hetvenes évek elején olvasta, annak ez nem a filozófia felé, hanem empirikus gondolattársításokkal járt arról, hogy itt is van elidegenedés.

E: Kifejezetten bölcsész oldalról érkező, nem közgazdászként végző emberként volt közöttök a hatvannyolcas gazdasági reform előkészítési folyamataihoz, vagy benneteket inkább a társadalomkritika izgatott akkor?

SP: Inkább a társadalomkritika. A kritikának mondjuk egy jellegzetes figurája volt Papp Zsolt. Akkoriban egy igazi TV-sztár. Olyan szövegeket mondott a tévében, ami ma mindenkit álomba ringatna, akkor azonban mindenkit érdekelt. Almásitól hallottam először Habermas nevét, de Papp Zsolttal kapcsolatban is említhető lett volna ő is, és a frankfurtiak is. A nyugati marxizmusnak nagy hatása volt Magyarországon. Adorno, Horkheimer, elsősorban frankfurtiak, de nemcsak ők, hanem Sartre, az egzisztencialisták. Ez így volt 1973-ig, amikor elkezdődött a visszafordulás, az átmeneti rosszabbodás. Miközben azt is meg kell mondani, hogy mindeközben Holló Mária készített Lukácssal egy interjút a rádióban, és megkérdezte tőle, hogy mi a véleménye a szociológiáról, mire ő azt felelte, hogy ez egy burzsoá áltudomány. Ennek is köszönhető, hogy 1948-tól 1970-ig nem volt szociológia. Lukács szerint a társadalomtudományokban volt egy kopernikuszi fordulat, ezért nincs szükség semmiféle szociológiára. Ennek ellenére, ez a marxista reneszánsz nagymértékben Lukács jegyében folyt, s én tökéletesen összeegyeztethetőnek tartottam a szociológiai érdeklődésemet és ezt a fajta elméleti érdeklődést.

E: A filozófia szakon Lukács-tanítványokkal voltál együtt?

SP: Akkor már a Lukács-tanítványok ki voltak tiltva, vagy még nem engedték be őket. Hermann István igen, de Heller Ágnes és köre már nem volt jelen. Szerencsém volt, hogy nem harmadrangú szerzők felé irányítottak, és igyekeztem eredetiben olvasni, amit csak tudtam. A kisdoktorimat egy olyan tanulmánnyal védtem meg, ami arról szólt, hogy Weber bürokráciaelmélete hogyan függött össze azzal a gyors iparosítással, ami a weberianus Németországban, azaz 1870 és 1914 között végbement. Mondanom sem kell, hogy ez is aktuális kérdés volt akkor Magyarországon. Az egész újmechanizmus reformnak, nem állítom, hogy a legfontosabb, de az egyik célja az volt, hogy a bürokráciát valahogy leépítse és a magyarországi gazdasági mechanizmust hatékonyabbá tegye. Webernél kerestem elméletileg fogódzókat ehhez a problémához. Elméleti kérdések foglalkoztattak, miközben szerettem volna empirikus kutatásokat folytatni. De ehhez a személyes élettörténetemben egy váltásra volt szükség. Ez pedig az volt, hogy megnyertem 1976-ban a Humboldt Egyetem ösztöndíját a Ruhr Egyetemre Bochumba. Már akkor világos volt a számomra, hogy valami olyasmit fogok kutatni, ami empirikusan értékes, de védhető. Nem akartam ebből ellenzéki ügyet csinálni. Ez a fél éves ösztöndíj vezetett el a családszociológiához, ami olyasmi volt, amit lehetett kutatni, nem szólt bele a pártközpont, és elméletileg és empirikusan is érdekesnek számított.

E: Az elméletre visszatérve, emlékszem, hogy volt egy elméletlettörténeti korszakod, amikor előszavakban, utószavakban, könyvkritikákban fejtetted ki a véleményed. Azt gondolom, ez nagyon tanulságos tudománytörténeti szempontból. A saját elméleti érdeklődésed játszott sze-

repet abban, hogy miről írtál, vagy voltak ezzel kapcsolatos ideológiai döntések, hogy kik azok a szociológusok, akik bejönnek Magyarországra?

SP: Akkoriban még fiatal tanársegéd voltam, de súghattam. A Gondolat Kiadónak volt egy kiváló sorozata, a *Társadalomtudományi Könyvtár* sorozat, ahol lehetővé vált, hogy olyan szerzők művei jelenjenek meg, akik addig Magyarországon nem voltak ismertek, bár a társadalomtudomány klasszikusai voltak. Például, Georg Simmelt teljesen nyilvánvaló, hogy ki kellett volna adni, s még addig nem jelent meg. Tulajdonképpen annyi történt, hogy én súgtam, és a kiadóban voltak olyan ötleteim, amiket elfogadtak, volt, amit meg nem.

E: Keletkezett a fejedben egy kvázi kánon, hogy mi az, ami hiányzik a magyar köztudatból?

SP: Pontosan. Ültem a Szabó Ervin Könyvtárban, aminek jelentőségét nem lehet túlbecsülni olyan időben, amikor még nincs internet, amikor a könyvtárközi kölcsönzés korlátozott, amikor Te nem tudsz új nyugati könyveket megvásárolni, nem azért, mert nincsen pénzed... Hadd sztorizzak egyet! Jövök haza Bohumból 1976-ban. Ott a Humboldt-ösztöndíjasoknak adtak könyvvutalványt, tehát én egy csomó könyvet hozhattam haza, amelyekbe bele volt ütve a Humboldt Alapítvány címere. Gondoltam, ez elegendő lesz a határon. De nem volt elegendő. Jött egy határőr, mondja, hogy: „Ööö, hát én ezt honnan tudjam, hogy mi ez, amit maga hoz?” – Mondom: „Hogyhogy, honnan tudja? Hát én elmondom.” – „Aaa, az nem úgy van, az nem elég. Mostan csináljuk azt, hogy vegyünk fel erről egy leltárt, én elviszem a könyveket, és ha maga igenis hoz nekem egy papírt az Akadémiáról vagy a könyvtárból, akkor majd a parancsnokság elbírálja.” Hát én bementem az egyetemen az illetékesekhez. Azt mondták, hogy írjam meg a papírt, ők azonnal aláírják. Így is volt. Bementem a parancsnokságra, és megkaptam a könyveket.

E: Azt kell, hogy mondjam, hogy ilyenek még a nyolcvanas években is voltak...

SP: Igen.

E: Akkor már működött Londonban a Szent Pál mögött két WC, és a két WC között volt egy könyvesbolt, ahonnan ingyen el lehetett hozni társadalomtudományi könyveket. Azok hazahozatalával kapcsolatban volt hasonló lefoglalós, aláíratós, visszaadós történet...

SP: Akkor erre Te is emlékszel!

E: Beszéljünk most a családszociológia felé fordulásodról. Mekkora évfolyamok voltak a szociológia szak indulásakor?

SP: A szociológia eleinte csak kiegészítő szak volt, 10–15 emberrel. Jóval később, a nyolcvanas évek második felétől lettek nappali tagozatosok. 1989-ben alakult meg a Szociológiai Intézet az ELTE-n, s lett több tanszéke. Ebből alakult ki később a Társadalomtudományi Kar, és akkor persze már nemcsak szociológia, hanem szociálpolitika, szociális munka, majd még később közgazdaságtan, európai tanulmányok, és így tovább, szakterületek is voltak. De még nem vagyunk ott. Ott vagyunk, hogy én 1976-ban hazajövök Bohumból, hogy családszociológiát fogok művelni, s akkor indítottam egy speckolt. Ez remek keret volt, mert a hallgatóim egyúttal a munkatársaimmá váltak, velük kezdem el kutatni. Először Pesten, majd Palócföldön – Balassagyarmaton és környékén –, majd Pécsváradon és környékén, Karcagon és környékén kutattunk. Ebből már 1978-ban megszületett az első kötet *Családmonográfiák* címmel. A társaság törzstagjai között volt Aczél Ágnes, Békési Ágnes, Berey Katalin, Domokos János, Lőrincz Judit, Mózes Lajos,

Orlóczi Edit, Sebes Anna és Varsányi Erika. Három menetben végeztük el velük a kutatásokat: először a hetvenes években (1977–1979 között), azután egy második menetben ugyanazokat a pesti és vidéki családokat megkeresve a nyolcvanas évek közepén, s végül 1996–1999 között egy harmadik menetben is. Szóval ez egy igazi longitudinális, követéses kutatás volt. Ennek az eredménye olvasható a *Húsz év* című kötetben. Ez nagyon sok feladatot jelentett, nagyon sok módszertani problémával és persze sok örömmel járt. A tanítványokból munkatársak lettek, s nemcsak én öregedtem meg 20 év alatt, hanem ők maguk is. Meg a családtagok, akikkel az interjúkat készítettük...

E: A kutatási koncepció megalkotásánál mennyire voltál önálló, mennyire kellett ehhez Huszár, mennyire kellett pénz, és hogyan lehetett pénzt szerezni?

SP: Huszár Tibor egyáltalán nem szólt bele. Azt hiszem, hogy ő örült annak, hogy én családszociológiával kezdtem el foglalkozni, s nem egyéb dolgokkal. Huszárnak ebben nem volt szerepe. Másoknak volt. Részben Cseh-Szombathy Lászlónak. Magyarországon ő volt a családszociológia megalapítója, s én sokat tanultam tőle. Aztán Mérei Ferencnek. Vele családi kapcsolatba kerültem. Ő tette világossá a számomra, hogy a társadalom élete, amire én kíváncsi vagyok, nem csak makroszintű. Mindaddig az érdeklődésemből teljesen hiányzott a mikroszint. Cseh-Szombathyn és Mérein kívül Pataki Ferencnek is fontos szerepe volt még benne. A pénzügyi feltételeket pályázással lehetett biztosítani. Egy jó darabig a pályázat simán ment. Nagyon hosszú ideig meg se fordult a fejemben, hogy ha az ember pályázik, nem kapja meg a kért összeget. Most már van ilyen tapasztalatom.

E: Mennyire jelent meg az nyilvánosan, hogy a szocialista családdal szemben már mindenféle egyéb családi modell is létezett?

SP: Soha senki nem mondta nekem, hogy a szocialista családról kell szólnia a kutatásaimnak.

E: Hol publikáltad az első eredményeket? Gondolom, a Kritika, a Valóság voltak a domináns fórumok.

SP: Akkoriban volt 3-4 ilyen publikációs fórum, egyszer az egyikbe, máskor a másikba írtam.

E: Az nem merült fel, hogy a Társadalmi Szemlébe publikálhatnál?

SP: A hetvenes-nyolcvanas években nem merült fel. De ez egy szerencsés választás volt, hogy családszociológiával foglalkozzak, mert nem bántottak.

E: „Nem bántottak”, mert apolitikus volt, vagy, mert a szakmában nem nyitott frontokat?

SP: A szakmában sem nyitott frontokat. De főleg úgy értem, hogy apolitikus volt. Még azt is lehetővé tette, hogy 1984-ben egy magyar–amerikai összehasonlító vizsgálatot kezdhessünk el. Magyar részről ebben Cseh-Szombathy László, Klinger András és jómagam vettünk részt. Amerikai részről pedig három elég ismert családszociológus. S ugyan a tudományos teljesítmény, ami ebből kijött, nem valami nagyon jelentős, mert sok mindent elrontottunk benne, de a téma nagyon érdekes volt. Arról szólt, hogy milyen az idős emberek családi helyzete, családi kapcsolata Magyarországon és Amerikában. Az volt a fő hipotézis, hogy Magyarországon sokkal erősebbek az informális kapcsolatok, Amerikában pedig sokkal fejlettebb a szociális ellátó rendszer, tehát ott csak pénz kér-

dése, hogy valaki egy idősek otthonába bejut-e. Részben pénz, részben vallási, egyházi, mit tudom én milyen tagság. De van az ellátó szervezeteknek egy nagy hálózata. Nálunk nem volt, s ma sincsen nagy hálózat. Az összes idős embernek mindössze 2%-a van ilyen szervezetben. Amerikában ez már akkor is jóval több volt. Szóval, ez egy érdekes téma volt, sok mindent lehetett volna kihozni, de nem sikerült. De megmaradtak a munkakapcsolatok, melyek révén taníthattam egy félévet Amerikában, aztán más kutatásban is együttműködhattunk, aminek lett egy kis visszhangja. Ez a visszhang kitölt engem Hamburgba, ahol szintén taníthattam egy félévet. Végül ez mégiscsak sokat jelentett, ami a szakmai karrieremet illeti.

E: Ha jól értem a családszociológiai érdeklődésednek a kezdetekben sokkal inkább a társadalom mikrohistóriájához volt köze, s nem a szocializációhoz. A szocializáció egy későbbi fejlemény. Egy idő után azonban a két téma összeér.

SP: Természetesen összeér. Az előbb említett kutatások fő műfaja az esettanulmány volt. Ezeket a tanítványaim és a munkatársaim készítették az együtt kidolgozott szempontok és módszer szerint. Akkoriban nem is gondoltam a szocializációra...

E: Milyen nagyságrendű családmennyiséggel folyt itt a kutatás?

SP: Összesen nem érte el a százat. S azok közül is volt egy jó néhány, akiket csak egyszer tudtunk meglátogatni. Mert nem találtuk meg őket, mert megszűntek, millió ok. Nagyon nehéz Magyarországon longitudinális kutatást folytatni.

E: S akkor elérkeztünk a második rendszerváltáshoz, a második rendszerfordulathoz, ami egyben a Te második elmélettörténeti korszakod kezdetének is mondható.

SP: Inkább úgy fogalmaznék, hogy újból az elmélettörténet kezdett el érdekelni. De ez inkább már a harmadik rendszerváltás utáni időszak, az utóbbi évek fejleménye. A második rendszerváltáskor a szocializáció, az ifjúság foglalkoztatott. Úgy látom, hogy van egy új „ifjúság”. Gondoljuk meg: 100 évvel ezelőtt a kamaszkor, mondjuk, a fiúknál elkezdődött 14-15 évesen, és 18 éves korra már be is fejeződött, mert 18 éves korukra szakmát vagy foglalkozást választottak, elkezdtek dolgozni, aránylag hamar megházasodtak, elköltöztek otthonról, családot alapítottak, és így tovább. Amit kamaszkornak nevezünk, 3-4 évig tartott. Ma sokkal előbb elkezdődik, és sokkal, de sokkal tovább tart. Ezt nevezük posztadoleszcenciának. Ez a posztadoleszcencia az 1970-es évektől figyelhető meg, s egyre inkább megfigyelhető. A korosztálynak egyre nagyobb hányada ilyen, s egyre kisebb hányada az, akire nem jellemzők a posztadoleszcencia különböző megnyilvánulásai. Ez volt az, amire fölfigyeltem, s ezzel párhuzamosan elkezdett foglalkoztatni az ún. „második demográfiai átmenet”, aminek a posztadoleszcencia a legfontosabb összetevője, de vannak más összetevői is. Az 1970-es években egy új korszak kezdődött el a fejlett országok társadalmában. Egy olyan korszak, amiben már nem ipari, hanem posztindusztriális társadalmakról van szó. Amiben már nem a modern kultúra dominál, hanem az, amit posztmodern kultúrának nevezünk. Amiben már nem az első demográfiai átmenetnek a modernizációs elemei vannak jelen, hanem a második demográfiai átmeneté. Mind a gazdaságban, mind a népesedésben, mind a kultúrában egy új korszak kezdődött el. S ez az új korszak tart még ma is. A szocializáció problémáit is ebben az elméleti keretben kell vizsgálni. Erre figyeltem fel a 2000-es évek elején, és ez foglalkoztat azóta is.

E: Még menjünk egy kicsit vissza. Ugye, amikor az elméletörténet felől elmozdultál a család, meg az ifjúság felé, akkor ezek hirtelen olyan területek lettek, amelyeknek volt, ha úgy tetszik, egy közvetlen társadalmi-politikai relevanciája. Ha úgy tetszik, voltak ágazatpolitikák, amelyek ilyenekkel foglalkoztak: a családpolitika, ifjúságpolitika, ilyen irányú szervezetek stb. Volt-e, s ha igen, milyen kapcsolatod volt akár '90 előtt, akár '90 után mondjuk a családpolitika vagy az ifjúságpolitika kormányzati uraival, közösségeivel, szervezeteivel?

SP: Párttal volt. MSZMP-tag voltam. Azt hiszem, hogy egyszer vagy kétszer kértek tőlem ilyen szakértői anyagot, ma így mondanánk, „az ifjúságpolitikai tézisekhez”... Voltam egy bizottságban is, ami a szociológia oktatásával volt kapcsolatos. Ugye a Szociológia Tanszék, ahol dolgoztam, sokáig a minisztérium Marxizmus-leninizmus Főosztályához tartozott. Ennek volt egy szociológia oktatási bizottsága, de másra nem emlékszem. Lehet, hogy volt más is, de most nem emlékszem rá.

E: Ha már így felidézted, ennek a főosztálynak volt egy füzetsorozata, amibe írtál is.

SP: Az, hogy írtam, lényegtelen ahhoz képest, hogy hosszú ideig Léderer Pállal ketten szerkesztettük. Az is egy olyan kiadványsorozat volt, ami lehetővé tette, hogy egyrészt az új magyar kutatások eredményei – pl. a tanszéki jogászvizsgálat, orvosvizsgálat, újságíróvizsgálat – megjelenhettek, de megjelent benne néhány magyar kutató kismonográfiája és számos fordítás is, pl. Bourdieu, Durkheim, mint tananyagsegédlet.

E: Abban, hogy itt mi jelenik meg kizárólagos cézárok voltatok?

SP: Nem voltunk cézárok. Abban Huszár Tibor volt a kiscézár, mert voltak nagycézárok is persze, azt ő tudná megmondani, hogy kik voltak ezek. Volt olyan, hogy mi ketten fejmosást kaptunk, de meg kell mondanom, hogy igen ritkán. És a fejmosás maga is olyan volt, hogy másnapra meg is száradt a hajam.

E: Tehát éreztél ebben az értelemben cenzúrát?

SP: Volt egy belső cenzúra. Az nem kétséges. Meg se fordult a fejemben, hogy mondjuk azok műveit, akiket kiutáltak innen, publikáljuk.

E: Milyen példányszámban jelentek meg ezek a füzetek?

SP: Párszáz példányban. Megkapta az országban az összes nagykönyvtár, tanszékek, intézetek.

E: Piacon nem lehetett kapni?

SP: Nem. Már csak azért sem, mert akkor kellett volna jogdíjat fizetni, így viszont nem fizettek jogdíjakat.

E: Mint ahogy a „Kossuth bizalmas” sorozatnak szintén kiváló könyveiért sem fizettek jogdíjat.

SP: Pontosan. Azokat a könyveket sokszor nem lehetett bevinni az antikváriumokba sem, mert tudták róluk, hogy ez valami tilos dolog. A *Szociológiai Füzetek* más volt.

E: Nemes Dezső sofőrje egyszer eladott nagyobb mennyiséget belőle, amiből nagy botrány lett.

SP: Ez is a Kádár-rendszer kupleráj jellegét mutatja. Ehhez a kuplerájhoz hadd mondjak még valamit. Ki akartam venni egy Adorno-kötetet, amiről tudtam, hogy megvan az Országgyűlési Könyvtárban. Mondták, hogy szó se lehet róla. 1975-öt írunk. Mondom,

hozok a tanszékről igazolást. Hiába hozok, ők nem adhatják ki. Erre félrehívott a vezető, és azt mondta, hogy menjek el az Egyetemi Könyvtárba, ő tudja, hogy nekik is van egy példányuk, s ők kiadhatják.

E: Minden protekció nélkül.

SP: Minden protekció nélkül. Kiderült, hogy volt nekik egy kötetük, de valaki azt ellopta. Felhívom Papp Zsoltot, hogy nem ő lopta-e el. Mondja, hogy ő nem lop könyvet könyvtárból. Ezt nem akartam teljesen elhinni, de gondoltam, jó, egye fene. Ezek után, eltelik egy év, keresek valamit a Szabó Ervin Könyvtár központjában, a Szociológiai Szakkönyvtárban, és a katalógusban látom, hogy megvan nekik is ez az Adorno-kötet. Mondom, ha itt is megvan, mindjárt írok egy igazolást, aláíratom Huszárral, visszajövök és... Odamentem a kölcsönzéshez, mondom: Ha odaadom az igazolást, megkapom? – Mire megkérdezték: minek az igazolás? Tessék, itt van. Minden további nélkül odaadták a Szabó Ervin Könyvtárban azt, amit az Országgyűlési Könyvtárban semmiért sem adtak volna oda. Ez jól mutatja, hogyan működött az igazgatás.

E: Szerkesztetted ezt a minisztériumi sorozatot, és valamilyen ifjúságügyi kérdésben szakértősködtél is.

SP: Azt hiszem, igen.

E: Elérkezünk 1988/89-hez. Milyen benyomásaid voltak a magyar politikai térről, s a szociológiai szakma ehhez fűződő kapcsolatáról?

SP: A legfontosabb az volt, s azóta ez csak megerősödött bennem, hogy a szociológiával szemben azt a követelményt támasztják, hogy jelezze ugyanúgy előre a társadalmi változásokat, mint ahogyan a laboratóriumokban a vegyészek előre tudják jelezni, hogy mi fog történni. Csakhogy ez lehetetlen! A 20. századi történelem azt tanúsítja, hogy nem tudta a szociológia előre jelezni még a nagy változásokat sem: a szocializmus bukását, az 1989/90-es eseményeket, sem azt, ami előtte vagy azóta történik. Hogy ne menjek olyan messzire vissza, azt, ami most van a világban, Trump győzelmével, a szélsőjobb erősödésével Ausztriában, Franciaországban, és másutt... ezt sem tudta a szociológia előre jelezni. Tehát, ha most azt kérdezed, hogyan éltem át '89/90-et, és mit jelentett ez a szociológia mint szakma számára, akkor a legfontosabb az, hogy a szociológia mindezt nem látta előre. A másik dolog, amit gondolok, hogy ennek a nagy változásnak, ami a '70-es években kezdődött, és amit az egyszerűség kedvéért a posztindusztriális társadalom kialakulásának neveztem, szóval ennek a nagy változásnak egyik fontos vesztese a szociológia. A szociológia ma sokkal kevésbé népszerű, mint régebben volt. Ezt látom az egyetemen is. A hetvenes években a végzett, érettségiző gyerekek közül a legokosabbak jöttek hozzánk. Most nem akarnám azt mondani, hogy a legbutábbak akarnak szociológusok lenni, de majdnem.

E: Nem arról van szó, hogy egyszerűen a rendszerváltás révén feljöttek olyan tudományzakok, mint például a politológia és bizonyos értelemben a jogtudomány, ami a rendszerváltás után nyilvánvalóan egy teljesen másfajta szellemi kínálatot jelentett, és a szociológia elveszítette azt a fajta, ha úgy tetszik, monopolhelyzetét, amivel korábban rendelkezett, hogy a kritikus társadalommagyarázat egyetlen hordozója legyen?

SP: Nem hiszem, hogy erről van szó. Ez ugyanis nem csak Magyarországon van így. Én azt látom, hogy se az amerikai, se a német szociológia nem vonzza annyira az ottani

fiatalokat az egyetemekre. Valahogy nem elég érdekes, nem elég izgalmas. Ehhez persze rögtön lenne egy elméletem is. Ugye a szociológia egy olyan tudomány, ahol a kutatások 99%-a egy-egy társadalmi részproblémára vonatkozik: ifjúság, család, ipar, település, millió ilyen lehetne még mondani. De a szociológia tudománya maga a társadalom egészével kellene, hogy foglalkozzon. Nem úgy, mint a jogtudomány, vagy a közgazdaságtan, vagy a demográfia...

E: Azok szükségképpen partikulárisak, igen.

SP: Pontosan. A szociológiának, legalábbis a klasszikusok felől nézve, az egészszel is foglalkoznia kellene. Elkerülhetetlen, hogy legyen egy olyan tudományszak, ami képes arra, hogy az egészről mondjon érdemleges és hiteles összefüggéseket. Ilyen ma a szociológia? Egyáltalán nem! Persze mondhatod erre, hogy hiszen már a 20. század közepén sem volt ilyen, nagyon sok iránya volt. Igen, de én erre azt válaszolnám, hogy lehet, hogy már 50 évvel ezelőtt is ilyen volt, de akkor még sokan próbáltak foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy miért ilyen, s hogyan lehetne másképp.

E: Azóta viszont gyakorlatilag lemondott erről a szakma. Annak ellenére, hogy vannak nagy szociológiai elméletek. Azt mondod, hogy a Te nagy második elméleti korszakod csak 2000 után jön, de a kilencvenes években mégiscsak egy elmélettörténeti tanszéket kezdtél el vezetni, és ilyen kézikönyveket írtál, amiből mi, a klasszikus szociológusképzésen át nem eső, „oldalról érkező” társadalomtudósok is tanultunk.

SP: Voltak problémák, amelyek izgattak. Például, Sárkány Mihállyal elkezdtünk foglalkozni az evolúció és a társadalmi evolúció problémáival. Ez egy igazi elméleti és elmélet-történeti kérdéskör, s mi megpróbáltunk ennek utánajárni. Volt még egy ilyen OTKA kutatás is, amiben Pál Eszter és Gedeon Péter működött közre rajtunk kívül. Szóval, nem azt akarom mondani, hogy ebből semmi sem igaz, de ez a szociológia eljelentéktelenedése, ami ekkoriban, a kilencvenes évektől már megfigyelhető volt. Ezt én nem vettem észre akkor. Pedig az is megfigyelhető volt, hogy az interdiszciplináris kutatások felfutása, ami egy időben úgy tűnt, hogy meg fogja váltani a társadalomtudományokat, valójában nem jelentett megváltást. Ennek én is teljesen bedőltem.

E: Ugyanakkor voltak intézményes lehetőségek is. Sok szociológus komoly szerepet játszott a rendszerváltásban, majd a '90–94-es ciklus idején a közéletben. Nem a kormány oldalán, hanem az erős SZDSZ és TDDSZ (Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete) oldalán. Mi volt a viszonyod ezekhez a szerveződésekhez?

SP: A TDDSZ-nek tagja voltam, az SZDSZ-nek nem. Azt láttam, hogy sok egykori kollégám meg tanítványom ott ül a parlamentben, s próbál ezt-azt csinálni. Voltak olyan politikai döntések meg irányok, amelyek nekem is tetszettek. Ugyanakkor én magam nem akartam volna soha sem politikus lenni. Nagyon rossz vezető vagyok. Tanszékvezetőnek is pocsék voltam. Viszont nyugodtan dolgozhattam '90 után is. Akkoriban jelentek meg könyveink, folyt még a családszociológiai kutatásom, elkezdtem a szocializációt vizsgálni, s utána ezt az említett elmélettörténeti problémát. Szóval nem kellett mással foglalkoznom, mint amit szerettem csinálni. Persze, amikor az Antal-kormány idején voltak ezek az ügyek, hogy Gombár Csabát meg Hankiss Elemért védjük meg, akkor természetesen ott masíroztam én is, és ezt nem bántam meg.

E: Masíroztál, és minden fontosabb dolgot aláírtál...

SP: Aláírtam, amit kellett. Nem tudom, hogy minden fontosat-e, de néhány dolgot aláírtam.

E: Benne voltál tudományos tanácsban meg a habilitációs bizottságban is, ha jól tudom.

SP: Az egyetemen, a karon. Ott kénytelen voltam. Már életkori okoknál fogva is. Részt vettem a doktori iskola programjának alakításában, mert az fontos volt. Nekem mindig fontos volt az oktatás, ezért ebben szívesen vettem részt. Benne voltam szerkesztőbizottságokban, az *Esély* meg a *Szociológiai Szemle* szerkesztőbizottságában... Szóval, nem vagyok visszahúzó, csak nem akartam politikusi karriert.

E: Akadémiai közgyűlési képviselő is voltál, talán egy cikluson át.

SP: Igen.

E: De úgy tűnik, mintha ezek nem lennének meghatározó élmények.

SP: Egyáltalán nem.

E: Rátérjünk az utolsó rendszerváltásra?

SP: Igen. Ezzel kapcsolatban csak azt tudom mondani, hogy ami 2010 óta zajlik Magyarországon, hogy ismét egy diktatúra felé tartunk, borzasztó! Borzasztó az, hogy a közvélemény tudomásul veszi és elfogadja, hogy ilyen a társadalom, amelyikben nem az a fő baj az emberek számára, és nem arra próbálnak tömörülni, hogy ne legyen ilyen rettenetes szegénység és nincstelenség, ami a legsúlyosabb probléma, hanem beveszik azt a maszlagot, amit a kormány tálal nekik. Borzasztó az is, ami történik a nyilvánosságban, a nyilvánosság korlátozása. Nem tudom, láttatok-e a mai HVG-t, aminek a címlapján egy mikrofon látható egy guillotine alatt. Szóval borzasztó, hogy errefelé tart Magyarország és a magyar társadalom.

E: Hogy mégse ilyen pesszimistán fejezzük be a beszélgetést, mesélj még arról, hogy milyen terveid vannak?

SP: Hát van egy tervem. Nagyon röviden mondom el, mert a terv még homályos. Ugyan már 1,5 éve próbálkozom, de még nem jutottam el oda, hogy az alapötletből egy kutatási tervnek nevezhető kérdéssor alakuljon ki. Tulajdonképpen a haladásról szólna ez a kutatás, arról, ami a felvilágosodás alapeszméje volt, s amit ma úgy látom, hogy a szociológusoknál egyáltalán nem jelenik meg. Maga a szó „haladás” nem fordul elő az újabb szociológiai publikációkban. S ha erre rákérdez az ember, akkor a többség véleménye az, hogy nincs is „haladás”. Miközben nap mint nap a tudományban, pl. az orvostudományban vagy az űrkutatásban, az informatikában, és így tovább, azt látjuk, hogy komoly előrelépések zajlanak. Mégsem hiszünk benne, hogy ez pozitív változás.

E: Ez egy nagy haladásvízió lenne vagy haladás-önreflexió?

SP: Mondom, ez még homályos.

E: Sok erőt hozzá, és nagyon szépen köszönöm a beszélgetést!

Az interjút Nagy Péter Tibor készítette.

E-mail: nagypetertibor@gmail.com

Digitális eszközök használata az osztálytermekben

Egy BBC micro:bit projekt tapasztalatai

CZÉKMÁN BALÁZS^{a,*} – KISS JÓZSEF^b

^aDebreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Humán Tudományok Doktori Iskola,
Nevelés- és művelődéstudományi program

^bKispesti Puskás Ferenc Általános Iskola

A BBC micro:bit oktatási célra kifejlesztett lapkát különböző életkorú tanulók kezdtek el használni világszerte. Segítségével különböző oktatási szinteken tevékenykedő pedagógusok kezdtek el algoritmikus készségeket fejleszteni és programozást oktatni. Kutatásunk célja ($N = 170$) ezek alapján a BBC micro:bit használatához és programozásához való viszonyulás, valamint az alkalmazhatóság vizsgálata volt, különböző életkorú tanulók esetében. Az eredmények azt mutatják, hogy az életkor előrehaladtával a programozási feladatokra kapott százalékpontok növekedtek, azonban az évfolyamok közötti különbség minimális volt. 11 osztály eredményei alapján láthatóvá vált, hogy nem volt szignifikáns különbség a fiúk és a lányok eredményei között. A tanulóknak a BBC micro:bithez és programozásához való viszonyulása pozitív volt.

Kulcsszavak: BBC micro:bit, IKT, oktatás, általános iskola, kódolás

BBC micro:bit was started to be used almost worldwide in the education amongst students with different ages. Large number of educators from different levels started to develop algorithmic skills and coding. The aim of our research ($N = 170$) was to examine the applicability of the device and its software (MakeCode) and to have a picture about the students' attitude of programming and physical computing. Our results show that the score for programming got slightly higher with the age, however the differences between the classes were minimal. By the results of the eleven classes we can see that there is no significant difference between the genders. The students' attitude towards the BBC micro:bit was positive.

Keywords: BBC micro:bit ICT, education, primary school, coding, programming

* Levelező szerző: Czékmán Balázs, Kispesti Puskás Ferenc Általános Iskola,
1191 Budapest, Berzsenyi u. 8. E-mail: balazs.czekman@gmail.com

BBC micro:bitek az oktatásban

A 21. századi készségek fejlesztésében, a kompetenciaalapú tudás kialakításában alapvető szerepet kapnak az STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) tantárgyak. Az elvárt készségek – például algoritmikus gondolkodás, problémamegoldó gondolkodás, önirányító tanulás – fejlesztése a programozás alapjainak oktatásával is történhet. *Kazakoff (2014)* szerint a robotika terjedése is nagyban hozzájárulhat, hogy a tanulók addig absztrakt gondolkodása konkrétá válhasson. A különböző programozható eszközök (pl. Blue-bot, Bee-bot, LEGO programozható készletek) és szoftverek (pl. Scratch, ScratchJr, Lightbot, Kodu) megjelenése hozzájárul ahhoz, hogy az algoritmikus gondolkodás fejlesztése kilépjen az informatikaóra kereteiből és akár már óvodás kortól kezdve megvalósulhasson. A már említett kódolást előkészítő és segítő eszközök egy innovatív hardvere a BBC támogatásával, oktatási célokra kifejlesztett micro:bit nevű lapkája (*Gibson–Bradley 2017*), melyből az Egyesült Királyságban tanuló 10–14 éves diákoknak egymillió darabot osztottak szét. A BBC micro:bit egy kisméretű alaplap, 5×5 ledből álló kijelzővel, szenzorokkal (pl. gyorsulásmérő, iránytű, hőmérő) és különböző kommunikációs lehetőségekkel (USB, bluetooth, külső portok), mely számítógép vagy okostelefon segítségével programozható. Az eszköz programozására különböző szintű lehetőségek állnak rendelkezésre a kezdőknek szánt blokkalapú megoldásoktól (pl. MakeCode, Scratch) egészen a haladó szintig (pl. Python, JavaScript) (BBC MICRO:BIT 2015). A programozási környezetek széles skálájával lehetővé válik, hogy a kódolás különböző korú és képességű tanulók számára is alkalmas legyen, továbbá lehetővé váljon a tanulók (akár) multidiszciplináris környezetben történő problémamegoldó gondolkodásának, kollaborációjának, önirányító tanulásának fejlesztése.

Az empirikus kutatás bemutatása

A BBC micro:bit mint hardvereszköz, valamint az ahhoz kifejlesztett programozási felület és emulátor (MakeCode) az oktatás több szintjén és különböző életkorú tanulók esetében is alkalmazható lehet. Kutatásunk célja ezek alapján a BBC micro:bit használatához és programozásához való viszonyulás, valamint az alkalmazhatóság vizsgálata volt, különböző életkorú tanulók esetében.

Kutatásunkat olyan általános iskolában végeztük, ahol a tanulók első osztálytól kezdve heti egy órában tanulnak informatikát, azonban a BBC micro:bit használatával történő kódolással először találkoztak. Az alsó tagozatos diákok (3–4. osztály) egyáltalán nem tanultak még programozást, a felső tagozatosok (5–8. osztály) pedig egyrészt az Imagine (Comenius Logo) szoftverrel, másrészt egyszerű blokkalapú programozási felületekkel találkoztak (például a Scratch és a Kódolás órája különböző kihívásai). A kutatás résztvevői közé az oktatási intézmény minden tanulója bekerült, a részvétel alsó korhatárát a magabiztos egér- és billentyűzetkezelés határozta meg. Ennek megfelelően a vizsgálatunk mintájában 3–8. osztályos diákok szerepeltek ($N = 170$), az alsó tagozat két évfolyama ($n = 43$), valamint a felső tagozat négy évfolyama ($n = 137$) vett részt a kutatásban (lásd részletesen az 1. táblázatban).

1. táblázat: A kutatás mintájának eloszlása

		Osztályok száma	N	%
Alsó tagozat	3. o.	2	31	18,2
	4. o.	1	12	7,1
Felső tagozat	5. o.	2	19	11,2
	6. o.	2	32	18,8
	7. o.	2	39	22,9
	8. o.	2	37	21,8
Összesen		11	170	100,0

A kutatás módszerei

Három héten keresztül tartó vizsgálatunk (2017. október) során a diákok két tanórán keresztül dolgoztak a BBC micro:bitekkel és a MakeCode programozási felülettel, a harmadik tanórán a viszonyulást mérő kérdőívek kitöltése történt, így a kutatás csoportonként három tanórát vett igénybe. A tanórákon a tanulók csoportbontásban dolgoztak, így a létszám 8 és 16 fő között volt. Akciókutatásunkban a tanulók az első tanórán a BBC micro:bittel mint eszközzel ismerkedtek meg, valamint a MakeCode programozási felület alapjait sajátíthatták el. Második tanórán az előző alkalommal elsajátított ismeretek módosított formában történő ismétlése, továbbá az arra épülő új feladatok kaptak helyet. Tíz, egymásra épülő, egyre nehezedő feladat segítségével mértük azt, hogy a különböző életkorú tanulók képesek-e befogadni és alkalmazni a programozás különböző szintjeihez szükséges ismereteket; a feladatok mennyiségét úgy állítottuk össze, hogy a 45 perces tanórát biztosan kitöltse.

Adatgyűjtéskor a tanulók eredményeinek mérése értékelőlapok segítségével történt, melyen az eredmények minden diák esetében külön kerültek rögzítésre, a feladat elvégzését követően. A teljesítmény négy különböző szinten került értékelésre, mely játékosított formában kis csillagokkal történt (lásd 2. táblázat). Ha a tanulónak a feladatot egyáltalán nem sikerült megoldania, akkor nem kapott csillagot, ha részben megoldotta, akkor egy csillagot, ha jól oldotta meg, de segítséggel, akkor két csillagot, önálló, jó megoldás esetén pedig három csillagot kapott. A jobb összehasonlíthatóság és könnyebb interpretáció érdekében, a kapott csillagokat a későbbiekben százalékpontra váltottuk. A két tanórát követően a harmadik alkalommal a tanulók a viszonyulást mérő kérdőívet töltötték ki. A nyolc ítemet tartalmazó, saját készítésű online kérdőív, ötfokú Likert-skálát és eldöntendő kérdéseket tartalmazott, valamint az azonosításhoz szükséges háttéradatokat rögzítette.

2. táblázat: A teljesítmény mérésének egysége, annak jelentése, átváltása

Játékosított pontszám	Jelentése	Százalékponban
–	hiányzó vagy teljesen rossz megoldás	0
*	részben megoldott feladat	33,33
**	segítséggel megoldott feladat	66,66
***	segítség nélkül megoldott feladat	99,99

Az adatok feldolgozása az SPSS 22.0 verziószámú statisztikai és adatelemző szoftverrel történt. A tanulók teljesítményének és a magyarázó változóknak az összehasonlításához egyszempontos varianciaanalízist (One-way ANOVA) alkalmaztunk és korrelációt vizsgáltunk, míg a tanulók viszonyulásánál, véleményének vizsgálatánál gyakoriságokat számoltunk.

Hipotézisek és kutatási kérdések

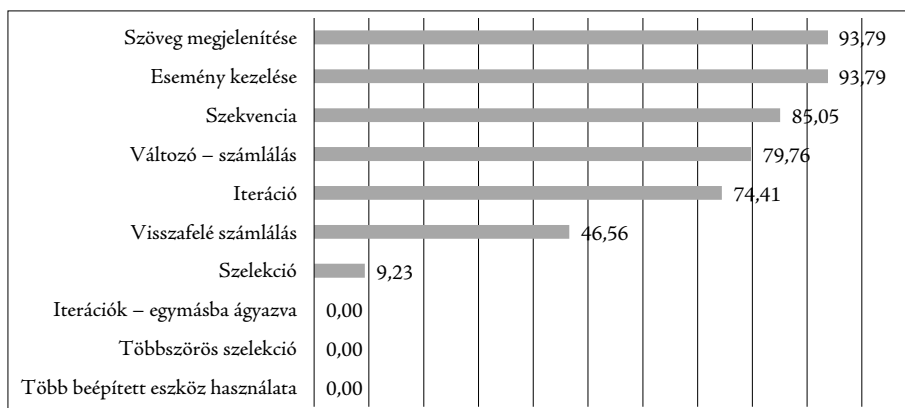
A BBC micro:bit kódolásához és programozásához való viszonyulást mérő vizsgálatunk hipotézisei és kutatási kérdései a következők voltak:

- H1: A programozási készségek az életkor előrehaladtával fejlettebbek.
- H2: A fiúk és a lányok programozási készségei különbözőek.
- H3: A tanulók programozási készségei függenek a matematika tantárgyi eredményüktől.
- H4: Azok a tanulók, akik szeretnek számítógéppel végezhető tevékenységeket folytatni, jobb eredményt érnek el, és inkább szeretnének programozók lenni.
- Hogyan viszonyulnak a tanulók a BBC micro:bitek használatához, valamint a programozási feladatokhoz?
- Hogyan vélekednek a tanulók a problémamegoldáshoz kapcsolódó feladatokról?

Kutatási eredmények

A tanulók által elért eredmények

A kutatás 2. tanórájának során a tanulók tíz, egymásra épülő és egyre nehezedő feladatot kaptak, melyek között a programozás alapvető elemei szerepeltek: *szöveg megjelenítése, esemény kezelése, szekvencia, változó – számlálás, iteráció, visszafelé számlálás, szelekció, iterációk – egymásba ágyazva, többszörös szelekció, valamint több beépített érzékelő alkalmazása*. Az egyre nehezedő feladatokat a tanulók egyre kisebb része tudta megoldani; míg az első kettőt szinte minden tanuló (93,79%) képes volt végrehajtani, addig a 7. feladatot, a szelekciót, már csak a tanulók kicsivel több mint 9%-a készítette el (1. ábra). A feladatok

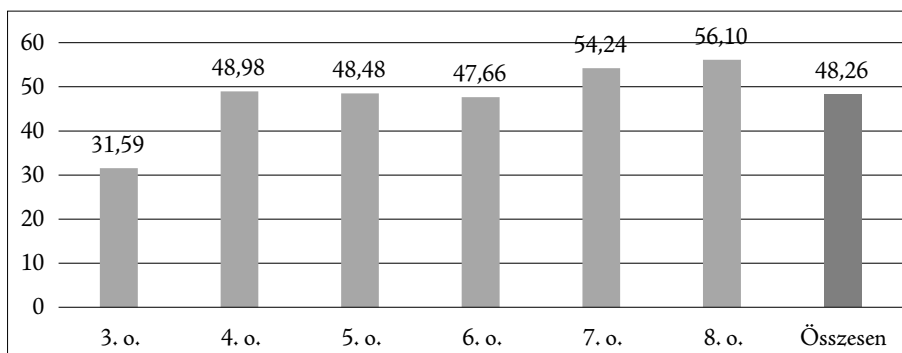
1. ábra: A tanulók (%) által teljesített feladatok

teljesítését egyrészt a feladatok nehézsége befolyásolta, másrészt az, hogy minden csoportnak meghatározott idő (45 perc) állt rendelkezésére.

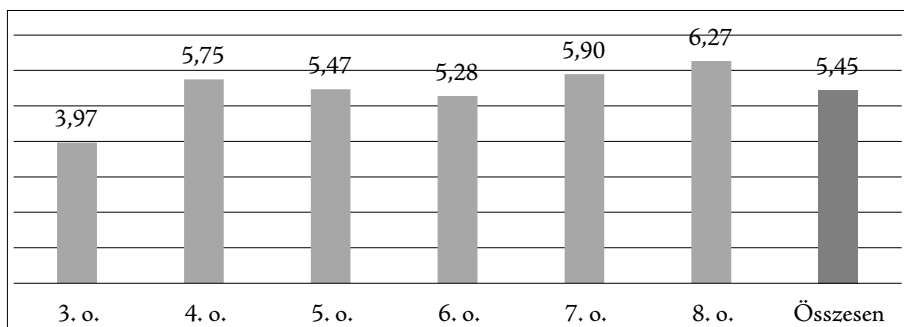
Kérdés az, hogy a feladatokat a tanulók vajon azért nem teljesítették, mert nem tudták, vagy azért, mert nem volt rá elég idejük. A tanulók osztályokra lebontott eredményeit megvizsgálva láthatóvá válik, hogy azok a feladatok, melyeket a diákok elkezdtek (tehát jutott rá idő), azokat jól (87,74 százalékpont) oldották meg (3. táblázat). Az átlaghoz viszonyított teljesítménybeli különbség egyedül a 3. évfolyamosok körében látszik (79,44 százalékpont), azonban az összes többi évfolyam eredményei átlag körüliek. Ez azt is jelentheti, hogy a tanulók egyaránt képesek elsajátítani és alkalmazni a programozás alapjait, csak az alsóbb évfolyamoknak ehhez több időre van szükségük. A különbségek még markánsabbak abban az esetben, ha az eredményeket az összes feladat tükrében vizsgáljuk, tehát számításba vesszük az elvégzett és el nem végzett feladatokat is (2. ábra). Itt már láthatóvá válik, hogy az életkor előrehaladtával többnyire nőtt a pontszám, bár a 4., 5. és 6. évfolyam eredménye közötti eltérés minimális, nagyobb ugrást inkább a 7. és 8. évfolyam esetében tapasztalhattunk. Jelentősebb differencia itt is a legfiatalabbak esetében rajzolódott ki, a 3. és 8. évfolyamos diákok eredményei között több mint 23 százalékpontnyi különbség volt, míg a 4. és 8. évfolyamosok eredményei között már csak kicsivel több mint 7 százalékpontnyi eltérést mutathattunk ki.

3. táblázat: A tanulók által elért eredmények (százalékpont) osztályonkénti bontásban a megoldott és az összes feladat vonatkozásában (* ANOVA: $p < 0,005$)

	Megoldott feladatok*		Összes feladat*	
	átlag	szórás	átlag	szórás
3. o.	79,44	15,55	31,59	8,04
4. o.	85,33	11,06	48,98	6,96
5. o.	87,99	7,67	48,48	8,68
6. o.	89,65	12,10	47,66	9,23
7. o.	92,05	10,98	54,24	6,81
8. o.	89,14	10,01	56,10	11,07
Összesen	87,74	12,28	48,26	12,15

2. ábra: A tanulók által elért eredmények (%) osztályonként (ANOVA: $p < 0,005$)

3. ábra: A tanulók által megoldott feladatok darabszáma osztályonként (ANOVA: $p < 0,005$)

A tanulók által elért eredmények különbségei a megoldott feladatok darabszámában is tükröződnek; jelentősebb különbség a 3. évfolyam és a többi évfolyam között van (3. ábra). Utóbbiak eredménye között viszonylag kicsi, egy feladtnál is kisebb eltérés mutatható ki. A negyedik évfolyamos diákok eredménye mind százalékpontban, mind pedig a megoldott feladatok darabszámában – ha minimálisan is – jobb, mint az 5. és 6. évfolyamé. A kiemelkedően jó eredmények magyarázata lehet egyfelől az, hogy az adott diákok kiemelkedő képességűek, másfelől az alacsony elemszám is befolyásoló tényező lehetett; akár a két tényező együtt is érvényesülhetett: a kisebb osztálylétszám miatt a tanulók jobban, hatékonyabban tudtak dolgozni.

A tanulók által elért eredményeket a nemek vonatkozásában is vizsgáltuk. Kíváncsiak voltunk arra, hogy van-e statisztikailag kimutatható különbség arra vonatkozólag, hogy a fiúk vagy lányok programozási készségei jobbak különböző életkorok esetében (4. táblázat). A kapott eredmények alapján nem mutatható ki szignifikáns eltérés a fiúk és a lányok százalékpontjai között, a 6. évfolyam átlagos eredménye is minimális eltérést mutat (fiúk 47,14, lányok 49,79 százalékpont).

4. táblázat: A tanulók által elért eredmények (százalékpont) nemenként (ANOVA nem szignifikáns)

	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	Összesen
Fiú	30,90	52,58	49,11	46,89	53,63	53,41	47,14
Lány	32,84	47,18	48,12	49,13	55,79	58,66	49,79

A tanulók által elért eredményeket az előző évvégi matematikaosztályzataikkal is összevetettük annak érdekében, hogy megállapítsuk, van-e összefüggés a programozási készségek és a matematikaeredményeik között (5. táblázat). A kapott eredmények nem mutatnak jelentős eltéréseket az elért százalékpontok és az évvégi matematikaosztályzatok között, valamint az eltérések nem szignifikánsak.

Összefoglalva megállapítható, hogy az életkor előrehaladtával jobb eredményeket érnek el a diákok, de a különbségek minimálisak, jelentősebb eltérés a 3. és a magasabb évfolyamok között van. Ugyanez a tendencia rajzolódott ki a megoldott feladatok darabszáma esetében is, ahol a 3. évfolyamot leszámítva a 4–8. évfolyam esetében kevesebb mint egy feladat eltérés volt. A 3. és a 4. évfolyam közötti jelentős különbség arra is utalhat, hogy a 4. osztály (10-11 éves kor) az, ahol a leginkább érdemes elkezdni a

5. táblázat: A tanulók által elért eredmények (%) az évvégi matematikaosztályzatok alapján (ANOVA nem szignifikáns)

	2	3	4	5	Összesen
Fő	16	41	50	63	170
Átlag	51,14	47,22	48,53	47,99	48,26
Szórás	10,27	11,74	12,23	12,91	12,15

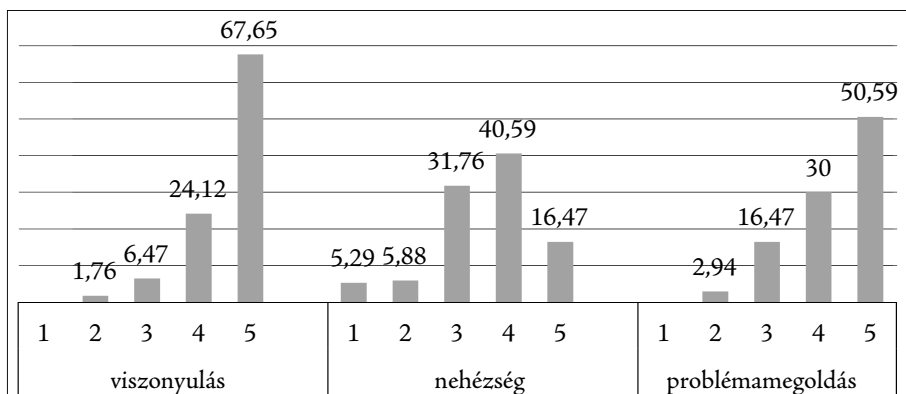
programozás oktatását. Mivel eredményeink nem reprezentatívak, ennek ellenőrzését és alátámasztását későbbi kutatásaink során kívánjuk elvégezni. A nemek vonatkozásában nem találtunk szignifikáns különbséget a fiúk és a lányok eredményei között, ahogyan nem volt szignifikáns összefüggés a programozási készségek és a matematikaeredmények között sem.

Az eszközhöz és programozásához való viszonyulás

A tanulók eszközhöz és annak programozásához való viszonyulását, valamint véleményét ötfokú Likert-skálával és eldöntendő kérdésekkel mértük. A tanulók eszközhöz való viszonyulását a „Mennyire érezted jól magad a BBC micro:bit programozása közben?” kérdéssel mértük fel (1: egyáltalán nem jól – 5: nagyon jól); a kapott válaszok alapján a tanulók több mint 90%-a jól vagy nagyon jól érezte magát a BBC micro:bit órákon, kicsivel több mint 8% adott semleges vagy negatív választ (4. ábra). A válaszok alapján a tanulók élvezték az addig nem használt hardvereszközöket, valamint pozitívan viszonyultak a blokkalapú programozási felülethez. Az alsó és felső tagozatos diákok viszonyulását összehasonlítva láthatóvá válik (6. táblázat), hogy az alsó tagozatos diákok jóval nagyobb arányban választották azt, hogy „nagyon jól érezték magukat” az eszközök programozása közben; a válaszok alátámasztják azt, hogy a programozás oktatását érdemes már alsó tagozaton elkezdni. Ha hozzávesszük azt az adatot, hogy a 4. évfolyamosok eredménye közel azonos a felső tagozatosok átlagos eredményével, akkor a vizsgált mintánk esetében egyértelműen kijelenthető, hogy a 4. évfolyam a legoptimálisabb a programozás oktatásának elkezdéséhez, hiszen egyfelől jó eredménnyel teljesítik a programozási feladatokat, másfelől azt örömmel is teszik.

6. táblázat: A BBC micro:bit programozásához való viszonyulás tagozatok szerint (keresztábra, Chi négyzet: $p = 0,002$)

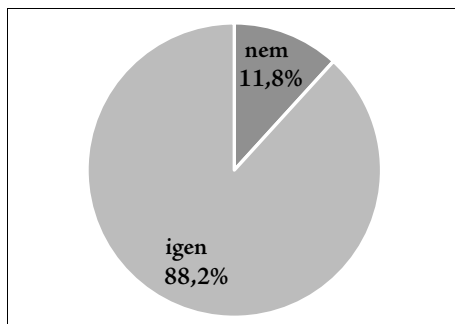
Mennyire érezted jól magad a BBC micro:bit programozása közben?						
		Nem jól	Semleges	Jól	Nagyon jól	Összesen
Alsó tagozat	<i>n</i>	2	0	4	37	43
	%	4,7%	0,0%	9,3%	86,0%	100,0%
Felső tagozat	<i>n</i>	1	11	37	78	127
	%	0,8%	8,7%	29,1%	61,4%	100,0%
Összesen	<i>n</i>	3	11	41	115	170
	%	1,8%	6,5%	24,1%	67,6%	100,0%

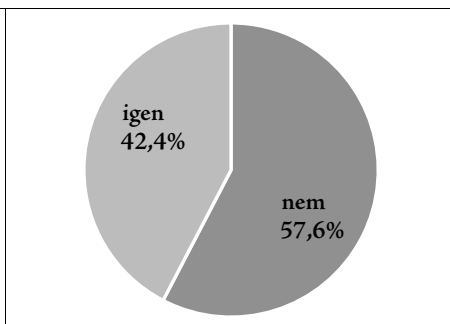
4. ábra: A tanulók véleménye a BBC micro:bitről és programozásáról (válaszok, %) (Forrás: saját szerkesztés)

A „Mennyire tartottad nehéznek a BBC micro:bit programozását?” kérdéssel (1: nagyon nehéz – 5: nagyon könnyű) azt kívántuk felmérni, hogy mennyire jelentett kihívást a tanulók számára az eszköz kezelése és programozása, valamint hogyan viszonyultak általánosságban véve a programozáshoz, algoritmikus gondolkodáshoz. A válaszok megoszlának, a tanulók 57%-a inkább könnyűnek találta az eszköz programozását, 32%-uk közepes kihívásnak tekintette, míg a diákok kicsivel több mint egytizede nehéznek vagy nagyon nehéznek vette az új (típusú) feladatokat. A válaszok arra engednek következtetni, hogy a programozás alapjainak elsajátítása kellő kihívást biztosít a diákoknak, ugyanakkor azt teljesíthető feladatnak tekintik, melyek közben jól is érzik magukat.

A BBC micro:bit-es feladatok között számos nyílt végű, gondolkodtató feladat szerepelt, melyek hozzájárulhattak a tanulók problémamegoldó gondolkodásának fejlesztéséhez. A tanulók véleményét kérdeztük, hogy mennyire tartották hasznosnak az említett gondolkodtató feladatokat (1: egyáltalán nem hasznos – 5: nagyon hasznos). A kapott válaszok alapján a tanulók több mint 80%-a hasznosnak találta a feladatokat, kevesebb mint egyötödük válasza volt semleges vagy negatív. A kapott válaszokból az is leleszűrhető, hogy megfelelő eszközökkel és feladatokkal úgy válik lehetővé a kompetenciafejlesztés, hogy azt a tanulók maguk is hasznosnak tartják.

5. ábra: Szívesen használnád-e máskor is a Micro:bitet? (Forrás: saját szerkesztés)

6. ábra: Szeretnél-e a későbbiekben programozó lenni? (Forrás: saját szerkesztés)

A tanulók viszonyulását és későbbi terveit két eldöntendő kérdéssel is vizsgáltuk (5. és 6. ábra). Az eszköz további használatára és a programozás folytatására vonatkozóan a tanulók 88%-a pozitívan válaszolt, ők máskor is szívesen használnák a BBC micro:bitet. Jóval specifikusabb kérdés – amely általános iskolás diákok esetében csak jelzés értékű lehet –, hogy szeretne-e a későbbiekben programozó lenni. A tanulók 42%-a válaszolta azt, hogy igen, míg 58%-uk más hivatást választana. A válaszok megerősítik azt, hogy az érdeklődés könnyedén felkelthető a megfelelő eszközökkel már alsó tagozatos diákok esetében is, akik szívesen dolgoznak az új eszközökkel és foglalkoznak programozási feladatokkal.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy mennyire befolyásolja a programozáshoz való viszonyulást a diákok számítógéphasználati aktivitása. Az informatikával való foglalkozást két kérdéssel mértük fel, az egyik a mobil eszközökkel, számítógépekkel való foglalkozást, a másik pedig a mobil eszközökkel, számítógépekkel való játékot vizsgálta. A két kérdés eredményeiből faktoranalízissel egy új változót készítettünk, melynek a „számítógépes aktivitás” nevet adtuk (főkomponens-elemzés, rotálás nélkül; magyarázott variancia mértéke: 89,1%). Az új változónkat a minta nem normál eloszlása miatt Spearman-korrelációval vizsgáltuk. Az eredmények azt mutatják (7. táblázat), hogy a magasabb szintű számítógépes aktivitás és a programozói hivatás között közepes erősségű összefüggés van, azonban a feladatokban elért eredmények nem lesznek jobbak. Ezek szerint, akik szeretnek az informatikával foglalkozni, azok szívesen foglalkoznak a programozással is, szívesebben választanák maguknak a programozói hivatást is, ugyanakkor a fokozott informatikai érdeklődés nem jelent automatikusan garanciát a jobb eredmények elérésére.

7. táblázat: A faktoranalízissel képzett változó (számítógépes aktivitás) korrelációjának vizsgálata (Forrás: saját szerkesztés)

		Szeretnél-e a későbbiekben programozó lenni?	A feladatok eredménye
Számítógépes aktivitás	Spearman-korreláció	0,332	-0,201
	szignifikancia	0,000	0,009
	fő	170	170

Összegzés

A 21. századi készségek fejlesztésében kiemelt szerepet kapnak a természettudományos tárgyak (STEM); a fejlesztendő készségek között az algoritmikus gondolkodás is kiemelt helyen szerepel, mely akár az oktatási célra kifejlesztett BBC micro:bit nevű lapkával is történhet. Az általános iskola 3–8. évfolyamain végzett vizsgálatunk elsősorban az eszköz használhatóságára és a tanulók programozáshoz való viszonyulására fókuszált. Az eredmények azt mutatják, hogy a programozási készségek az életkor előrehaladtával fejlettebbek, azonban a növekedés viszonylag kicsi (H1); jelentősebb teljesítménybeli eltérés egyedül a 3. évfolyam eredményeiben mutatkozott. A tanulók által elért eredmények nemek szerinti összehasonlítása nem mutatott szignifikáns különbséget, a fiúk és lányok eredményeinek eltérése egyik évfolyam esetében sem jelentős (H2), a vizsgált évfolyamok átlagos eredményeinél a nemek között kevesebb mint 2% differencia volt. A tanulók

programozás során elért eredményei nem mutattak összefüggést az előző évvégi matematikaosztályzatokkal, így a H3 hipotézist is elvetettük. A H4 hipotézisünk részben alátámasztásra került, hiszen azok a tanulók, akik szeretnek számítógéppel végezhető tevékenységeket folytatni, inkább szeretnének programozók lenni, azonban a feladatok során nem értek el jobb eredményeket. A tanulóknak a micro:bithez és programozásához való viszonyulása pozitív, a tanulók több mint 90%-a jól vagy nagyon jól érezte magát a BBC micro:bit-es órákon; az alsó és felső tagozatos diákok viszonyulását összehasonlítva láthatóvá vált, hogy az alsó tagozatos diákok jóval nagyobb arányban válaszolták azt, hogy „nagyon jól érezték magukat” az eszközök programozása közben. A vizsgált mintánk esetében egyértelműen kijelenthető, hogy a 4. évfolyam a legoptimálisabb a programozás oktatásának elkezdéséhez, hiszen egyfelől jó eredménnyel teljesítették a programozási feladatokat, másfelől azt örömmel is tették. A BBC micro:bit-es programozása kellő kihívást biztosított a diákok számára, valamint hasznosnak ítélték meg az új eszközök szerepét a problémamegoldás területén. A jövőre vonatkozó kérdések esetében a tanulók 88%-a máskor is használná a BBC micro:bitet, valamint 42%-uk akár programozó is lenne.

A megkezdett kutatás folytatásában a minta elemszámának bővítése szerepel; a kutatást egyfelől a vizsgált évfolyamokon, másrészt 1–2. évfolyamon, valamint középiskolás diákok körében is szeretnénk elvégezni. A kutatás fő kérdése továbbra is a BBC micro:bit és a programozáshoz való viszonyulás, valamint annak elkezdése legoptimálisabb időpontjának meghatározása.

IRODALOM

- BBC MICRO:BIT (2015) Education – Let’s make learning with technology fun!
<http://microbit.org/> [Letöltve: 2017. 12. 10.]
- BBC MICRO:BIT (2015) Hardware – All the bits and pieces that make up your BBC Micro:bit. <http://www.microbit.co.uk/device> [Letöltve: 2017. 12. 10.]
- GIBSON, S. & BRADLEY, P. (2017) A Study of Northern Ireland Key Stage 2. Pupils’ Perceptions of Using the BBC Micro:bit in STEM Education. *The STeP (Student Teacher Perspectives) Journal*, Vol. 4. No. 1. pp. 15–41.
- KAZAKOFF, E. & BERS, M. (2014) ‘Put Your Robot In, Put Your Robot Out’. Sequencing through Programming Robots in Early Childhood. *Journal of Educational Computing Research*, Vol. 50. No. 4. pp. 553–573.

Az edző–sportoló kapcsolat egy labdarúgó akadémián

KASUBA MÁTÉ

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola

A tanulmány célja, hogy bemutassa egy elit labdarúgó akadémia edzőinek és játékosainak véleménye alapján a tehetséggondozás, beválás, edző–sportoló kapcsolat, család problémaköreit. Kutatásomat egy magyarországi elit labdarúgó akadémián végeztem. Speciálisan ehhez a kutatási témakörhöz tartozó kérdőívvel felmértem az akadémián főállásban dolgozó edzőket ($N_1 = 9$) és a klub U19-es csapatát ($N_2 = 18$). Kutatásom eredményei alátámasztják több szakirodalom kutatását is, miszerint az edzőknek és a játékosoknak kölcsönösen empatikusabbnak, nyitottabbnak kellene lenniük egymás felé. Jobban meg kellene ismerniük a másikat mint embert, így talán eredményesebb, sikeresebb lehetne az utánpótlásképzésünk.

Kulcsszavak: labdarúgás, akadémia, tehetséggondozás, edző–sportoló kapcsolat

The aim of this study is to discover the problematics of talent-development, success-rate, coach–athlete relationship and family, based on the opinions of an elite soccer academy's coaches and players. The research was carried out in a Hungarian elite soccer academy. With the help of a questionnaire specially designed for this purpose, I surveyed the academy's full-time coaches ($N_1 = 9$) and the U19 team of the club ($N_2 = 18$). The results of my study back up the researches of the specialised literature that the coaches and players must be more emphatic and open towards each other. They should get to know the other as a human being, thus our junior training might be more efficient and successful.

Keywords: soccer, academy, talent development, coach–athlete relationship

Bevezetés

Európa legnépszerűbb sportja a labdarúgás. Hazánkban sincs ez másképp. Labdarúgásunkban a 80-as évek végétől megfigyelhető színvonalcsökkenés ellenére is ez iránt a sportág iránt érdeklődnek a legtöbben. Számos oka lehet ennek a minőségromlásnak. A futballpályák és az azokhoz kapcsolódó létesítmények száma és minősége döntő befolyással hat az utánpótlás-nevelés színvonalára. Talán ezen a téren történt a legnagyobb változás hazánkban. 2011 óta az MLSZ az Országos Pályaépítési Program keretein belül 479 új pályát adott át országszerte (<http://terkep.mlsz.hu/>).

Levelező szerző: Kasuba Máté, Debreceni Egyetem, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

E-mail: Kasubamate@gmail.com

Magyarország populációját tekintve nem engedheti meg, hogy a természetes sportági kiválasztódásra bízva sportági jövőjét, ezért a szakembereknek, edzőknek mindent meg kell tenniük a megfelelő tömegbázis kialakításáért (Géczi *et al.* 2009). Ebben a tekintetben is megfigyelhető az előrelépés, 2011-ben közel 120 ezer igazolt labdarúgó volt hazánkban, mára ez a szám közelít a 164 ezerhez. A magasabb számú bázis pozitívan befolyásolja a kiválasztás sikerességét. A kiválasztás remek szinterei lehetnek (és világszerte azok is) az akadémiák (Vincze *et al.* 2011), ahol minden feltétel adott a sikeres szelekcióhoz. A kiválasztás egy nagyon összetett és akár több éven át tartó folyamat (Géczi *et al.* 2009), ahol fontos szerepük van a kiválasztást végző személyeknek, akik hazánkban legtöbbször az utánpótlásedzők. A sikeres kiválasztásból nem következik közvetlenül fényes sportkarrier. A kiválasztás remek szinterei lehetnek (és világszerte azok is) az akadémiák (Vincze *et al.* 2011), ahol minden feltétel adott a sikeres szelekcióhoz. A kiválasztás egy nagyon összetett és akár több éven át tartó folyamat, ahol fontos szerepük van a kiválasztást végző személyeknek, akik hazánkban legtöbbször az utánpótlásedzők. Számos tényező lehet, ami akár negatív, akár pozitív irányba is befolyásolhat egy felismert tehetséget. Ezek egyike az edző–sportoló kapcsolat minősége, aminek nemcsak a sport-sikerek elérésében, de a fiatalok szocializációs képességeinek kialakulásában is döntő jelentősége van (Gombocz 2004). A csúcsteljesítmény eléréséhez egy jól átgondolt pedagógiai felkészítés is szükséges (Gombocz 2005). Bíróné (2004) szerint, hogy valaki erre képes legyen és sikeres edzővé válhasson, a szakmai felkészültségen túl pedagógiai, erkölcsi és műveltségi területeken is meg kell felelnie. Gombocz az edző–sportoló kapcsolat három legmeghatározóbb tényezőjének a következőket határozta meg: sporttevékenység élteti, kölcsönös függőségen alapszik, bármikor felmondható. Ha egy játékos elveszíti a hitét edzőjében, az legtöbbször kettőjük munkájának a végét eredményezi, ez gyerekeknél sokszor az adott sportág befejezéséhez vezethet. Jowett (2007) a 3+1C modellben nevezte meg a kapcsolat négy alappillérét: (*closeness*) közelség, (*commitment*) egymás iránti elkötelezettség, (*complementarity*) egymás kiegészítése, (*co-orientation*) egy irányba tartás. Régebben megfigyelhető volt a trénerek többségénél az autokratikus edzői-nevelői stílus (Gombocz–Gombocz 2006). Mára azonban megváltozott az edző–sportoló kapcsolat minősége, természete, ami adódik a sportoláshoz kapcsolódó motivációs tényezők változásából (Smoll–Smith 2002). Továbbá érzékelhető, hogy a játékosok elvárásai nagyban különböznek egymástól, egyesek jobban igénylik az odafigyelést, segítségadást és az együttműködést edzőjük részéről, ami egy demokratikusabb edzői felfogást igényel. Kutatásomban a hazai edzői felfogást, szemléleteket, az edző–sportoló kapcsolat minőségét és annak hatásait vizsgáltam, utánpótlásedzőkkel és utánpótláskorú játékosokkal készített felmérések alapján.

Anyag és módszer

Kutatásomat egy vidéki labdarúgó akadémián végeztem (a 2016-os Double Pass vizsgálat alapján az egyik legjobb hazánkban). Az akadémián dolgozó főállású edzőket ($N_1 = 9$) vizsgáltam, egy Csáki által, speciálisan labdarúgásban dolgozó szakemberekre kifejlesztett kérdőíves teszttel (Csáki *et al.* 2013b). Szakmai módszereikről, tehetségről alkotott képükről, sikerhez/eredményességhez szükséges tényezőkről, kialakult edzői nézeteikről, játékosokhoz fűződő viszonyukról kérdeztem őket. Ezenkívül az akadémia U19-es csapatát ($N_2 = 18$) vizsgáltam, kifejezetten utánpótláskorú játékosokra vonatko-

zó kérdéseket tartalmazó teszttel. Arra voltam kíváncsi, mit gondolnak, mitől lehetnek sikeresek/eredményesek a sportban, mit gondolnak az edzőjükről, milyen a viszonyuk vele. A kérdőívet zárt kérdések alkotják, melyeknél Likert-skála rendszert alkalmaztak. Tehát a kitöltőknek meg kellett jelölniük, hogy mennyire értenek, vagy nem értenek egyet az adott állítással. Ezt egy 1–5-ig (1 = egyáltalán nem értek egyet; 5 = teljesen egyetérttek) terjedő skálán fejezhették ki. A kérdések témakörönként külön blokkokat alkottak, és kiértékelésük is szelektálva történt.

Eredmények

Először az edzők válasza alapján elkészült eredmények bemutatását láthatják. Mint már említettem, a kérdéseket témájuk szerint külön szekciókban vizsgáltam. Minden táblázat egy-egy kérdéscsoport eredményeit fogja szemléltetni.

1. táblázat: Tehetség gondozás, eredményesség (edzői vélemény)

	Átlag ± Szórás	
A jó edző–sportoló kapcsolata a legfontosabb része a sikernek	4,00	0,00
A jó sportoló–sportoló kapcsolata a legfontosabb része a sikernek	3,83	0,75
Az egyesületen belül több azonos színvonalú versenyzőre van szükség	3,67	1,03
A jó sportoló–szülő kapcsolata a legfontosabb része a sikernek	3,50	0,54
A versenyztetés/mérkőzés a legfontosabb része a felkészülésnek	3,00	1,09
A jó edző–szülő kapcsolata a legfontosabb része a sikernek	2,83	0,40
A szülői háttér (anyagi, erkölcsi) elengedhetetlen része a sikernek	2,67	1,21

Az edzők egyöntetű véleménye, hogy a jó edző–sportoló kapcsolat a legfontosabb része a sikernek. Ezek az adatok megerősítenek több hazai szakirodalmat (Gombocz 2005, 2008b; Bognár 2010; Gyömbér et al. 2012). Második helyre tették a jó sportoló–sportoló kapcsolatot, ezzel egyetért Bognár (2010), aki szerint a társak erős elkötelezettsége egymás felé növelheti a sportolók motivációját, viszont ennek sokszor alapfeltétele a közel azonos teljesítmény/tudás szint. A legelhanyagolhatóbb összetevőnek a szülői háttér (anyagi, erkölcsi) találták, és a magas szórási érték arra enged következtetni, hogy a trénernek nagyon eltérően vélekednek ennek a szempontnak a fontosságáról. A szakirodalom ezzel ellentétben nagyon nagy jelentőséget tulajdonít a szülői háttér szerepének (Czeizel 2004; Budavári 2007; Orosz 2008).

Az edzők a rájuk vonatkozó kérdéseknél a legfontosabb dolognak tartják, hogy folyamatosan képezniük kell magukat, ez megerősíti Bíróné (2004) és Gombocz (2008b) véleményét. A megkérdezett edzők továbbá úgy gondolják, jó menedzsernek kell lenniük és a játékosaik összes problémájával foglalkozniuk kell. Gyömbér (et al. 2012) és Harasztiné (2002) is kiemeli írásában, hogy az edzőknek a játékosikkal emberként is foglalkozni kell, nem csak sportolóként. Ehhez elengedhetetlen a megfelelő mennyiségű és minőségű kommunikáció. A kutatásban részt vevő edzők szerint egyáltalán nem fontos, hogy az edzők labdarúgó múlttal rendelkezzenek, sőt az sem jelent hátrányt, ha nem sportoltak versenyszerűen, nem voltak profi sportolók. Ezzel teljes mértékben egyet-

2. táblázat: Az edző sikeressége (edzői vélemény)

	Átlag ± Szórás	
Az edzőknek folyamatos továbbképzésre van szükségük	4,50	0,54
Az edzőnek jó menedzsernek is kell lennie	4,33	0,51
Az edzőnek a játékos összes problémájával foglalkoznia kell	4,33	0,81
A sikerek elérésében a legmeghatározóbb az edzői szemlélet	4,17	0,40
A sikerek elérésében a legmeghatározóbb az edző hozzáállása	3,83	0,75
A sikerek elérésében a legmeghatározóbb az edző személyisége	3,67	0,81
A sikerek elérésében a legmeghatározóbb az edző tudása	3,67	0,51
A klub feltételei és perspektívái határozzák meg a sikerességet	3,50	0,54
A sikereket az edzői tapasztalatok határozzák meg	3,33	0,81
A sikerben a legmeghatározóbb a sportszakmai végzettség	3,17	0,75
Az edző csak akkor lehet sikeres, ha élsportoló volt	2,33	0,51
Az edző csak akkor lehet sikeres, ha labdarúgó volt	2,00	0,89
A kereset/pénz határozza meg a sikerességet	2,00	1,09

ért *Gombocz (2008a)*. Sőt kutatási eredmények bizonyítják (*Budavári 2007*), hogy azok válnak a legjobb edzőkké, akik pályafutásuk alatt nem értek el meghatározó eredményeket, ezáltal sikeréhesek maradtak. A keresetet/pénzt sem tartják sikerességet befolyásoló tényezőnek, viszont a szórásból kiderül, hogy itt nincs összhangban az összes vélemény. Relatív magas értékeket kaptak még a következő szempontok: edző szemlélete, edző hozzáállása, edző személyisége, edző tudása.

A következő táblázatok a játékosok által adott válaszok értékeléseit tartalmazzák, szintén témakörök szerint csoportosítva.

3. táblázat: Eredményesség (játékos vélemény)

	Átlag ± Szórás	
A szüleim/családom támogatásának köszönhetem az eredményeimet	4,17	0,71
A hozzáállásomnak köszönhetem az eredményeimet	4,11	0,58
A kitartásomnak köszönhetem az eredményeimet	4,11	0,76
A jó adottságaimnak köszönhetem az eredményeimet	3,56	0,78
A csapattársaimnak köszönhetem az eredményeimet	3,28	0,89
Az edzőm szakmai tudásának köszönhetem az eredményeimet	3,17	0,99
A létesítményi feltételeknek köszönhetem az eredményeimet	2,61	1,04
Edzőim kommunikációjának, hozzáállásának köszönhetem az eredményeimet	2,39	1,14
Az edzőm emberségének köszönhetem az eredményeimet	2,39	0,70
Az eszközöknek, felszereléseknek köszönhetem az eredményeimet	2,17	0,62
A szakmai stábnak köszönhetem az eredményeimet	2,17	0,92
Az egyesületem anyagi helyzetének köszönhetem az eredményeimet	2,06	0,87

A játékosok úgy érzik, eredményességüket elsősorban a szülői/családi támogatásnak köszönhetik, ez megerősíti Orosz és Bíró (2009) kutatásait, akik szerint a család döntő szerepet játszik az énkép és az identitás kialakulásában. A támogató családi légkör, a tudat, hogy az ember szerettei hisznek, bíznak benne, nagyban segítik a sikeres sportpályafutás kibontakozását. A kutatásban részt vevő játékosok szerint az egyéni hozzáállásuknak és kitartásuknak szintén döntő szerepe van sikerességükben. Ezzel nehéz vitába szállni, és a legelismertebb tehetségmodellek (Renzulli 1978; Mönks–Knoers 1997; Czeizel 2004) is mind kiemelik az elkötelezettség és a motiváció jelentőségét a témában. Az edzőre irányuló kérdések viszonylag alacsony értékeket kaptak, a legmagasabbat a tréner szakmai tudása kapta.

4. táblázat: Az edző szerepe a játékos életében (játékos vélemény)

	Átlag ± Szórás	
Kizárólag a szakmai munkáért felelős személy	3,89	0,68
Mint egy tanár, aki irányít, oktat	2,89	1,02
Példakép, tekintély, felnézek rá, elismerem	2,89	1,23
Motivál, teljesítményre ösztönöz	2,61	0,92
Menedzserként irányítja, szervezi, egyengeti a jövőmet	2,22	1,11
Segít a mindennapos stresszt elviselni	1,89	0,68
Mint egy barát, akivel mindent meg lehet beszélni	1,78	0,81
Míntha családtag lenne	1,44	0,51

A játékosoktól érkező válaszok alapján megállapítható, hogy leginkább úgy tekintenek edzőjükre, mint egy személyre, aki kizárólag a szakmai munkáért felelős. A legkisebb értéket elhanyagolható szórással a *mintha családtag lenne* kijelentés kapta. Nem mondható el, hogy úgy éreznék a játékosok, hogy segít nekik edzőjük a mindennapos stressz elviselésében, és nem viszonyulnak hozzá barátként sem. A szakmai felkészültség és annak gyakorlatba való átültetése valóban elengedhetetlen része a sikeres utánpótlás-nevelésnek (Bíróné 2004; Bognár 2010), a tényleges eredmények eléréséhez viszont nélkülözhetetlen a jó edző–sportoló kapcsolat és annak megfelelő minősége, egy kölcsönös bizalmi szál kialakulása (Gombocz 2005; Budavári 2007; Bognár 2010).

A játékosok válasza alapján egyértelműen kijelenthető, hogy edzőjük vezető, irányító típus, az van, amit ő mond. Továbbá előrelátó, előre megtervezi a feladatokat, és célokat tűz ki. A játékosok úgy érzik, hogy nem tekinti őket partnernek, nem figyel a véleményükre és a „civil” életben sem számíthatnak rá. A játékosok úgy érzik, edzőjük számára az eredményesség fontosabb a mérkőzésre való felkészülésnél és az egyéni fejlődésükénél is. Kijelenthetjük, hogy a megkérdezett játékosok edzője autokratikus vezető. Egymaga dönt minden kérdésben, a játékosok, a stáb véleményét figyelmen kívül hagyva. Az ilyen típusú vezetők gyakran követik el azt a hibát, hogy a teljesítmény helyett a játékos személyiségét kritizálják, ezáltal önértékelési zavarokat, szorongást kelthetnek az adott személyben, ezzel negatív irányba terelve annak teljesítményét, karrierjét (Bognár 2010). Mindemellert, az autokratikus vezetési stílus határfoka nem nevezhető rossznak, hiszen az alárendelt személyek (esetünkben a játékosok), feltétel nélkül végrehajtják a vezető

5. táblázat: Az edző jellemzői (játékos vélemény)

	Átlag ± Szórás	
Vezető, irányító, az van, amit ő mond	4,83	0,38
Előrelátó, előre megtervezi a feladatokat és célokat tűz ki	4,11	0,83
Teljesítményorientált, csak az eredmény fontos neki	3,89	0,90
Elsősorban a csapategység kialakítására figyel	3,39	1,04
Szeretném, ha többet foglalkozna velem	2,83	0,86
Elsősorban az egyéni fejlődésre figyel	2,33	0,84
Gyakran megbeszéljük az aktuális dolgokat	2,22	0,88
Nem fontos az eredmény, csak a mérkőzésre való felkészítés	2,17	0,79
Partnerként működik velem, figyel a véleményemre	2,00	0,77
A „civil” életben is számíthatok rá	2,00	0,91

utasításait, még akkor is, ha nem értenek azokkal egyet. Azonban ebben az esetben a feladatok iránti elkötelezettséget nem egy belső meggyőződés motiváció, hanem a vezetőtől való félelem biztosítja (Bognár 2010). Esetünkben megfigyelhető, hogy a Jowett féle 3+1 C modell négy összetevőjéből, (*closeness*) közelség, (*commitment*) egymás iránti elkötelezettség, (*complementarity*) egymás kiegészítése, (*co-orientation*) egy irányba tartás, valószínűleg három minősége nem éri el azt a szintet, ami az edző-sportoló kapcsolat eredményes együttműködéséhez kellene.

Összegzés

A kutatásomban részt vevő edzők úgy gondolják, a labdarúgásban az eredményességet leginkább az edző személyisége, szakmai tudása és a játékosokkal kialakított kapcsolata határozza meg. Véleményük szerint folyamatos továbbképzésre van szükségük, jó menedzsernek kell lenniük, és játékosaik összes problémájával foglalkozniuk kell. Ezzel szemben a játékosok leginkább úgy tekintenek edzőjükre, mint egy kizárólag a munkáért felelős személyre. Autokratikus vezetői stílus jellemző rá, előrelátó, megtervezett feladatokat és célokat állít a játékosok elé. A játékosok ezenkívül úgy érzik, a csapat eredményessége fontosabb edzőjüknek a labdarúgók egyéni fejlődésénél. Nem tekintenek edzőjükre menedzserként, barátként és családtagként sem. Úgy gondolják, nem figyel edzőjük a véleményükre, és a civil életben sem számíthatnak rá. Véleményük szerint eredményeiket a hozzáállásuknak és kitartásuknak köszönhetik, és csak ezek után a jó adottságaiknak. Viszont mind a három dolognál fontosabbnak tartják a szülői, családi támogatást. Az edzők véleménye a családi háttér fontosságáról megoszlik. Úgy gondolják, a sikerességet nagymértékben nem befolyásolja a szülők anyagi és erkölcsi háttere. Ajánlasként megfogalmazható, hogy a magyar labdarúgásban dolgozó utánpótlásedzők pedagógiai kompetenciáit, vezetési stílusait vizsgálni, esetleg továbbfejleszteni érdemes lehet, hiszen napjainkra a labdarúgásban megfigyelhető motivációs tényezők és a játékosok sporthoz való hozzáállása megváltozott, ami egészen komplikált és összetett feladatok elé állítja a jelenkor edzőit. Ez megerősíti több nemzetközi és magyar kutatás eredményeit is (Smoll-Smith 2002; Gombocz 2008b; Bognár 2010; Révész et al. 2013).

IRODALOM

- BÍRÓNÉ NAGY E. (2004) *Sportpedagógia – Kézikönyv a testnevelés és sport pedagógiai kérdéseinek tanulmányozásához*. Budapest–Pécs, Campus Kiadó.
- BOGNÁR J. (2010) *Pedagógiai és sportpedagógiai ismeretek. Jegyzet. OKJ sportszakember képzés számára*. Budapest.
- BUDAVÁRI Á. (2007) *Sportpszichológia*. Budapest, Medicina Könyvkiadó Zrt.
- CZEIZEL E. (2004) *Sors és tehetség*. Budapest, Urbis Könyvkiadó.
- CSÁKI I., BOGNÁR J., RÉVÉSZ L. & GÉCZI G. (2013a) Elméletek és gyakorlatok a labdarúgó kiválasztásához és beválásához. *Magyar Sporttudományi Szemle*, Vol. 14. No. 53. pp. 12–18.
- CSÁKI I., BOGNÁR J., TRZASKOMA-BICSÉRDY G., ZALAI D., MÓR O., RÉVÉSZ L. & GÉCZI G. (2013b) A sportágválasztás, a tehetséggondozás és az edző–sportoló kapcsolat vizsgálata elit utánpótlás korú labdarúgók körében. *Magyar Sporttudományi Szemle*, Vol. 14. No. 55. pp. 9–17.
- GÉCZI G., BOGNÁR J., OLÁH Zs., RÉVÉSZ L. & TÓTH L. (2009) Beválás és tehetséggondozás az ifjúsági jégkorongozók motoros és pszichikai jellemzőinek vizsgálata alapján. In: BOGNÁR J. (ed.) *Tanulmányok a kiválasztás és a tehetséggondozás témaköréből*. Budapest, Magyar Sporttudományi Társaság.
- GOMBOCZ J. (2004) A testnevelő tanár és az edző pedagógiai szerepe. In: BÍRÓNÉ NAGY E. (ed.) *Sportpedagógia*. Budapest–Pécs, Dialóg-Campus Kiadó. pp. 147–172.
- GOMBOCZ J. (2005) A sportegyesület, a nevelés helyszíne. *Kalokagathia*, Vol. 43. No. 1–2. pp. 27–36.
- GOMBOCZ J. (2008a) *Sportolók nevelése*. Budapest, Nemzeti Utánpótlás-nevelési Intézet.
- GOMBOCZ J. (2008b) Sport és nevelés. *Magyar Edző*, Vol. 11. No. 3. pp. 34–36.
- GOMBOCZ J. & GOMBOCZ G. (2006) Utánpótláskorú sportolók véleménye edzőjükről. *Kalokagathia*, Vol. 44. No. 1–2. pp. 76–86.
- GYÖMBÉR N., HEVESI K., IMRE TÓVÁRI Zs., KOVÁCS K., DR. LÉNÁRT Á. & MENCZEL Zs. (2012) *Fejben dől el. Sportpszichológia mindenkinek*. Budapest, Noran Libro Kiadó.
- HARASZTINÉ SÁROSI I. (2002) A kommunikáció és jelentősége a sportoló és az edző kapcsolatában. In: LÉNÁRT ÁGOTA (ed.) *Téthelyzetben. Sportpszichológiáról edzőknek és versenyzőknek*. Budapest, Országos Sportegészségügyi Intézet. pp. 59–64.
- JOWETT S. (2007) Interdependence Analysis and the 3+1 C's in the Coach-Athlete Relationship. In: JOWETT, S. & LAVALLEE, D. (eds) *Social Psychology in Sport*. Human Kinetics, Champaign. pp. 15–28.
- MÖNKES, F. J. & KNOERS, A. M. P. (1997) *Ontwikkelingspsychologie*. (7th ed.) Assen, Van Gorcum.
- OROSZ R. (2008) A labdarúgó tehetség kibontakozását befolyásoló pszichológiai tényezők vizsgálata. PhD-értekezés. Debrecen, Humán Tudományok Doktori Iskola.
- OROSZ R. & BÍRÓ Zs. (2009) *A siker kapujában – A labdarúgó tehetség pszichológiája. 2. A sporttehetség-fejlesztés integratív megközelítése*. Debrecen, Vider-Plusz Bt.
- RENZZULI, J. (1978) What Makes Giftedness? Reexamining a Definition. *Phi Delta Kappan*, Vol. 60. No. 3. pp. 180–184.
- RÉVÉSZ L., BOGNÁR J., CSÁKI I. & TRZASKOMA-BICSÉRDY G. (2013) Az edző–sportoló kapcsolat vizsgálata az úszás sportágban. *Magyar Pedagógia*, Vol. 113. No. 1. pp. 53–72.

- SMOLL, F. L. & SMITH, R. E. (2002) Coaching Behavior Research and Intervention in Youth Sports. In: SMOLL, F. L. & SMITH, R. E. (eds) *Children and Youth in Sport: A Biopsychosocial Perspective*. 2. kiadás. Kendall/Hunt, Dubuque, IA. pp. 211–233.
- VINCZE G., BOGNÁR J., CSÁKI I. & GÉCZI G. (2011) A labdarúgás szakmai elitje a sportág helyzetéről, fejlődési lehetőségéről. *Kalokagathia*, No. 2–4. <http://terkep.mlsz.hu/> [Letöltve: 2017. 01. 06.]

Közösségben tanulás

Esettanulmány egy közösségi oldal keretében megvalósult nyílt kurzusról

SIMÁNDI SZILVIA

Eszterházy Károly Egyetem, Andragógiai és Közművelődési Tanszék

Tanulmányunk egy online tanulási környezetben megvalósult szabad, nyitott tanulási lehetőséget elemez a tanulókörök/tanulóközösségek szemszögéből. A bemutatásra kerülő nyílt kurzust tevékenység alapú és együttműködésre építő, nyitott tanulási, művelődési lehetőségként értelmezzük, melyben a résztvevők egymástól is tanulhatnak.

Az elemzés a résztvevők előzetes elvárásait és az elégedettségmérésnek az eredményeit mutatja be, továbbá a kurzus módszertani tapasztalatainak megosztására törekszik. A tanulmány a „Közösségben művelődés, közösségben tanulás” c. kutatásunk részét képezi.

Kulcsszavak: tanulóközösség, online tanulási környezet, nyitott tanulás

Our study analyses an open-learning course realized in an online learning environment. Our starting point is that the community sites offer new opportunities for open learning. In such communities, everyone can learn from each other; the productivity of every single participant serves as a source of knowledge for the other members, too.

The examined course offers a free, open-learning possibility for those who wish to broaden and renew their knowledge. The analysis shows the preliminary expectations of the participants and the results of the satisfaction survey. Moreover, it shares the methodological experience of the course as well.

Keywords: learning community, online learning environment, open learning

Bevezetés

Tanulmányunk egy közösségi oldal keretében megvalósult nyílt kurzust elemez a tanulókörök/tanulóközösségek szemszögéből. Kiindulópontunk, hogy akár a közösségi oldalak keretében is megvalósítható nyílt kurzusok nyitott, szabad, felnőttkori tanulási lehetőséget nyújtanak mindazoknak, akik a választott téma iránt

Levelező szerző: Simándi Szilvia, Eszterházy Károly Egyetem, Andragógiai és Közművelődési Tanszék, 3000 Eger, Klapka utca 12. E-mail: simandi.szilvia@uni-eszterhazy.hu

érdeklődnek. (Lásd Virtuális Egyetem kezdeményezés.) A kurzusok akár kiegészítései lehetnek a formális iskolai tanulmányoknak, továbbá tanulási lehetőséget kínálhatnak a tudásukat bővíteni, megújítani vágyóknak: a felnőtt vagy időskorban tanulni vágyóknak, a változó munkarendben dolgozóknak, a földrajzilag távol élő, magyarul tanulni vágyóknak, a korlátozott mozgástérrel rendelkezőknek stb.

A bemutatásra kerülő nyitott tanulási lehetőségnek abban tapintható ki például a skandináv tanulókörökhöz (bővebben lásd *Larsson–Nordvall 2010; Kindström 2010*) és a hazai önképzőkörökhöz hasonló vonása, hogy a közösségi oldal keretein belül olyan tanulási szituációkat kínált, amelyekbe a résztvevők is aktívan bekapcsolódhattak és tevékenykedhettek, kreatívan ötletelhettek, és a felmerülő kérdéseiket is felteheték, a tevékenységeket tekintve pedig módszertani változatosság, sokszínűség (vitamódszer, szituációs módszer stb.) jellemezte. A kurzusvezetők zömében a résztvevők facilitátoraként voltak jelen, lehetőséget teremtve az egyes résztvevőknek az egyéni és a közös tanuláshoz, és a különböző korosztályú, különböző tapasztalatokkal rendelkező résztvevők közötti párbeszéd kialakulását támogatták. A tanulási folyamat minden fázisában (tervezés, szervezés, megvalósítás, értékelés) a résztvevők tanulási tevékenysége került a középpontba, ahol a résztvevők is befolyásolhatták az egyes tevékenységeket (lásd *Kopp 2013*).

Ami a klasszikus tanulókörtől megkülönböztette az egyfelől a résztvevők magasnak mondható létszáma: a kurzusra regisztráltak száma 56 fő volt (bővebben lásd *Larsson–Nordvall 2010; Kindström 2010*). A hagyományos tanulókörök esetében ugyanis az ideális létszám körülbelül 6–12 fő. Továbbá a jelentkezők már egy előzetes tanulási tervhez csatlakozhattak (megjegyezzük, menet közbeni módosításra ebben az esetben is volt lehetőség, ha az igények úgy kívánták), egy közérdeklődésre számot tartó, aktuálisnak mondható témában, a tárgyban jártas kurzusvezetők közreműködésével. A skandináv mintára épülő tanulókörök esetében ti. klasszikus értelemben vett vezetőről sem beszélhetünk: a tanulókör facilitátora kompetens a tanulókör szervezésében, de nem szükségszerűen az adott téma szakértője, elsősorban a résztvevők közötti párbeszéd kialakulását támogatja (*Kindström 2010*).

Egy nyílt kurzus tapasztalatainak bemutatása a tanulókörök aspektusából

A nyolchetes kurzus 2016 decemberében indult. A tanulókör jellegű kurzushoz bárki csatlakozhatott, bemeneti feltétel nem volt, csupán egy ajánlás került megfogalmazásra: a kurzust elsősorban azoknak ajánlottuk, akik érdeklődnek a közösségi művelődési programok és a rendezvényszervezés iránt. Egy olyan népszerű témát választottunk kurzusunk témájául, amely gyakorlatiasan a mindennapokban vagy a munka világában is kamatoztatható, a potenciális érdeklődőknek akár kisebb családi rendezvények megszervezésén keresztül is számos tapasztalata lehet, ezért feltételeztük, hogy többek érdeklődését felkelti a téma, ugyanis kurzusunk a rendezvényszervezés egyes fázisaira fókuszált (Bevezetés a sikeres rendezvényszervezés rejtelmeibe).

Az online kurzus nem egy zárt, oktatási célokra létrehozott, és jellemzően tartalomközpontú rendszer keretein belül működött, hanem egy közösségi oldal zárt csoportján belül, a bekapcsolódáshoz egy Facebook profilra volt szükség. A kurzus megkezdése előtt egy önkéntes, név nélkül kitölthető online kérdőív segítségével arra kértük a csatlakozott

tagokat, hogy a tanulási folyamat megkezdése előtt osszák meg velünk előzetes elvárásaikat. Törekvésünk volt, hogy a résztvevők minél inkább tudjanak a közös célokkal azonosulni, illetve hogy az elvárások is napvilágra kerüljenek.

A kurzusra 56 fő jelentkezett be, a kérdőívet kitöltők száma 44 fő volt. Az újdonság varázsát mi sem jelzi jobban, minthogy 12 fő mindössze vélhetően csupán kíváncsiságból regisztrált, a tanulási folyamatban azonban már nem vett részt, legfeljebb megfigyelőként lehetett jelen.

A kérdőívet kitöltők háromnegyede nő volt. Az életkori megoszlás alapján elsősorban a 19–45 éves korosztályból vettek részt a tanulási folyamatban, és közel azonos arányban a 19–26, illetve a 27–45 évesek. Jellemzően felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, viszont minden megkérdezett legalább érettségizett volt, alacsonyabb iskolai végzettségű nem jelentkezett kurzusunkra. Ez összecseng annak az országos reprezentatív vizsgálatnak az eredményével is, mely az egész életen át tartó tanulás segítő és gátló tényezőinek vizsgálatát tűzte ki céljául (Török 2008). A nevezett vizsgálat azt a többszörös megállapítást igazolta, hogy a „tanulás tanulást szül”: ugyanis az eredmények azt mutatták, hogy a magasan iskolázottak – a főiskolai, egyetemi végzettségűek – másokhoz képest nagyobb arányban bővítik tudásukat. Bármilyen tanulási célt vettek is figyelembe – a munkahely megtartása, a nyelvtudás bővítése, a számítógépes ismeretek vagy akár újabb szakmai képzés/oklevél megszerzése stb. –, minden esetben a felsőfokú végzettségűek mutatkoztak a legaktívabbnak.

Az online tanulási környezetben megvalósult „tanulókörünk” a távolságok legyőzését is jól példázza. A hagyományos, személyes jelenlétre építő tanulókörök szervezését szolgáló módszertani útmutató ugyanis a hely és az idő szempontjából még az alábbiakat javasolta: „fontos, hogy olyan helyszínt válasszunk, ami mindenkinek kényelmes és nem kerül senkinek sem túl hosszú időbe odajutnia” (Kindström 2010: 16). Az időbeni korlátozás sem érvényesült, azaz hozzászólás a nap bármely szakaszában érkezhett, mert a felület adottságai lehetővé tették a folyamatos hozzászólást, kommentálást. A válaszadók lakóhelyét tekintve egytizedük a fővárosban, egyharmaduk megyeszékhelyen, további egyharmaduk 10 000 fő alatti kistélepülésen élt. Ami a családi állapotot illeti, a válaszadók kétharmada párkapcsolatban élt egyharmaduk nyilatkozott úgy, hogy egyedülálló. A kurzusra bárki jelentkezhetett, akinek a kíváncsiságát a téma felkeltette, azonban a jelentkezők jellemzően szakmabeliek voltak, vagy rokonszakmában dolgoztak, illetve tanultak (turizmus, oktatás, kultúráközvetítés stb.). A kurzus indulásáról a potenciális érdeklődők az internet segítségével tájékozódhattak, vagyis azokhoz jutott el a felhívás, akik nethasználók. Jóllehet igen magas számban eljutott az érintettekhez az interneten keresztül a kurzus felhívása (például csak a tanszék Facebook oldala szerint több mint 1200 emberhez jutott el, azaz jelent meg az egyén „üzenő falán”), a tényleges jelentkezők közel fele mégis az ismerősei ajánlására csatlakozott a kurzushoz. Ez egybecseng azzal, hogy az ún. szájreklám a legrégebbi reklámeszköznek számít, mert esetünkben is a kollégák, barátok, családtagok stb. ajánlásai, véleménye volt a meghatározó. Az oktatásmarketing szakirodalom ezt azzal magyarázza, hogy a különböző felhívások esetében gyakran azért alacsony a bizalom mértéke, mert hiányzik a személyes kapcsolat. A bizalom mértéke természetesen nagyban függ attól is, hogy az igénybevevő rendelkezik-e már saját tapasztalattal (Kotler–Keller 2012).

A résztvevőkről elmondhatjuk, hogy háromnegyedük minimum napi 2 órát szokott internetezni, mindösszesen egyötödük jelezte azt, hogy csak hetente szokott 2-3 órát

a világháló előtt tölteni. Azok, akik ezt jelezték, kistelepülésen élnek, és először vettek részt nyílt kurzuson. Ami az informatikai tudás megítélését jelenti, közel felük magas szintűnek, egynegyedük inkább jónak ítélte meg. A számítástechnikai tudás jelentősége vizsgálatunkban az egyes tanulástámogató alkalmazások és közösségi szolgáltatások (például közösen szerkeszthető Google-dokumentum stb.) kezeléséhez kötődően mutatkozott meg. Aktív közösségi oldal felhasználónak mondható a válaszadók kilenczede, így nem volt ismeretlen a résztvevők számára ez a környezet.

A válaszadók több mint háromnegyede először vett részt online keretek közötti, szervezett tanulásban, korábbi tapasztalata nem volt ezen a téren, egytizedük pedig már többed alkalomról számolt be, ők akkor főként digitális eszközökkel kapcsolatos témakörben képezték magukat.

Jóllehet a többség először vett részt ilyen kurzuson, háromnegyedük mégis konkrét célokkal érkezett. A tanulási célok hiánya inkább azokra volt jellemző, akik a fiatalabb korosztályból érkeztek, vagy középfokú végzettséggel rendelkeztek. Kutatások is alátámasztják, hogy minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik a válaszadó, annál részletesebben képes megfogalmazni céljait. Az ezzel kapcsolatos kutatási eredményekből az is kiolvasható, hogy általában az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők hátrítják a tanulásukra vonatkozó részletek kifejtését, illetve esetükben jellegzetesen megfigyelhető még a tanulás behatárolatlansága, a világon minden érdekel típusú válaszadás (Tót 2006).

Az aktív részvételt, a bevonódást az is meghatározza, hogy mennyire sikerül az érdeklődést felkelteni. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy a résztvevők miért jelentkeztek, választották az említett nyílt kurzust. A jelentkezők elsősorban azzal a céllal érkeztek, hogy tudásukat bővítsék és tapasztalatokat cserélhessenek a rendezvényszervezés területén élményszerű tanulás formájában, melyet azonos arányban a munkában történő hasznosítás, illetve a közösségi faktor követett. Ezt követően a szabadidő változatos, hasznos eltöltését, az azonos érdeklődésű emberekkel való gondolatcserét és a tudásmegosztás lehetőségét emelték ki a résztvevők. A fenti célok is jól mutatják, hogy az ún. „keresett előnyök” többféle módon is megjelenhetnek (munkában, mindennapi életben való hasznosítás, közösséghez való tartozás, kommunikációs szükséglet stb.).

A kurzus tevékenységközpontú munkára épült. A folyamat első lépéseként vitaindító, gondolatébresztő kérdéseket tettünk fel, melyet valamennyi résztvevőnek lehetősége volt megvitatni több nézőpontból.

Az egyes feladatok eredménye és a megoldási lehetőségek is közös megvitatásra kerültek, a résztvevők ezúton is tanulhattak egymástól. A kurzus során törekedtünk arra, hogy minél változatosabb módszerekkel éljünk: lehetőség volt szavazásra, közös ötletelésre, fájlok megosztására, online fórumozásra, közösen szerkeszthető dokumentumok segítségével közös írásra stb.

A közösségi oldal különböző kérdések megbeszélésére is lehetőséget adott, például komment formájában lehetett hozzászólni egy-egy kérdéshez, illetve újabb kérdések felvetésére is volt lehetőség. A résztvevők is feltehették a menet közben felmerülő kérdéseiket, melyet a csoport többi tagja is megválaszolhatott. A kurzusvezetők pedig javarészt facilitátorként lehetőséget teremtettek az egyes résztvevőknek az egyéni és a közös tanulásához.

A kurzuson végzett tevékenységek a svéd tanulókörökben folyó munkához hasonlóan egy végső produktummal zárultak, egy fiktív rendezvény forgatókönyvének elkészítésével.

A játék, a játékoság, a szórakozva művelődés lehetőségeit is törekedtünk beépíteni, például kitalálós játék vagy szituációs játékok formájában, hiszen a játék felnőttkorban is remek motiváló és feszültségoldó hatással bír. A gamifikáció egyre nagyobb teret hódít az oktatás világában. A játékosítás nem csupán a játékok alkalmazását jelenti, hanem a játékmechanizmusok beépítését is a kurzusok szervezésébe, például megszerezhető pontok segítségével lehetőség nyílik a haladás érzetének átélésére is (Fromann–Damsa 2016).

A kurzus során és végén az alábbi reflexiókat szereztük. A kurzus zárt csoportban zajlott, menet közbeni csatlakozásra az első hét kivételével utólag már nem volt lehetőség. Megerősíthetjük, hogy a bemutatott tanulási környezetben is szükség volt a támogató visszajelzésre és a folyamatos visszacsatolásra. A tanulási környezet lehetőségeiből fakadóan kihasználtuk a komment formájában történő visszajelzési lehetőséget, azaz, helyes válasz esetén egy rövid szöveges megerősítést vagy egy like-gomb jelzést nyújtottunk. A kurzus félidejénél egy ellenőrző tesztet is rendelkezésre bocsátottunk, és a kitöltők számára személyre szóló visszajelzést küldtünk. Valamennyi válaszadó fontosnak tartotta, hogy a kurzus során kapjon folyamatos visszajelzést és megerősítést.

A kurzus végén elégedettségi felmérést végeztünk, a kérdőívet kitöltők száma itt már csak 30 fő volt (lásd lentebb a lemorzsolódást). A kurzus elején és végén is feltettük ugyanazt a kérdést, amely a résztvevők csatlakozásának okára vonatkozott. A válaszadók utólag is egyöntetűen a kurzus tartalma iránti érdeklődést nevezték meg. Több mint kétharmaduk – azok, akik először vettek részt ilyen kurzuson – az újdonság varázsát emelte ki, azaz a megvalósítás módjára is kíváncsi volt, miként működhet egy közösségi oldal keretében nyitott tanulás. Vonzerőnek bizonyult a közösségben való tanulás lehetősége is. Azok számára pedig, akik már korábban is részt vettek nyílt kurzuson, a korábban szerzett jó tapasztalat volt a motiváló tényező. Ezek a válaszok egybecsengenek annak a kutatásnak az eredményeivel, mely a hagyományos tanulókörökben való részvétellel okainak a feltérképezésére irányult. A „Körök társadalma” c. empirikus vizsgálatban 63 résztvevővel készítették interjút a tanulókörökben való részvétel okainak megismerésére. A vizsgálat a mindennapi élet és a tanulóköri részvétel kapcsolatának árnyaltabb feltárására irányult. A vizsgálgatás során 44 különböző részvételi indokot találtak, amelyeket 6 „metakategóriába” soroltak (Larsson–Nordvall 2010): érdeklődés kielégítése, tudás gyarapítása, közösséghez való tartozás, személyes fejlődés, véleménycsere lehetősége, oldott tanulási környezet. A tanulmány felmérésünkhöz hasonlóan azt is megállapította, hogy a tanulókörben való részvételnek általában nem egy, hanem több oka is volt, azaz általában több célból csatlakoztak a megkérdezettek.

Előzetes várakozásainknak megfelelően a tanulási környezetet minden válaszadó megfelelőnek, ötletes megoldásnak találta. Arra a kérdésünkre, hogy mit kaptak a kurzustól, szinte egybecsengő választ kaptunk: új ismereteket, a szabadidő hasznos és változatos eltöltését, illetve a közösségi oldal keretében működő közös tanulás kipróbálását hangsúlyozták. Arra a felvetésre pedig, hogy igényeltek volna-e ennél több koordinálást, irányítást a kurzus folyamán, nemleges válaszokat kaptunk a megkérdezettek körében.

Kurzusunkra az online kurzusokhoz hasonlóan szintén jellemző volt a lemorzsolódás (Hill 2013). Felmérésünkben elsősorban a középfokú végzettséggel rendelkezők és a huszonevesek körében tapasztaltunk lemorzsolódást. Rákérdeztünk arra is az elégedettségi felmérést kitöltők körében, hogy maguk a résztvevők miben látják az okát annak, hogy az online kurzusokra általában nagyfokú lemorzsolódás jellemző. A válaszadók többnyire az önirányítás és a motiváció hiányára vonatkoztattak:

„Egyes embereknek szükségük lenne nagyobb koordinálásra.”
 „Nem foglalkoztatja a téma olyannyira Őket, hogy kitartsanak a végéig.”
 „Több oka is lehet: időhiány, motivációvesztés pl.”

A nyílt kurzusok hatékonyságának növeléséhez kötődően három faktort emel ki a szakirodalom, összegzi Faragó (2016). (Bővebben lásd: Noesgaard–Ørnrngreen 2015; Nehme 2010.) Az első magához a tanulási szituációhoz kötődik: a tanuláshoz megfelelő idő és környezet. Online környezetben a résztvevő maga dönti el, hogyan gazdálkodik idejével, azonban az önszabályozási vagy tanulási stratégiák hiányában ez ugyanúgy problémához vezethet, mely kurzusunk esetében is megjelent. A második faktor a személyes dimenzióhoz kapcsolódik, elsősorban az előzetes tudáshoz és a motivációhoz kötődik. Felnőttkori tanulókkal kapcsolatos kutatások (lásd Kerülő 2010; Forray–Kozma 2011) alátámasztják, hogy a felnőttek elkötelezettebbé válnak a tanulás iránt, ha számukra olyan „keresett előnyök” jelennek meg a tanulási folyamat során, amelyek a mindennapi életükben fontosak, vagy amelyeket a munkájuk során tudnak alkalmazni. (Erre a témaválasztásunk során törekedtünk.) Továbbá az egyén digitális kompetenciájától függően az is előfordulhat, hogy a résztvevő nem annyira járatos a technikai eszközök kezelésében, amely ezáltal megnehezítheti, vagy sok esetben el is lehetetleníti a tanulást, a tanulás támogatása ebben a formában is testet ölthet. A harmadik faktor az interakciót és a produktivitást hangsúlyozza. A hatékony tanuláshoz a legtöbb esetben szükség van valamilyen interakcióra, amit a tanulóközösségekben való tanulás esetében a tanuló társaktól való tanulás is biztosíthat, mely kurzusunk esetében kirajzolódott (Ollé–Lévai 2013).

Befejezésül

A tanulókör jellegű kurzust összességében eredményesnek könyvelhetjük el: a résztvevők elégedettek voltak a választott tanulási környezettel, a kurzus tartalmával, és egyöntetűen pozitív tartalmú válaszokat kaptunk arra is, hogy szívesen ajánlanák másoknak a kurzust, illetve a jövőben is szívesen részt vennének hasonló kezdeményezésben. Ezáltal egyúttal igényfelmérést is végeztünk a jövőbeni kurzusunk témaválasztásának céljából. Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a tanulásközpontú szemlélet egyes pillérei is (Biggs–Tang 2007; Kopp 2013) kidomborodtak a tanulókör jellegű kurzus esetében: középpontban a tudásmegosztás, a segítő, támogató visszajelzés, illetve a közösség állt.

IRODALOM

- BIGGS, J. – TANG, C. (2007) *Teaching for Quality Learning at University*. Open University Press.
- FARAGÓ B. (2016) Tanulásemélet, tanulásmódszertan. In: OLLÉ J., KOCSIS Á., MOLNÁR E., SABLIK H., PÁPAI A. & FARAGÓ B.: *Oktatástervezés, digitális tartalomfejlesztés*. Eger, Líceum Kiadó. pp. 15–26.
- FORRAY R. K. & KOZMA T. (2011) Felnőttek a felsőoktatásban. In: BIRÓ ZS. H. (ed.) *Az iskola térben, időben*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. pp. 220–235.
- FROMMANN R. & DAMSA A. (2016) A gamifikáció (játékosítás) motivációs eszköztára az oktatásban. *Új Pedagógiai Szemle*, Vol. 66. No. 3–4. pp. 76–81.

- HILL, P. (2013) *Emerging Student Patterns in MOOCs: A (Revised) Graphical View*. *e-Literate blog*. 2013. március 10. <http://mfeldstein.com/emerging-student-patterns-in-moocs-a-revised-graphical-view/> [Letöltve: 2017. 04. 05.]
- KERÜLŐ J. (2010) A felnőttkori tanulás gondjai és örömei. In: JUHÁSZ E. & SZABÓ I. (eds): *Nemzetnevelés – felnőttnevelés – közművelődés*. Debrecen, Csokonai Kiadó. pp. 218–227.
- KINDSTRÖM, C. (2010) *A tanulókörök módszerének a bemutatása*. Szentendre, Budapest Környéki Népfőiskolai Szövetség.
- KOPP E. (2013) Tanulásközpontú programfejlesztés. *Felsőoktatási Műhely*, Vol. 7. No. 2. pp. 39–56.
- KOTLER, P. & KELLER, K. L. (2012) *Marketing management*. Prentice Hall.
- LARSSON, S. & NORDVALL, H. (2010) *Tanulókörök Svédországban. Áttekintés a nemzetközi irodalom bibliográfiájával*. Szentendre, Budapest Környéki Népfőiskolai Szövetség.
- NEHME, M. (2010) E-Learning and Students' Motivation. *Legal Education. Review*, Vol. 20. No. 1–2. pp. 223–239.
- NOESGAARD, S. S. & ØRNGREEN, R. (2015) The Effectiveness of E-Learning: An Explorative and Integrative Review of the Definitions, Methodologies and Factors that Promote e-Learning Effectiveness. *Electronic Journal of e-Learning*, Vol. 13. No. 4. pp. 278–290.
- OLLÉ J. & LÉVAI D. (2013) *A XXI. század oktatástechnológiája I*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola.
- TÓT É. (2006) *A munkavégzéshez kapcsolódó informális tanulás*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet.
- TÖRÖK B. (2008) Tanulási szándékok – hazai helyzetkép. *Felnőttképzés*, Vol. 6. No. 4. pp. 12–21.

A szovjet pedagógia percepciója az Egyesült Államokban (1958–1960)

SOMOGYVÁRI LAJOS

Pannon Egyetem

1958-ban iskolareform kezdődött a Szovjetunióban, ami nemcsak a keleti blokkot befolyásolta, hanem az USA pedagógiai diskurzusait is. A Szeptember-sokk után fontossá vált megérteni a szovjet technikai fölény okait – az űrverseny mellett az oktatási versenyben is a jobb pozíciók szerzéséért folyt a harc. Az amerikai kormányzat nyilvános dokumentumai tartalmazzák a reformra tett reakciót, ami tanulmányom fő témája. Az első, Szovjetunióba tett hivatalos amerikai látogatások és az erről tett jelentések 1958–1959-ből származnak, ez jelenti a kiindulópontot.

Kulcsszavak: szovjet pedagógia, oktatáspolitikai transzfer, iskolareform, amerikai oktatási adminisztráció

In 1958, a school-reform began in the Soviet Union, which affected not just the Eastern Bloc, but the pedagogical discourses in the United States. After the Sputnik-shock it became important to understand the reasons of the Soviet technical success – the space race caused an educational race to achieve better positions in the competition. The reaction can be found in the publicity of the US government, which is the main topic of my study. The first official US delegations' reports to the Soviet Union made in 1958–1959, this is the starting point.

Keywords: Soviet pedagogy, educational transfer, school reform, US Office of Education

Problémafelvetés

„Nem véletlen, hogy a nemzetközi életben nagy vita indult meg a Szovjetunió technikai fejlődésével kapcsolatban. Most Amerikában is maradi rektorok írnak pozitív cikkeket.” (*Jegyzőkönyv 1958.*) A fenti idézet Marosán

Levelező szerző: Somogyvári Lajos, Pannon Egyetem, 8200 Veszprém, Egyetem u. 10.

E-mail: tabilajos@gmail.com

Györgytől származik, az iskolareform bevezetésének időszakából. A kijelentés érdekessége, hogy bizonyos értelemben tényleg igaz volt: két évvel a magyar forradalom leverése után (amikor a kommunizmus nemzetközi vonzereje még a baloldali nyugatiak körében is erőteljesen csökkent, l. *Judt 2008*) az Egyesült Államokban számos pozitív írás jelent meg a Szovjetunió gyors fejlődéséről, melyet természetesen az 1957-es Szeptnyik-sokk váltott ki. A szovjet ballisztikus rakéták az ötvenes évek végén már elérhették Amerika partjait – az „óceánpajzs” elvesztése, a közvetlen fenyegetés sokkolta az amerikaiakat.

Nemcsak úrverseny bontakozott ki a két szuperhatalom között, hanem oktatási verseny is. A lemaradás fenyegető lehetőségét csak felerősítette az „utolérés és leghagyás” jelszava (Hruscsov), melynek értelmében 1970-ig utol kellett volna érni az USA gazdasági termelését (*Jersild 2011*). Írásom a hidegháború kevésbé kutatott területét, a szovjet pedagógia Amerikai Egyesült Államokban történő jelentkezését vizsgálja 1958 és 1960 között, a kommunista iskolareform bevezetésének időszakában.¹ A másik fontos szempont a békés egymás mellett élés politikája volt (ami már Sztálin uralmának utolsó időszakában, 1944 és 1948 között is jelentkezett), az enyhülés az USA-ban is erősítette (illetve jobban engedte érvényesülni) a baloldali áramlatok súlyát. A pedagógia csak egy terület volt a közeledés folyamatában; gazdasági, kulturális, technológiai és természetesen politikai téren is érvényesült a fokozottabb együttműködés.

A kutatások kezdeti állapotát bemutató tanulmányomban először azokat a lehetséges magyarázó modelleket vázolom fel röviden, amelyek felhasználhatók a későbbi vizsgálatokban, ezt követően pedig az elemzés különböző szintjeit mutatom be. Írásomban tehát a leírás és az interpretáció keveredik, egyfajta kiindulópontként szolgálva a témakör mélyebb feltárásához.

Magyarázó modellek

Három modell emelhető ki, melyek kellő magyarázó erővel rendelkeznek, illetve segítségükkel tematizálható a kérdés. Mindegyik után zárójelben a legfontosabb szakírórt jellemezem, aki az adott diskurzust döntően jellemzi és meghatározza:

- a nyugati baloldali értelmiség közvéleményt formáló hatása (Hollander),
- az oktatáspolitikai transzfer fogalma (Steiner-Khamsi),
- végül a koegzisztencia megváltozott világpolitikai környezete (Kalmár).

Mindegyik megközelítés más és más szempontra helyezi a hangsúlyt. A személyiség erejét főleg az írástudók felelősségét taglaló írások emelik ki, míg a komparatiztika a nemzetközi szervezetek szerepére, a koegzisztencia történeti elemzése pedig a döntéshozatal különböző szempontjaira és változó környezetére fókuszál.

A baloldali értelmiség szerepe

Az ötvenes-hatvanas években még számítottak az értelmiségiek megnyilvánulásai a közvélemény formálásában, időnként még a döntéshozatalnál is. *Politikai zarándokok* című híres monográfiájában (1996) a magyar származású Paul Hollander azokat a balolda-

¹ Az írás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

li szimpatizáns vagy társutas alkotókat helyezte a figyelem középpontjába, akik szovjet (illetve más kommunista országokban tett) utazásaik leírásával sokat tettek a hasonló rendszerek népszerűsítéséért, pozitív vonásaik kidomborításáért.

Általában jellemző volt a nyugati baloldaliakra a kritikai érzék és szembenézés hiánya; az ítéleteiket eltorzító illúziók fogságában nem voltak hajlandók elismerni a sztálini rendszer bűneit, illetve szükségszerűnek tüntették fel azokat (a kapitalizmust még mindig nagyobb bűnnek tartották, mint a kommunizmus hibáit). Két nagy virágkora volt ennek a szemléletnek Hollander szerint: a harmincas évek, illetve a hatvanas-hetvenes évek korszaka. Érdekes módon pont a tárgyalt időszak, az ötvenes évek vége kimaradt a tárgyalásból, pedig ekkor is létezett ilyen diskurzus, főleg az USA-ban.

Nem szabad sem túl-, sem alábecsülni az értelmiségiek hatását, illetve azt a speciális történelmi helyzetet, ami a mccarthyizmus utóhatása, az éles kommunistaellenességre való reakció (ami a Szovjetunió iránti rokonszenv formájában jelentkezhetett) volt 1958 után, az Egyesült Államokban.

Az oktatáspolitikai transzfer fogalma

A komparatiztika történetét vizsgáló tanulmányok az UNESCO 1945-ös megalakulásától (Beech 2006) kezdve kimutatták az (oktatás)politikai transzfer jelenségét a különböző nagyhatalmak egymás közti kapcsolatában, továbbá a harmadik világbeli országok oktatási reformfolyamataiban. Jelen esetben a szocialista országok egyre növekvő szerepe érdekes 1953 után az UNESCO-ban, ami akár egy külön tanulmány témája is lehetne. A Szovjetunió Sztálin halála után lépett be, amivel nagyobb teret kapott, így az ENSZ nemzetközi szervezete is egymás befolyásolásának, illetve az egymásra találásnak a terepévé vált.²

Az oktatás(politika)i transzfer fogalmát számtalan módon írták körül a kutatók: jelentheti a pedagógiai gondolatok, intézmények, diskurzusok, politikák és gyakorlatok transznacionális mozgásait (Cowen 2009), vagy más kifejezésekkel kölcsönzést és adaptációt (pl. Steiner-Khamsi 2014). Különböző szinteken funkcionálhat a fogalom, nemzeti és nemzetközi (Klerides 2014), kormányzati és nem kormányzati szervezetekben egyaránt, az elemzés során főleg egyetemek és kutatóintézetek, illetve az amerikai kormányzat által megrendelt jelentések formájában realizálódhat ez a fajta transzfer.

A felvázolt elméleti modell kevésbé jelent meg eddig a magyar oktatástörténet-írásban, alkalmazása a hidegháború új, szélesebb perspektíváját kínálja, ami a szembenállás mellett kimutatja a kölcsönös kapcsolatokat is, a gazdasági-technikai verseny megnyerését szolgáló pragmatikus célokat.

Koegzisztencia és verseny

A hidegháború újabb szakasza a koegzisztencia címszóval jellemezhető, ami a korábbi konfrontációs, háborús feszültségre alapozó politika helyébe a kompetíciót állította. A cél természetesen ugyanaz maradt Moszkva számára (a kapitalista blokk legyőzése), de immár nemcsak katonai, hanem ideológiai, gazdasági, kulturális és technikai eszközök-

² A Szovjetunióknak az UNESCO alapítása körüli és későbbi tevékenységéről legújabbban I. Kulnazarova 2017.

kel. Ennek előfeltétele volt a másik fél megismerése. Nem véletlen, hogy 1958-ban született meg az amerikai és szovjet fél között a Lacy–Zarubin-egyezmény, ami lehetővé tette a cserekapcsolatok kiépítését kulturális, oktatási és technikai téren (*Richmond 2003*).

Kalmár Melinda nagyszabású szintézisében (2014) a hatvanas évektől egyre többet emlegetett, de már korábban jelentkező tudományos-technikai forradalmat és az adaptációs kényszert jelölte meg a két világrendszer újfajta versenyének fő motívumaként, ami eddig nem alkalmazott hatalomgyakorlást hívott életre a keleti blokkon belül, a szakértők bevonásával, de az ideológiai felszín megtartásával. Ugyanezt a kényszert az Egyesült Államokban szintén ismerték, amit jelzett a különböző kormányzati delegációk, beszámolók növekvő száma.

Nem szabad azonban elfeledni, hogy mindeközben újabb feszültséggócok is jelentkeztek a hidegháborúban: gondoljunk csak a Disznó-öbölbeli kudarcra, a U2-incidensre, a berlini fal felépítésére vagy a kubai rakétavásárra. Az enyhülés és feszültség gyakran párhuzamosan jelentkezett tehát a két nagyhatalom viszonyában, amire itt csak utalni tudok, hiszen ezek az események nem nagyon bukkantak fel a témára vonatkozó forrásokban.

Az elemzés lehetséges szintjei

A következő szintek válnak elemezhetővé a felvázolt elméleti keretekben:

- transznacionális szint (UNESCO);
- nemzeti, kormányzati szint (USA-adminisztráció tevékenysége);
- az értelmiségiek és intézmények szintje (akadémiai szféra, nem kormányzati szervezetek);
- végül a szélesebb közvéleményt is elérő publicisztika (könyvek, folyóiratok).

A tárgyalásban az USA kormányzati szintjén megjelenő kiadványokra összpontosítok, mely eddig ismeretlen nézőpontot kínálhat a magyar oktatástörténet-írás számára. A többi szintre csak egy-egy reprezentatív példát említek, jelezve a további kutatások irányait: Sapovalenko angol nyelven, az UNESCO gondozásában megjelenő monográfiája (1963) az érdeklődő nyugati kutatóknak bevezetést nyújtott a politechnikai reformba. Az értelmiségi-akadémiai szférában készült munkára kiváló példa a George F. Z. Bereday, William W. Brickman és Gerald H. Read közös szerkesztésében megjelent könyv, a *The Changing Soviet School* (1960). A mű 70 oktatási szakember munkáján alapult, a szerkesztők a komparatiztika kiemelkedő képviselői voltak már ekkoriban. Arthur S. Trace hatásvadász címmel rendelkező könyve (*What Ivan Knows That Johnny Doesn't* 1961) a szélesebb olvasóközönséghez is eljutott. A hátsó borítón található leegyszerűsítő megállapítások (a fülszöveg) szerint, míg az amerikai gyerekek (Johnny ezek prototípusa) Jerry és a kisnyúl kalandjairól olvasnak, addig a szovjet Ivánok már Puskint és Tolsztojt vesznek kézbe.

A fentebb ismertetett kiadványokban keveredett a szovjet pedagógia befogadása és népszerűsítése, aminek motivációi különfélék lehettek: a baloldali értelmiségiek elkötelezettsége éppúgy ide tartozhat, mint a két rendszer közti lemaradástól való félelem. Az amerikai kormányzat következő fejezetben bemutatásra kerülő reakciói inkább az utóbbi attitűdöt tükrözték.

Az USA-adminisztráció publikációs tevékenysége

Az USA oktatásáért felelős szövetségi kormány megbízott, Lawrence G. Derthick³ szerkesztésében jelent meg az első részletes beszámoló a szovjet oktatási rendszerről, még a közvetlen látogatások megindulása előtt (*Education in the USSR 1957*). Számos szakértő segítségét vették igénybe a munka során: az egyetemek (Harvard, University of Oklahoma, MIT, University of Washington, Ohio State University), illetve a kormányzat és a kormányzat által támogatott kutatóintézetek (National Research Council, Department of State, National Bureau of Standards, US Bureau of the Census)⁴ részéről. Az OSZSZSZK oktatási miniszterének, Ludmilla Dubrovinának és a washingtoni szovjet nagykövetségnek szintén köszönetet mondtak a szerkesztők, ami jelezte a kommunista fél hozzáállásának változását.

Az amerikai résztvevők közül mindenképpen ki kell emelni Nicholas DeWittet, aki a Harvard Orosz Kutatóintézetének (Russian Research Center) munkatársa volt. DeWitt 1958 és 1961 között többször is járt a Szovjetunióban (a National Academy of Sciences kutatási alapjának, a National Research Councilnek a támogatásával), aminek eredményeként született meg a kérdés egyik alapműve. A munka súlyos figyelmeztetéseket tartalmazott az amerikai oktatáspolitiká számára: többek között a Szovjetunió felsőoktatása több mint kétszer annyi végzett hallgatót bocsátott ki ebben az időszakban, mérnöki területeken, mint az USA (90 000 amerikai mérnök évente, szemben a szovjet 190 000-rel), több kandidátusi fokozatszerzés történt az alkalmazott tudományokban, mint az ezzel ekvivalens amerikai PhD-rendszerben, stb. (DeWitt 1961). Az érvelés a kommunista rendszerekre jellemző, a szocializmus fölényét bizonyító mennyiségstatisztikai szemlélet természetesen semmit se mond a számok mögött rejlő minőségről.

A National Research Council tevékenysége szintén figyelemre méltó ebben a kontextusban: a szervezet nemzetközi ügyekért felelős osztályának (Office of International Relations) vezetője ebben az időben Howard P. Robertson fizikus-matematikus, korábban az európai NATO főhadiszállás tudományos tanácsadója volt. Ebben az időszakban (1957 és 1961 között) Robertson az Elnöki Tudományos Tanácsadó Testület tagja (President's Science Advisory Committee), illetve a Védelmi Minisztérium keretében működő Tudományos Védelmi Bizottság elnöke (Defense Science Board).⁵ A nemzetközi osztály által, az 1957–1958-as évre kiadott jelentés (*National Academy of Sciences... 1957–1958: 15–17*) szerint a korábbi elzárkózáshoz képest 1954-ben fordulat következett be a szovjet Akadémia hozzáállásában. Ezt követően indulhatott meg a tudományos cserekapcsolat, de az igazi áttörés a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztésében 1958 elejétől számítható.

1958. január 27-e, a Lacy–Zarubin-egyezség megkötése után, az első hivatalos amerikai misszió 1958 május–június között járt a Szovjetunióban. A küldöttség vezetője Derthick volt, a tagok között voltak az Office of Education különböző osztályainak képviselői, egyetemi és kutatóintézeti professzorok, a legfontosabb szereplő a későbbi tár-

³ United States Commissioner of Education 1956–1961 között, ami az amerikai oktatásirányítás legmagasabb pozíciója volt ebben az időben.

⁴ A külföldi munkaerőt kutató hivatal (Foreign Manpower Research Office, US Bureau of the Census) egy magyar származású munkatársat, Elisabeth Nagyot is delegálta az összeállításba – róla a nevével kívül semmit sem sikerült kiderítenem.

⁵ Az életrajzi adatok forrása: H. P. Robertson Papers, 1922–1980. California Institute of Technology, 2008. <http://pdf.oac.cdlib.org/pdf/caltech/robertson.pdf> [Letöltve: 2018. 02. 09.]

gyalást tekintve George Z. F. Bereday, az összehasonlító oktatáskutatás egyetemi tanára (Teachers College Columbia University). A látogatás eredményeként született könyv előszavában Derthick meggyőződésének adott hangot, hogy a szovjet oktatás valóságát látták az egy hónap során, aminek fényében az amerikai tapasztalatok kiábrándítóak. Következtetése szerint az erőforrások mozgósításában a kommunista, tervezett irányítás hatékonyabb, az amerikai iskolák szegényebbek és elhanyagoltabbak (*Soviet Commitment to Education 1959*) – ezek egy vezető beosztásban lévő, az amerikai kormányzatot képviselő politikus-szakember szavai voltak és nem egy baloldali értelmiségié, ami a kor közhangulatának jó kifejezője lehet.

A *Pravda* a látogatást lehetővé tévő egyezségről tárgyilagosan számolt be, amely tartózkodott az értékeléstől (a cikk szövegét idézi: *Zhuk 2017: 5*), a magyar sajtó ennél lelkesebb volt – legalábbis abban a két részletesebb cikkben, ahol az amerikai delegáció egyáltalán szóba került. A *Népszabadság* Derthick moszkvai sajtóértekezletét (1958. június 5.) részletesen tárgyalta (*Zsombor 1958*), ahol az „amerikai közoktatásügyi miniszter” kiemelte, hogy „zárt ajtókat sehol sem találtunk, sőt mindenütt a legteljesebb együttműködési készséget és segítő szándékot tapasztalhattuk”. A gyakori meglepetések és mély benyomás kifejezése természetesen udvariassági gesztus is lehetett, mindenesetre egybevág a látogatásról született jelentés előszavának konklúziójával. A *Népszava* szintén beszámolt az eseményről, Derthick újszerű, meglepő tapasztalatairól és kívánságáról a kapcsolatok fejlesztésére, új csatornák megnyitására (*Bízom abban, hogy tovább bővül a szovjet–amerikai kulturális együttműködés 1958*). A látogatás ezen kívül nem szerepelt a hírek között, semmiképpen nem került a nyilvánosság fókuszába – itt természetesen még további kutatásokra van szükség, hogy a szovjet (és magyar) reflexiókat részletesebben feltárjuk, de annyi már most feltételezhető, hogy a nyugati látogatások nem nagyon jelentek meg a szocialista blokkon belül.

Visszatérve az amerikai kormányzat tevékenységére: a további érdeklődés kielégítésére 1959 tavaszán egy második hivatalos küldöttség is járt a Szovjetunióban (elvileg ezek kölcsönösök voltak, tehát a szovjetek is ellátogattak az Egyesült Államokba), amit William K. Medlin vezetett. Medlin a kelet-európai összehasonlító oktatáskutatás specialistája volt (Division of International Education, Office of Education), két másik szakértő tartott vele, a természettudományok-matematika (Clarence B. Lindquist) és a gyakorlati oktatás (Marshall L. Schmitt) területeiről. Ezúttal koncentráltabb jelentés született az oktatási reform kezdeti eredményeiről (főleg a politechnikáról), az új tantervekről és tanárképzésről; a tapasztalatszerzés fő célja itt is az volt, hogy ezeket az ismereteket felhasználják majd az amerikai oktatás fejlesztésében (*Soviet Education Programs 1960*).

Az idézett jelentések közös jellemzői közé tartozik az összehasonlítás szándéka (még ha ezt mindig el is utasították), a szovjet kihívásra adott amerikai válaszok megfogalmazása, a tapasztalatok hasznosítása, hogy a versenyben ledolgozzák az általuk vélelmezett amerikai hátrányt. A szovjet oktatási rendszer analízisében és interpretációjában nagy szerepet kaptak a különböző szakértők, gyakran baloldali értelmiségiek.

Az amerikai és szovjet teljesítmény összehasonlítása a valóságban

Írásom végén felmerül a kérdés, hogy létezett-e szovjet fölény akármilyen téren az ötvenes évek végén, ami megindokolhatta a hasonló reakciókat? A válaszok elsőre meglepőnek

tűnnek. A fegyverzetben elért átmeneti fölény – még a ballisztikus rakéták vonatkozásában sem – valójában soha nem létezett, a híres missile gap (a szovjet és amerikai rakéták számának különbsége, az előbbieik javára) forrása egy feltételezett becslés volt, ami Gaither Report néven lett ismert (*Deterrence and Survive in the Nuclear Age* 1957) és Eisenhower elnök számára készült. Az ajánlás az amerikai hadiipari komplexum erősítését javasolta, később ezt a jóslást (másképpen fogalmazva: fikciót) Kennedy is felhasználta kritikai fegyverként az Eisenhower-adminisztráció gyenge teljesítményét igazolva (Preble 2003), majd a feltételezés (immár tényként) önálló életre kelt. A korabeli CIA-jelentések ma már fel vannak oldva a titkosítás alól, szintén csak becsléseket tartalmaznak, és semmivel nem támasztják alá az esetleges szovjet fölényt⁶ – erről tudott a mindenkori amerikai elnök is, tehát a kommunista kihívás gyakori felemlegetése az erőforrások mozgósításának egyik érve lehetett, egyfajta publicisztikai termék (akár a belpolitikai ellenfelekkel szemben is) a diskurzusban.

Ha a többi adatot nézzük, egyértelművé válik az amerikai fölény, a bruttó nemzeti összterméket (GNP), a fogyasztást, a beruházásokat, de még a védelmi kiadásokat is tekintve, a tárgyalt időszakban és azon kívül is (*US and USSR... 1966*). Bizonyos mennyiségi számokban jobban teljesített a szovjet gazdaság (pl. a bevetett területek nagyságát illetően), de ha az ország nagyságát és a termelékenységet is figyelembe vesszük, akkor már itt is egyértelmű lesz az amerikai elsőbbség (*Bell 1961*). A minket közelebről érdeklő oktatási számok legteljesebben DeWitt már említett monográfiájában (1961) találhatóak meg. Az USA oktatási rendszere hatékonyabbnak bizonyult a különböző iskolafokokat elvégző tanulók arányaiban (még alapfokon is), többen végeztek valamilyen felsőoktatási intézményben Nyugaton, kétszer olyan termelékeny volt az itteni munkaerő, végeredményben valamilyen jelentős területen az USA volt elől. Egyetlen kivétel van: a különböző mérnöki (és orvosi) pályákon végzettek számában és ehhez kapcsolódó doktori kandidátusokban tényleg vezetett a Szovjetunió. Az eredményeket azonban torzítja az osztályozási rendszerek eltérése (a szovjetek számos olyan diszciplínát besoroltak ide, amit az amerikai nem) és a tudományos minősítések különbözősége.

Számos ellenvetés felsorolható a fenti adatokkal és következtetésekkel szemben. Egyrészt csak amerikai forrásokat használtam fel, de mivel a témám az USA reakcióinak feltérképezése volt, így logikus, hogy a számukra rendelkezésre álló információkból induljak ki. A másik lehetséges kifogást az összehasonlítás komplex és gyakran megoldhatatlan feladata jelenti, hiszen teljesen eltérő berendezkedésű országokról van szó – ennek ellenére a Szovjetunió és az USA folyamatosan szükségét érezte az összehasonlításnak. Végül a szovjet adatok megbízhatatlansága is gondot okozhat, amit csak fokoztak Hruscsov hangzatos kijelentései, számai és prognózisai. Nagyon fontosnak tartom, hogy az amerikai tudományos élet és a kormányzat szereplői az általuk ismert tények ellenére mégis a fenyegető szovjet elsőséget emelték ki, hangsúlyozták túl; különböző motivációkkal a háttérben és eltérő eredményeket remélve. Az 1957-es Szputnyik-sokk így vált önmagán túlmutató, a szovjet vezetés által maximálisan kihasznált retorikai fegyverré.

⁶ L. pl. egy összefoglaló jelentést, amit az Eisenhower elnök által létrehozott, a különböző hírszerzési forrásokat összefoglaló és a CIA elnökének továbbító testület alkotott a szovjet interkontinentális rakétafejlesztésről: *Status of the Soviet ICBM Development Program 1958*.

Befejezés

Írásom egy bonyolult és szerteágazó témakör bevezetésének, egyfajta vázlatnak tekinthető, amely tartalmazza a további elemzések lehetséges logikai csomópontjait. A bemutatott folyamatot kontextustól függően propagandának vagy recepciónak is felfoghatjuk, ami ugyanarra a jelenségre adott különböző reakciókat, interpretációkat és nézőpontokat takar. Számos kérdés nem kapott helyet a tárgyalásban, többek között az amerikai belpolitika, az Eisenhower-, (később a Kennedy- és Johnson-) adminisztráció szerepe; továbbá a közvetlen, állami propaganda jelenségére sem tértem ki – sem amerikai részről (pl. a Szabad Európa Rádió), sem a szovjet kulturális offenzívát tekintve. Az amerikai belpolitikai helyzetet a faji kérdés, a társadalmi igazságosság problémaköre és a hatékonyabb tömegoktatásért tett erőfeszítések még bonyolultabbá tették, ezek a szempontok a tárgyalat kérdésnek is új dimenziót adhatnak.

Köszönetnyilvánítás

Az elemzéshez nyújtott segítséget a következő két kutatónak szeretném megköszönni: Prof. Iveta Kestere (University of Latvia, Riga), Prof. Maris Vinovskis (University of Michigan, USA).

IRODALOM

Források

- Bell, R. E. (1961) *Comparison of Agriculture in the United States and Soviet Union*. Washington, ERS.
- Bereday, G. F. Z., Brickman, W. W. & Read, G. H. (1960) *The Changing Soviet School*. Boston, Houghton Mifflin Company.
- „Bízom abban, hogy tovább bővül a szovjet-amerikai kulturális együttműködés (1958). Derthick amerikai közoktatásügyi biztos. *Népszava*, 1958. június 7. p. 5.
- Deterrence & Survival in the Nuclear Age (1957) November 7, 1957. Washington, Security Resources Panel of the Science Advisory Committee.
- DeWitt, N. (1961) *Education and Professional Employment in the U.S.S.R.* Washington, National Science Foundation.
- Education in the USSR (1957) Bulletin No. 14. Washington, U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
- Jegyzőkönyv (1958) Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. február 18-i üléséről. MSZMP PB. 288 f. 5/67. ó. e. Magyar Nemzeti Levéltár.
- National Academy of Sciences: National Research Council (1957–1958). Washington.
- Shapovalenko, S. G. (ed. 1963) *Polytechnical Education in the U.S.S.R.* Paris, UNESCO.
- Soviet Commitment to Education (1959) Bulletin No. 16. Washington, U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
- Soviet Education Programs (1960) Bulletin No. 17. Washington, U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
- Status of the Soviet ICBM Development Program (1958) 10 November, 1958, Washington, US Intelligence Board.

- Trace, A. S. (1961) *What Ivan Knows That Johnny Doesn't*. New York, Random House.
- US and USSR: Comparisons of Size and Use of Gross National Product (1966) Washington, Directorate of Intelligence Office of Research and Reports.
- Zsombor J. (1958) „A Szovjetunióban sehol sem találtunk zárt ajtókat”. *Népszabadság*, 1958. június 6. p. 6.

Szakirodalom

- Beech, J. (2006) The Theme of Educational Transfer in Comparative Education. *Research in Comparative and International Education*, Vol. 1. No. 1. pp. 2–13.
- Cowen, R. (2009) The Transfer, Translation and Transformation of Educational Processes: and Their Shape-shifting? *Comparative Education*, Vol. 45. No.3. pp. 315–327.
- Hollander, P. (1996) *Politikai zárandokok*. Budapest, Cserépfalvi.
- Jersild, A. (2011) The Soviet State as Imperial Scavenger: “Catch Up and Surpass” in the Transnational Socialist Bloc, 1950–1960. *The American Historical Review*, Vol. 116. No. 1. pp. 109–132.
- Judt, T. (2008) *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség, 1944–1956*. Budapest, XX. Század Intézet.
- Kalmár M. (2014) *Történelmi galaxisok vonzásában – Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*. Budapest, Osiris.
- Klerides, E. (2014) Educational Transfer as a Strategy for Remaking Subjectivities. *European Education*, Vol. 46. No. 1. pp. 12–33.
- Kulnazarova, A. (2017) Debating International Understanding in the Eastern World: UNESCO and the Soviet Union. In: KULNAZAROVA, A. & YDESEN, C. (eds) *UNESCO Without Borders*. London, Routledge. pp. 256–274.
- Preble, C. (2003) “Who Ever Believed in the ‘Missile Gap’?": John F. Kennedy and the Politics of National Security. *Presidential Studies Quarterly*, Vol. 33. No. 4. pp. 801–826.
- Richmond, Y. (2003) *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain*. University Park, Pennsylvania State University Press.
- Steiner-Khamsi, G. (2014) Cross-national Policy Borrowing: Understanding Reception and Translation. *Asia Pacific Journal of Education*, Vol. 34. No. 2. pp. 153–167.
- Zhuk, S. I. (2017) *Nikolai Bolkhovitinov and American Studies in the USSR*. London, Lexington Books.

Nevelésszociológiától az oktatáskutatásig – és tovább?

Amerikai nevelésszociológusok önéletrajzai

KOZMA TAMÁS

Debreceni Egyetem

ALAN R. SADOVNIK & RYAN W. COUGHLAN (eds): *Leaders in the Sociology of Education: Intellectual Self-Portraits. (Leaders in Educational Studies 9.)* Rotterdam, 2016. Sense Publishers. vii + 300 p. ISBN: 978-94-6300-715-3

Olyan, hogy „nevelésszociológia” nincs az amerikai angolban. Pontosabban nincs meg az a különbség, amelyet mi érzünk – német mintára – oktatésszociológia (*Bildungssoziologie*) és nevelésszociológia (*Erziehungssoziologie*) között. De ha elnevezésekben nem, történetükben mégis markánsan elkülönülnek azok a szociológusok, akik többek közt az oktatást is vizsgálják, azoktól, akik az oktatást magát kutatják különféle szemlélettel és módszerekkel, többek közt szociológiával is. Utóbbiakról szól Sadovnik és Coughlan új könyve.

Ez a váltás az amerikai oktatás- és nevelésszociológiában valamikor az 1940–1960 közötti két évtizedben következett be. A fordulatot követni lehet az angol, kanadai és ausztráliai nevelésszociológiában is. Eltérően attól, amit mi Európában megtapasztaltunk és tudunk, az amerikai tanárképzés abban a két évtizedben vált felsőfokúvá. Tanárok természetesen képződtek korábban is – pontosabban kerültek ki az egyetemről a közoktatásba –, csak éppen pedagógiai képzettségük nem volt.

James Conant, a Harvard Egyetem rektora 1952-ben fogalmazta meg először azt, amit mi pedagógiai (később tanárképző) főiskolaként már 1945-től elkezdünk szervezni. Egy olyan *college*-ot, amelynek tanszékei a gyakran oktatott iskolai tantárgyakat egyetemi szinten tanítják, s amelynek alapozója, összefogója a velük együttműködő, őket koordináló pedagógia.

A további nehézséget – Amerikában legalábbis – az okozta, hogy „pedagógia” sem volt. Ez is európai találmány, pontosabban német. Ehelyett maradt a filozófia, a történelem és a szociológia, amelyek valamelyest érintették az oktatás és nevelés ügyét, s amelyekből előbb vagy utóbb összegyúrható lett az a bizonyos oktatáskutatás, ahogy ma itthon is ismerjük és föntebb már idéztük. (A pszichológia és a pszichológusok rég kiléptek az ilyen együttműködésekben, és önállósították magukat. Legfőljebb az alkalmazásukra nyílt alkalom az akkor újonnan szerveződő *School of Education*-okban, amint ezt pl. Benjamin Bloom tevékenysége és az

által kialakított, mára klasszikusnak számító taxonómia mutatta.)

Ha tehát valaki manapság az „amerikai pedagógiát” próbálná bemutatni – mint ezt Leonard Waks teszi a rotterdami Sense Kiadó fölkérésére –, leginkább nevelésfilozófiai, neveléstörténeti és nevelésszociológiai összeállításokkal jelentkezhet. Waks sorozatában – amelyet az említett kiadó *Leaders in Educational Studies* (A pedagógia vezéralakjai) címen jelentet meg – pontosan ezt tette. Az eddigi kötetek között elsősorban nevelésfilozófiát, neveléstörténetet, kutatómódszertant találunk. Most pedig a nevelésszociológia jelent meg Sadovnik (a newarki Rutgers Egyetem professzora) és doktoranduszának szerkesztésében.

Szokatlan olvasmány. Mert nem elsősorban tankönyv vagy ajánlott irodalom – Sadovnik ilyen is publikált már, *Sociology of Education: A Critical Reader* (Routledge 2007) címen –, hanem önéletrajzi gyűjtemény. A szerkesztő tizennyolc nevelésszociológus önéletrajzi írását közli azzal, hogy így bevezesse az olvasót egy jórészt ismeretlen világba. Ez a világ a mára elszüllyedt 1960-as évek világa. Küzdelmeivel, elkötelezettségével, útkereséseivel és örök érvényűnek hitt teljesítményeivel. A Coleman-jelentés, a Robin-jelentés, az angol munkáspárti Jackson és Marsden *Education and the Working Class* (1962) világa. S neveket még sorolhatnánk (annál is inkább, mert úgy tűnik, az emlékezők memóriájából többen is kiestek, pl. Chicagóból Robert Havighurst). Az 1960-as évek világa a Kennedy-gyilkosság, a vietnami háború, a *Hair* és a „virággyerekek”, az Európán is végigsöprő hallgatói mozgalmak, a prágai tavasz évtizede volt; mára történelem, annak sem a legfrissebb. Sadovnik könyve és a közreműködők írásai szerint ez az az évtized, amelyben az általuk művelt nevelésszociológia/oktatáskutatás megszületett.

Nevelésszociológiát és oktatáskutatást együtt említettünk itt, mivel ezek, az önéletrások tanúsága szerint, kéz a kézben jártak. A nevelésszociológiát az választotta el az oktatásszociológiától, hogy az egyiket a szociológiai intézetek professzorai és tanítványaik művelték – a másikat viszont a tanárképzésbe be- és kikerült, tanárképző intézetekben szocializálódott oktatók, szociológusok és nem szociológusok. E szervezeti kereteknek nagy jelentőségük volt a diszciplínák fejlődésében, elhatárolásában, kapcsolataik, illetve ellentéteik alakulásában. Azzal, hogy szociológusok is megjelentek az amerikai pedagógusképzésben, új diszciplína formálódott ki. Az egyetemi szociológia (pl. Parsons és sokan mások) foglalkozhatott az oktatással mint a társadalmi mobilitás csatornájával, mint a szocializáció kitüntetett terepével, vagy mint a társadalmi legitimáció meghatározó intézményével. A tanárképző intézetekben dolgozók – akik tudományos fokozatukat Chicagóban, a híres nevelésszociológiai doktori képzésben szerezték – belülről fedezték föl az amerikai oktatás világát.

Legtöbbször maguk is tanítóként vagy tanárként kezdték, ahogy az amerikai Epstein vagy Braddock, írja az angol Ball. Az iskola világa ragadta meg őket, amiből olyan művek származtak, mint Robert Dreeben és tanár felesége, Rebecca Barr forradalmi könyve, a *How Schools Work?* (1983), vagy azok az iskolamonográfiák, amelyek utána nagy divattá váltak (pl. Grant: *The World We Created at Hamilton High*, 1988). Az iskola világa korábban csak regények témája volt, zord angol vagy vidám amerikai regényeké. Mostan fölfedezték mint olyan terepet, amelyre a szociológia, a szociálpszichológia vagy a szervezetkutatások szemléletét és eszközeit is jól lehet, sőt nagyon is kell alkalmazni (az elsők között az angol Lambert és munkatársai *Manual to the Sociology of School* c.

könyve 1970-ből). Epstein az önéletrajzában elmeséli, mekkora élménye volt az első családlátogatás, utána más szemmel látta tanítványait az osztályban. A szociológusokat ezek az apróságok kevésbé érdekelték; ők filozófiai általánosításokban gondolkodtak, és konstrukcióikat statisztikai elemzésekkel támasztották alá. Az iskolában dolgozó tanítók és tanárok pedig nem látták a fától az erdőt. Szociológiailag iskolázott pedagógusok kellett ahhoz, hogy a gyakorlat tengerében a különlegességeket észrevegyék, és a törvényszerűségeket leírják.

Vagy ha nem tanítóként kezdték a pályájukat, akkor a szülei vagy nagyszülei voltak tanárok. Az iskola világa otthon kezdődött (Ball, Torres), vagy otthon is folytatódott (Sadovnik, Braddock). Mintha a pedagógus lét örökletes lett volna; egy életforma, amely akkor is ráragad az emberre, ha maga nem űzi a foglalkozást (de előbb-utóbb értelemszerűen mindnyájan űzték, ha nem középiskolában, akkor felsőfokon). Az élmények és tapasztalatok, amelyeket megírnak, könnyen visszavezethetők a családi otthonra, amelyben nevelkedtek, a családi vitákra, amelyeket vacsoraasztalnál vagy bizalmasan, négy szemközt folytattak. (Delamont említi anyját, a „cseh boszorkát”, Braddock az apját, aki tanár és afroamerikai léte sem örült a szegregációnak, mivel előre látta a szegregált iskolák bezárását és a fekete tanárok elbocsátását).

Ha már a családnál tartunk, említsük meg a nagyszülőket is, ahogy Gamoran, Ramirez vagy Brint külön is megemlékezik róluk. Talán nemcsak az írók életkora miatt – értelemszerűen a szenior nemzedékhez tartoznak –, hanem a nagyszülők valóságos hatása okán is, amit az ember csak életútjának felén túl kezd méltányolni. A nagyapák zömmel bevándorlók (Brint, Sadovnik, Delamont, Torres és még sokan). Bevándorlók, akik végigélték

Auschwitzot, vagy a dél-amerikai éhség, nyomor és kiszolgáltatottság elől menekültek egy jobb élet reményében. Mintha a nagyszülők – a rájuk való emlékezés – megtartó erő volna, amely meghatározza az életpályát, kijelöli a fő kutatási irányokat. (Miután végighallgatta Gamoran izgatott beszámolóját aktuális kutatásairól, a nagyapa csak annyit kérdezett: És mikor fogod megválaszolni A Nagy Kérdést?)

A Nagy Kérdéshez – mint ugyancsak Gamoran jegyzi meg – a kis kérdések megválaszolásán át vezet az út. (Esetleg nem oda vezet, mert mire az út végére érünk, kiderül, hogy mást találtunk ott.) Az önéletírók fő indíttatása éppen az 1960-as évek voltak. Mint a szerkesztők az összefoglalójukban megjegyzik, az 1960-as évek „keretették be” az akkor pályára álló amerikai nevelésszociológus/oktatáskutató nemzedék tevékenységét; bár persze a tudományos teljesítmények mindig az egyén eredményei (kudarcai). Ezek az amerikai nevelésszociológusok/oktatáskutatók zömmel marginalizált fiatalok voltak, akik fölemelkedésüket többé-kevésbé jó felsőoktatásban keresték, és az egyetemi tanárképző intézetig jutottak. Első tudatos tapasztalataik azok a társadalmi kirekesztettségek és igazságtalanságok voltak, amelyeket személyesen átéltek, vagy családjukban, rokonságukban és szomszédságukban szereztek. Braddock leírja, hogyan fordult tudományos érdeklődése a gyerekek tanulási eredményeitől – az 1960-as évek pszichológiai tanuláselméletei és teljesítmémmérései – a gyerekek tanulási lehetőségei felé. Brint elmondja, hogy hosszú ideig nem tudott igazi különbséget tenni szociális munka és szociológia között. Mind (csaknem mind) baloldaliak lettek. Halsey emelkedett szavaival: „Most, kilencvenes éveimben, elkötelezett etikai szocialistaként határozom meg magam... Ez az elköteleződés vezet oda, hogy a társadalom egy bizonyos formája mellett érveljek szen-

vedélyesen: egy jól informált civil társadalom aktív demokráciája mellett.” (106. o.)

Ez a baloldali elköteleződés teszi, hogy a nevelésszociológia/oktatáskutatás alapjait a szerkesztők Karl Marx, Emil Durkheim és Max Weber hármában jelölik meg. Durkheim természetes (bár korántsem társadalomjobbító szociológiát művelt), Weber érthető. Marx azonban már magyarázatra szorul: ő itt a baloldaliság és a forradalmak jelképe. Nem is annyira maga Marx, mint inkább a mozgalmak, amelyek jelképül választották őt és művét; valamint a neomarxista elkötelezettség, amely az 1960-as évekre rányomta a bélyegét. S ha már az eredetknél tartunk, ebből a szerkesztői meghatározásból nemcsak a nevelésszociológia/oktatáskutatás baloldali elköteleződése látszik, hanem az is, hogy a nevelésszociológia és oktatáskutatás eredete Európára vezethető vissza. (Marx, Weber és Durkheim hármához Stephen Ball hozzáteszi Bernsteint, Youngot és Bourdieut, a kontinentális nevelésszociológia másik meghatározó hármását.)

Még akkor is, ha Európa, a kontinens bántóan hiányzik erről a térképről. Pedig az önéletírásokban minduntalan fölbukkan – ha másképp nem, egy csehországi anya, a bevándorló nagyapák vagy a spanyol és portugál nyelven beszélő szociológusok formájában (Delamont önmagában is lebilincselő szómagyarázatot fűz tanulmányának címéhez, amelyet portugálról „több keréken haladásnak”, azaz több lábon állásnak lehetne magyarázni, míg a brazil portugál nyelvben „teljes odaadást, erőfeszítést” jelent). Igaz, négyen a megszólaltatott tizenhét közül Angliából valók, de hát Anglia, tudjuk, legalább annyira kötődik a kontinentális Európához, mint amennyire nem. S valóban: egyedül az említett Ball önéletírásában merül föl visszatérően Franciaország és a francia szociológia. A német nyelvű szociológia hiányába még csak belenyugodnánk,

noha az említett „alapító atyák” közül kettő is német volt. Bármekkora kisugárzása volt is Európa északi és keleti felére, a transzatlanti régióban a német nevelésszociológia rendszerint említetlen marad. De a francia? Nem szólván másokról: olaszokról, közép-európaiakról? A nevek (Rosenbaum, Sadovnik, Schneider) benne vannak ugyan a kötetben. De az életpályák már nem kötődnek Európához – sőt inkább a Távolsághoz (Postiglione).

Hiányuk már csak azért is különös, mert a kiadó, amely vállalta a sorozatot és benne ezt a kötetet, maga is európai. Igaz, megszokhattuk, hogy az ismert holland (nemzetközi) kiadók – pl. az Elsevier – régóta úgy tesznek, mintha maga Hollandia is csak tévedésből volna a földrész térképén, valójában azonban a transzatlanti térséghez tartoznák. Nagy pedagógiai enciklopédiájukból (*International Encyclopedia of Education*) szintén hiányzik az európai nevek, kivéve az angolkét. Így hát, sajnos, Sadovnik és Coughlan remek kötete sem a nevelésszociológia/oktatáskutatás kialakulásába és fejlődésébe vezet be, hanem csak az amerikaiéba. Az amerikai egyetemi hallgatóság szinte kimeríthetetlen fölvevő piac; különösen, ha hozzászámoljuk mindazokat, akik angol nyelven publikálnak és tanulnak. Ez azonban egy okkal több, hogy mi, európaiak – különösen közép-európaiak – is számon tartsuk és nemzetközileg is megismertessük a teljesítményeinket.

Utóirat. Nehezen szántam rá magam ennek a könyvnek a recenzálására; gondolkodom, miért is. Talán az olvasói-szerzői elkényelmesedés miatt. Vagy talán azért, mert tartottam a szembesüléstől: mennyi minderről maradtam le azóta, hogy megírtam a *Nevelésszociológiát*. Aztán, hogy szerkesztői sürgetésre mégis kézbe vettem, Sadovnik könyve valósággal elragadott. Főntebb tettem egy-két élesebb megjegyzést a Sense Kiadóra, meg a szerkesztőkre,

akik főként amerikaiakat kértek föl ehhez a kötethez. Most azonban elárulhatom: kevésszer volt részem olyan élményben, mint ez a könyv. Már az első belelapozás után forogni kezdett velem a világ: hiszen ezt én is ismertem! Ezzel találkoztam, ezt hallgattam, ezt én is olvastam. A Coleman-jelentés az én pályám kezdetén is mint vezérlő csillag fénylett. Jackson és Marsden rövidre fogott könyvét a Penguin puha fedelű kiadásában (önmagában is történelem) én is fölvilanyozva olvas-

tam, akárcsak Stephen Ball. A könyvek, amelyeket az önéletírók fölidéznek mint „legkedvesebb szöveg”-eket, nagyrészt nekem is a legkedvesebb olvasmányaim voltak. A hatások, amelyekről beszámoltak – pl. az *urban education* kezdeti kutatása (Havighurst: *Growing Up in River City*, 1962) – az én későbbi érdeklődésemet is meghatározták. Sadovnik és Coughlan időutazásra hívott. És én örülök, hogy velük tartottam.

Az életrajzi fordulat kvalitatív jellemzői és tulajdonságai

PRIBÉK LÁSZLÓ

Eszterházy Károly Egyetem, Neveléstudományi Doktori Iskola

HANS RENDERS, BINNE DE HAAN & JONNE HARMSMA (eds): *The Biographical Turn. Lives in History*. Oxon, New York, Routledge. xv + 222 p. ISBN: 978-1-138-93971-4

A Hans Renders, Binne de Haan és Jonne Harmsma szerkesztette kiadvány az életrajzírás (biográfia) több száz éves múltját és jelenét mutatja be különböző vizsgálati (történettudományi, neveléstörténeti, szociológiai, irodalmi, politikai, gazdaságpolitikai) keresztmetszetekben. Segítségével bepillantást nyerhetünk a történetíráshoz sorolt műfaj változásairól az egyes történelmi időszakokban – fejlődéstörténeti fejleményeit, illetve főbb tartalmi-módszertani csomópontjait végeredményként komplex időhorizonton szemlélhetjük. A kirajzoló távlatok összességében hosszú és vizsontagságos *történeti előzményeket* jelenítenek meg az életrajzírás elmúlt mintegy 350 évről. Előbb a XVIII. század végén a Kant-féle eszmevilág irányából, majd a XX. század jelentős részében a francia Annales-csoport első- és másodgenerációs történészei által érik komoly támadások az individuumot középpontba állító történeti munkákat. Az egészen az 1980-as évekig érvényben lévő tudományos szemlélet a kollektív megközelítések, az emberi tömegek, struktúrák prioritása melletti érveléseknek ad helyet. Humán tömegek, csoportok tudományos vizsgálatokba történő bevonása, az ily módon feltárt valóságkom-

ponensek kvantifikált mutatókkal történő meghatározása kutatásmódszertani vonatkozásban az 1950-es évektől a kvantitatív szemlélet előtérbe kerülését és elterjedését hozza magával. Az életrajzírás ókori, történeti gyökereiből kiinduló egyes szám harmadik személyű vizsgálati perspektívát pedig felváltja a többes szám használata (kollektív biográfia).

Impozáns összkép tárul elénk a könyv kézbevételekor és olvasásakor. A színvonalasan összeállított és logikailag jól felépített törzsanyag megírása egy 15 fős, nemzetközileg elismert életrajzszakosított csoport¹ nevéhez fűződik. A szerzők alaptémáikat sajátos történetírási tesztnek vetik alá: céljuk, hogy az egyes vizsgálati szakterületeken jelentős mennyiségű, releváns szakirodalmi forrásanyag felhasználásával körbejárják a biográfia nyújtotta funkcionális kereteket, és időszerű, a korszellemnek (*Zeitgeist*) megfelelő megismerési lehetőségeket tárjanak fel. Tematikájukban *szervesen illeszkednek ahhoz a nemzetközi trendhez*, amely az ún. „biográfiai fordulat” jegyében kezd kibontakozni immáron több mint három

¹ Többen közülük napjainkban is aktívan foglalkoznak életrajzírással, és munkatársak a groningeni székhelyű Biográfiai Intézetben.

évtizede. Az új változtatási kezdeményezés az egyéni életrajzirás reflektorfénybe állítására irányul tudományos szintéren. Alapvetően azon a felismerésen alapul, amely a korábbi lineáris történetírást eleve elhibázottnak tartja, és mereven elutasítja a születéstől halálig tartó, tulajdonképpen a fikció és a realitás (fiktum és faktum) valamely hasznos keverékéből (önkéntesen kiragadott élettörténeti eseményekből, értelmezésekből) képzett életrajzok összeállítását. Ugyanis nemcsak az ily módon elkészült írások, hanem még a velük szemben támasztott kritikai megfogalmazások is eltorzítják a valóságot.

Az új biográfiai trendben az egyéni dimenziók, az egyedi esetek egzakt megragadása válik központi tényezővé, az életrajzkutatások módszertani szisztematizálása mind a vizsgálatok előkészítése, lebonyolítása, mind az adatok értelmezése szintjén *kvalitatív kutatómódszertanban használható támpontokat kap* (pl. korabeli feljegyzések, naplók tartalomelemzése, narratívák lejegyzése, elemzése, megfigyelések felhasználása rögzített keretrendszerben). A különféle személyes emlékképek, emlényomok (engrams) élettörténetbe rendezése a történeti realitás talaján marad: az adott kornak megfelelő hiedelmeket, szokásokat, gondolkodást igyekszik figyelembe venni, és minél több releváns forrásanyag feldolgozására és kutatói értelmezésére törekszik. Gyakran az ikonográfia nyújtotta lehetőségeket is igénybe veszi az adatok alaposabb kibontásához, megismeréséhez. Hiányosan feltárt élet-törödékek kapcsán sem használ megalapozatlan fiktumokat, inkább kiemeli az életrajzi hézagok tényét, és kényesen ügyel a források alapján történő előrehaladásra. Fontos szemléletbeli változás még, hogy a vizsgált személy életrajza egyéni, egymásba fonódó aktivitássorozatokat feltételez. Nem tekinthető lezárt egységnek tehát egyik életrajzi szakasz sem, hiszen

a különféle élettevékenységek ellátásakor a főhős (protagonist) egyidejűleg más és más szerepekben jelenik meg, különböző kölcsönhatásoknak van kitéve, a megélt tapasztalatok pedig beépülnek a további életébe és hatást gyakorolnak rá. A szerzők részletesen illusztrált példákon keresztül mutatnak be olyan kiemelkedő történelmi személyeket, akiknek más és más területen való párhuzamos szerepvállalásai, státuszai jelentősen meghatározták kortársaik életét, illetve a korszak megítélését. Ilyen pl. a Holland Nyugat-indiai Társaság létrejötté és működése (XVII. század; Henrich Carloff; szerepei, státuszai: ügyvezető, parancsnok, kormányzó, ügyész, írnok, befektető). Idesorolható a holland Guelder megye felvirágoztatásának története (XVI. század; Reyner van Dorth; szerepei és státuszai: nemes, férj, családapa, hűbérbirtokos, régiséggyűjtő, genealógus). Nagyon tanulságos jelenségeket és összefüggéseket mutat a holland belpolitikai párbeszéd, politikai kultúra megújításának története a II. világháború után (XX. század; Jelle Zijlstra; szerepei, státuszai: közgazdász, szakértő, vezető, politikus, miniszter, tudós, elnök). Mindhárom példa esetében a személyek egyéni adottságaiban, szerepkészletében, kapcsolatrendszerében fellelhető lehetőségek kedvező élethelyzetekben kerülnek kiaknázásra. A háttérben a nemzetközi biográfiai kontextusban használt, az élet sokszor láthatatlan velejárójaként (*invisible concomitant*), továbbá hajtóerejeként (*impetus*) emlegetett tényezők húzódnak meg.

Az egyéni dimenziók, az egyediség meghatározottsága mellett a történelmi cselekvőség (*historical agency*) előtérbe kerülése érdemel még külön figyelmet. Az életrajzírók számára a történelmi cselekvőség szabadsága különféle *dinamikus kvalitatív idő- és térrnyitások létrehozását teszi lehetővé releváns tartalmakkal*, amelyek a kutatói döntések alapján homogén, heterogén, to-

vábbá redukált adathalmazokból képesek n-dimenziójú (különböző relevanciájú, méretű, felbontású, horderejű életrajzi folyamatképek) formájában láttatni a vizsgálati személyek életútjának egyedi jellemzőit és tulajdonságait. Itt nem paradigmatisz szemelyekhez köthető kuriozumok, meglepő életrajzi fordulatok, mélyrétegen meghúzódó titkok mindenáron történő felfedéséről van szó. Sokkal inkább a fókuszba került életút sokszínű, konkrét életrajzi processzusokban megnyilvánuló valóságselemeinek többféle vizsgálhatóságáról, összefüggésszerű vizsgálati perspektíváiról, illetve ezek tudományos kontextusokban érvényesíthető és megjeleníthető létjogosultságáról. A biográfiai fordulat köré szerveződő könyv tartalmi korpusza ehhez a logikai menethez illeszkedik: speciális vizsgálati eljárásokról és megoldásokról olvashatunk nemzetközi kitekintésben, közülük valamennyiben megfigyelhető az alanyok egyszerre több látószögéből történő bemutatása és jellemzése, különböző tulajdonságokkal történő felruházása (többszemponúság). A nemzetközi trend jegyében született írások ezért új életrajzi koncepciókról, megközelítésekről, perspektívákról, interpretációkról, addig még be nem töltött életrajzi űrök, hézagok kitöltéséről stb. szólnak: nemcsak a vizsgálati személyeik egyediek, hanem az őket vizsgáló, körük épülő, rájuk fókuszáló teoretikus és kutatás-módszertani háttér is.

A kutatói szubjektivitás, valamint további torzító hatások minimalizálása érdekében számos garanciális (non bias) elemet szükséges beépíteni az egyéni életrajzírás munkafolyamatába, különösen a narratív jellegű vizsgálati eszközök esetében. Az elbeszélte történelem (Oral History) elnevezésű módszer alkalmazásakor a kutatónak a vizsgálat előtt, közben és után számos problémával kell szembenéznie. Rendkívül alaposan szükséges körbejárnia a vizsgálat

tárgykörét előzetesen, mielőtt az alany kiválasztására és az interjúra sor kerülne. Ily módon több szempontú látásmód birtokába jut az adott tárgykörben. Ezt követően, az interjúalany és interjúkészítő interaktivitására alapozó módszer keretében, az elhangzott történeti emlékeket azonosítja és elhelyezi a kutatási anyagába. Előfordulhat, hogy az egyes emlékezeti fragmentumokat szélesebb és összefüggéseiben bonyolultabb történeti kontextusba képes helyezni, mint megszólított alanya. A bizonytalanságok csökkentése érdekében újabb személyeket vagy írott forrásdokumentumokat vonhat be a munkájába mindaddig, amíg meg nem bizonyosodik a körvonalazódó (egykori) valóságmetszetek helytállóságáról.² A kutató helyzete rendkívül nehéz: több szempontból is értékelhető adatokat szükséges beazonosítani, gyűjtenie és szűrnie az interjúalany(ok) által elbeszélte történetek alapján. A narratívák felszínre hozzák a saját nézőpontot, illetve az egyéni értékrend tükrében megfogalmazható perspektívákat, értékeléseket egy harmadik személy életrajzáról, illetve annak részleteiről. A kutatási logikának, szakterületi relevanciának megfelelő adatrendezést, elemzést és kiértékelést tovább nehezíti a tér-és idődimenziók problematikája, hiszen nyilvánvalónak tűnik, hogy a mintavételi eljárás során nem csak és kizárólag retrospektív jellegű adatok birtokába juthatunk. Az egyszerre több dimenzióban gondolkodni képes, kvalitatív szemléletű kutatói megoldásokra tehát a narratív jellegű vizsgálati eszközök alkalmazásakor kiemelten fontos szerep hárul. A könyv szerzői ezt a problémahalmazt is kiválóan megoldják munkáikban. A többszemponús vizsgálati alternatívákra történő kutatói támaszkodás, a körütekintő, kiterjedt,

² Természetesen az Oral History a biográfiai kutatások során nemcsak módszerként, hanem már meglévő forrásanyagként is megjelenhet.

változatos forrásfelhasználás általi valóságmetszetek láttatása, a minél több garanciális elem kutatói munkába történő beépítése új, kvalitatív dimenziókat nyitott és nyit meg az életrajzírás területén. Nem feltétlenül csak és kizárólag az újszerű, jövőbeli tartalmi és módszertani megoldásokra gondolhatunk. Nagyon tanulságosak például azok a gondolatok, amelyek

a kollektív biográfia keretében született munkákból emelnek ki utólag egyéni életrajzokat, és teszik azokat a vizsgált személy oldaláról megvilágítva közkinccsé. Ezek a korrekciós műveletek újszerű összehasonlítások és értelmezések keresztmetszetébe helyezhetnek történelmi személyeket és eseményeket egyaránt.

ABSTRACTS IN ENGLISH

Educatio 27 (1), pp. 154–158 (2018)
DOI: 10.1556/2063.27.2018.1.15

SOCIAL SCIENCES

PÉTER TIBOR NAGY

THE CHALLENGE OF CRITICAL SOCIAL SCIENCE – HISTORY

This paper serves as an editorial preface of this *Educatio*[®] volume, focusing on sociology of social sciences. It describes a special challenge of critical approach of sociology of social sciences. The scientometrics uses the listing of academic positions and objectivation of symbolic capitals for describing of the situation of one or other social science. But – as followers of Mannheim – we know that the social integration of a social scientist influence his/her opinion of his/her academic subject, and every political power try to hinder the climbing of most critical thinkers in the academic ladder – so the data of scientometrics could be false from the viewpoint of “future” of social science – starting from any historical date. And – as follower of Kuhn – we know that the aristocrats of one or other science, leaders of “normal science” are interested in to hinder to fire of scientific revolutions, so sometimes the scientometric facts sign the “best works” of normal science, which create an obstacle to revolutionary science. This study tries to offer solutions how – within these contradictions – the scientometrics could help the critical approach in sociology and history of social sciences. But we have to know that there is no chance to avoid the trap, described by Bourdieu: the self-reflective description of the social science helps to build the illusion of an “objective”, “out of interest”, self-reflective social science.

Keywords: sociology of science, scientometrics, history of science, Kuhn, Mannheim, Bourdieu

VIKTOR KARÁDY

THE ACADEMIC PROFILE OF THE STAFF ACTIVE IN THE DOCTORAL SCHOOLS IN THE SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES (2000–2010)

The study focuses on the “morphological” composition (in the sense of Durkheim’s “social morphology”) of the staff active in the doctoral schools founded after 1993 in the social sciences and humanities for the training of PhDs, comparing this staff with other established categories of the same fields, like academic doctors and “candidates” with special attention to those in educational science. The survey, based on the close to exhaustive prosopography of the personnel concerned, deals specially via quantified

data with their level of training, feminization and professional productivity as exemplified in their publications.

Keywords: PhD schools, sociology of sciences, socio-morphology

**ANNAMÁRIA INZELT – LÁSZLÓ CSONKA
CAREER OF PHD DOCTORATES IN THE SOCIAL SCIENCES
AND HUMANITIES**

This paper investigates the impact of PhD graduation in the social sciences and humanities on the individuals' career, on the employer and on the broader society. Looking at the international experiences about the career paths of the PhD graduates it is possible to identify two emerging groups: those who pursue an academic career and those who take on jobs outside the academic sphere (e.g. doing research in the business sector or working in non-research related jobs in the private or public sectors). This article also differentiates between these two groups in the analysis of the Hungarian PhD graduates' career paths and identifies four main types of career mobility among them. The empirical research results analysed in this paper show that the demand of PhD graduates in the academic sphere is fluctuating in Hungary which is the effect of a frequently changing science, technology and innovation policy. The demand for the knowledge of PhD graduates in the non-academic fields, like in the government or the in various economic fields is only increasing very slowly. Further to these, the empirical research has provided a lot of notable details about the career opportunities of Hungarian PhD graduates with a social science or humanities degree and about the internal and external factors of their career choices.

Keywords: PhD degree, career, mobility, social sciences, humanities, Hungary

**ISTVÁN POLÓNYI
ECONOMIC SCIENCE FROM THE FIFTIES TO THE POLITICAL
TRANSITION. SUBJECTIVE OVERVIEW OF ONE AND A HALF
GENERATIONS OF HUNGARIAN ECONOMIC SCIENTISTS**

The study is designed to outline the history of Hungarian economics sciences from the late 1940s until the political changes. The study first examines the most important features from the fifties to the eighties: the sovietization of institutions; the most important economic thinkers (Ferenc Jánosy, András Bródy and János Kornai); institutional leaders and changes to be mentioned before the change of regime. Writing ends before the change of regime, introducing reform economists.

Keywords: economic science, sovietization, economic thinkers, reform economists

LÁSZLÓ PERECZ

THE LAST QUARTER OF THE HUNGARIAN PHILOSOPHY

The essay examines the last quarter of the Hungarian philosophy. In its focus stands the institutional system of philosophy: it analyses the function of the Institute of Philosophy of the HAS, the departments of philosophy of universities, Hungarian Philosophical Society, and the state of the publishing of books and periodicals. According to its conclusions the era brought the Renaissance of Hungarian philosophy, at the same time, however, this Renaissance has been closed in recent years.

Keywords: institutional system of philosophy, Hungarian philosophy, Hungarian culture

ZSUZSANNA B. KÁDÁR

CENTRUM AND PERIPHERY IN THE HISTORIOGRAPHY. WHERE IS THE PLACE OF THE BULLETIN OF INSTITUTE OF PARTY HISTORY IN THE FIELD OF HISTORIOGRAPHY?

We can describe the historiography of the Hungarian Labour Movement as a relatively autonomous academic field of the Hungarian historiography. The Institute of Party History was the most significant contributor to the historiography of this field. This case study deals with "Party History Bulletins" (1955–1987) that has been showing various researches that concentrated mainly on political parties, and workers' movement of different countries. The second part of the study introduces the stormy story of the book about Béla Kun, written by György Borsányi, as a relevant case story for the relations of party leadership and historians.

Keywords: Hungarian labour movement, Marxism, Institute of Party History, Party History Bulletins, party leadership

ZSUZSANNA HANNA BIRÓ – PÉTER TIBOR NAGY

INTERDISCIPLINAR AND MULTIDISCIPLINAR NATURE OF THE EDUCATIONAL RESEARCHES

When the leading elite of educational science is monitoring the state of arts, they speak about the interdisciplinarianisation of the representatives of the educational science very often, but the fact, that the education as topic, is researched by the representatives of different sciences is much less known. The paper describes, how the statistical science and history played a dominant role in the pre-1945 period of academic describing of education. The philosophy, economy and sociology started to be important since 1960s. There is an empirical study about the 1970–2010 period, when contrary the strong relation between the academic staff of history and education, the real product of "history of education" made by historians and "history of education" made by educational experts existed as parallel reality. If we use the Universal Decimal Catalogue database of the Library of Budapest, we can realise that the two dominant actors of interdisciplinarianisation of education follow different strategies. The sociologist works together with the ex-

perts of education. The psychologist is interested in the topics of education, but follows a publications strategy which is independent from the educationalist's one.

Keywords: interdisciplinarity, multidisciplinary, sociology of sciences, sciento-metrics, prozopography, bibliography

RESEARCH ACTIVITIES

BALÁZS CZÉKMÁN –JÓZSEF KISS THE USAGE OF DIGITAL DEVICES IN THE CLASSROOM: THE EXPERIENCES OF A MICRO:BIT PROJECT

BBC micro:bit was started to be used almost worldwide in the education amongst students with different ages. Large number of educators from different levels started to develop algorithmic skills and coding. The aim of our research ($N = 170$) was to examine the applicability of the device and its software (MakeCode) and to have a picture about the students' attitude of programming and physical computing. Our results show that the score for programming got slightly higher with the age, however the differences between the classes were minimal. By the results of the eleven classes we can see that there is no significant difference between the genders. The students' attitude towards the BBC micro:bit was positive.

Keywords: BBC micro:bit ICT, education, primary school, coding, programming

MÁTÉ KASUBA THE COACH–ATHLETE RELATIONSHIP AT A FOOTBALL ACADEMY

The aim of this study is to discover the problematics of talent-development, success-rate, coach–athlete relationship and family, based on the opinions of an elite soccer academy's coaches and players. The research was carried out in a Hungarian elite soccer academy. With the help of a questionnaire specially designed for this purpose, I surveyed the academy's full-time coaches ($N_1 = 9$) and the U19 team of the club ($N_2 = 18$). The results of my study back up the researches of the specialised literature that the coaches and players must be more emphatic and open towards each other. They should get to know the other as a human being, thus our junior training might be more efficient and successful.

Keywords: soccer, academy, talent development, coach–athlete relationship

SZILVIA SIMÁNDI LEARNING IN AN OPEN-LEARNING COURSE REALIZED ON A COMMUNITY SITE

Our study analyses an open-learning course realized in an online learning environment. Our starting point is that the community sites offer new opportunities for open learning. In such communities, everyone can learn from each other; the productivity of every single participant serves as a source of knowledge for the other members, too.

The examined course offers a free, open-learning possibility for those who wish to broaden and renew their knowledge. The analysis shows the preliminary expectations of the participants and the results of the satisfaction survey. Moreover, it shares the methodological experience of the course as well.

Keywords: learning community, online learning environment, open learning

LAJOS SOMOGYVÁRI
PERCEPTION OF THE SOVIET PEDAGOGY IN THE UNITED STATES
(1958–1960)

In 1958, a school-reform began in the Soviet Union, which affected not just the Eastern Bloc, but the pedagogical discourses in the United States. After the Sputnik-shock it became important to understand the reasons of the Soviet technical success – the space race caused an educational race to achieve better positions in the competition. The reaction can be found in the the publicity of the US government, which is the main topic of my study. The first official US delegations' reports to the Soviet Union made in 1958-1959, this is the starting point.

Keywords: Soviet pedagogy, educational transfer, school reform, US Office of Education